

HITTEL ÉS HUMORRAL

Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára

А

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
kiadványsorozata
8. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Bölcскеi Gusztáv, rektor

HITTEL ÉS HUMORRAL

Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára

Szerkesztette: Baráth Béla Levente

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2015

Hittel és humorral
Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára

Szerkesztő: *Baráth Béla Levente*

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok
8. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Bölcsei Gusztáv, rektor

ISSN: 2416-3570
ISBN: 978-963-8429-86-5

Kiadó: Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2015

Technikai szerkesztő:
Szilágyiné Asztalos Éva

Anyanyelvi lektor:
Arany Lajos

Címlapkép: sárospataki vár Sub Rosa terme.
Fotó: *Váradí László*
Hörcsik Richárd portréját *Barcza János* készítette

Nyomdai kivitelezés: Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen
Felelős vezető: *Kapusi József*

Hörcsik Richárd

TARTALOMJEGYZÉK

Ajánlás	9
Lectori Salutem	11
 I. BIBLIKUS VÁZLATOK	
<i>Hodossy-Takács Előd</i> Bor, teológia, Szentírás	13
<i>Németh Áron</i> „Szól immár itt Dávid ... magyarul”	23
 II. ÚJBÓL KÁLVIN	
<i>Peres Imre</i> Kálvin eszkatológiája	39
<i>Magyar Balázs Dávid</i> Fragmentumok Kálvin János társadalmi etikájához	57
<i>Ősz Sándor Előd</i> A Kálvinnak levelet író magyarról	83
 III. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK VONZÁSÁBAN	
<i>Kovács Teofil</i> Borkereskedelem Szilágyi Sámuel és Ráday Gedeon levelezésében	91
<i>Ugrai János</i> Irányítási válság a tiszáninneni egyházkerületben az 1790-es években	105
<i>Bolvári-Takács Gábor</i> A Pataki Diákok Országos Szövetségének megalakulása, 1928	115
 IV. DEBRECENI TEOLÓGUS PORTRÉK	
<i>Baráth Béla Levente</i> Balogh Ferenc (1836–1913)	131
<i>Fekete Károly</i> Csikesz Sándor professzor pályaképének vázlata (1886–1940)	141

V. „IDEJE VAN...”

Kovács Ábrahám

Krisztus követése és a zsidómentés 157

Hermán M. János

Dr. Horváth László mártír lelkipásztor 167

VI. SZÉTBONTÁSOK ÉS ÖSSZEKÖTÉSEK

Koncz Gábor

Parázs és Idő 189

Molnár János

A totalitárius kommunista rendszer történeti kutatásának jogi keretei
Magyarországon és Romániában, különös tekintettel az állambiztonsági
szolgálatok működésére 199

Gaál Botond

Reformatori örökségünk a magyar kultúrában 221

Ferencz Árpád

Egyház és közélet, közéleti egyház? 229

Egy életút állomásai 253

A kötet szerzői 269

AJÁNKLÁS

Nagyon távoli és idegen ország a múlt – tartják. Ez alapján azokat, akik a múltat kutatják, úgy is nevezhetjük, hogy ők számunkra a közelhozó emberek.

Ezzel a kötettel egy ilyen „közelhozó” embert, Hörcsik Richárd professzort kívánjuk köszönteni abból az alkalomból, hogy Isten kegyelméből betöltötte a 60. születésnapját. Barátok, tanítványok, kollégák tisztelegnek ezzel a kötettel annak az embernek, akinek sorsa úgy alakult, hogy nemcsak kutatója lehet a múltnak, hanem politikusként, a maga helyén alakítója is a lassan múlttá váló jelennek.

Illesse köszönet azok nevében, akik számára közvetlen és oldott módon igyekszik közelhozni a múltat a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen. Kísérje Isten áldása, hogy a múltat és jelent összekapcsoló munkája nyomán sokan érthessék meg és élhessék át a megtartásra érdemes hagyományokat, és meríthessenek belőle erőt a jelen küzdelmeiben a jövő alakításáért.

Debrecen, 2015. adventjében

*Dr. Bölcskei Gusztáv
a DRHE rektora*

LECTORI SALUTEM

A kötettel köszöntött egyháztörténész professzor által gyakran hivatkozott aforizma, hogy „Élni csak hittel és humorral lehet”. E bölcsességgel együtt mindig közvetlenül utal arra az ösztönző szellemi-lelki örökségre, melyet pályája kezdetén Koncz Sándoron, illetve a sárospataki, debreceni és budapesti református Kollégiumok munkatársain, kiváló régi teológusokon és történészeken keresztül kapott. Ez az örökség publikációs témaválasztása mellett szintén megmutatkozott az utóbbi negyed században széles körben ismertté vált közéleti szerepvállalásában. E kötet tanulmányainak csokra annak bizonyossága, hogy az évtizedek során szűkebb szakterülete művelői között maga is sokak ösztönzője lett. Az elkészült munkát, kedves aforizmája jegyében, annak a reménységnek az előrebocsátásával adom közre, hogy Olvasójának, az élethez nélkülözhetetlenül szükséges tulajdonságai közül, döntően mégsem hitére és humorára kell majd hagyatkoznia.

A szerkesztő

I. BIBLIKUS VÁZLATOK

Hodossy-Takács Előd

BOR, TEOLÓGIA, SZENTÍRÁS

Palesztina, a Biblia földje ősidők óta híres volt különleges borairól, így természetesen mind az Ó- mind pedig az Újszövetség gyakran szól a szőlő terméséről. Nem közönséges italként tekintettek rá, hanem Isten ajándékaként, ez azonban nem jelent spirituális értelmezést. Ezt is az ember oldaláról nézték: Isten ajándéka, amit az emberek számára rendelt az Úr. Ezért írásunkban elsősorban a bor fogalmához kapcsolódó profán, vagy ha úgy tetszik, praktikus dolgokról lesz szó, amit teológiai összefoglalás követ majd.

1. Kezdetek

A legkorábbi utalás a palesztinai borkultúrára még az ószövetségi iratokat megelőző korból, az ún. Szinuhe történetéből származik. Ez a történet az egyiptomi irodalom egyik legszebb darabja, a Kr. e. 20. századból (Izrael népe valamikor a Kr. e. 13. században telepedett le Palesztina földjén). Szinuhe a fáraó udvarának magas rangú tisztviselője volt, aki politikai okok miatt Egyiptom elhagyására kényszerült és Palesztinába ment (önkéntes) száműzetésre. Amikor a helyzet számára kedvező fordulatot vett, visszatért hazájába és ismét elfoglalta korábbi helyét az udvarban. A róla szóló anonim szerző által összeállított elbeszélés rendkívül érdekes adatokat tartalmaz a Szentföldről,¹ egyebek között megjegyzi: „*több ott a bor, mint a víz*”.² A palesztinai borkultúra kezdete mintegy kétezer évvel Izrael megjelenése elé tehető, Izrael tehát nem kialakította, hanem folytatta a térségben meglévő borászati hagyományokat.³

1 FOSTER, John L.: Sinuhe, Tale of, in: ABD VI/51.

2 ROSS, J. F.: Wine, in: IDB IV/849–852; 849. Magyarul a szöveg: *Bibliai Atlasz*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1994. 33.

3 BOROWSKI, Oded: *Agriculture in IA Israel*, Boston, MA, ASOR, 2002.102.

Ebbe a keretbe állítva nem meglepő, hogy amikor Izrael népének pusztai vándorlása során (az Egyiptomi szabadulást követően) Mózes kémeket küldött ki Kánaánba, a kémek útjáról a következőt olvassuk: *„Amikor eljutottak az Eskól-völgyig, lemetszettek ott egy szőlővesszőt egyetlen szőlőfürttel, amelyet ketten vittek rúdon... Visszamentek, és megérkeztek Mózeshez, Áronhoz, és Izrael fiainak egész közösségéhez a Párán-pusztába, Kádésba. Beszámoltak nekik meg az egész közösségnek, és megmutatták nekik a föld gyümölcseit. Elbeszélésükben ezt mondták neki: Elmentünk arra a földre, ahová küldtél bennünket. Valóban tejjel és mézzel folyó föld az, ilyen a gyümölcse! ...”* (4Móz 13,23–27) Ez az igehely megmutatja, hogy a föld gyümölcseire került a hangsúly, az egy mellékkörülmény, hogy a szőlő is fontos volt ezek között. Palesztina természeti adottságait nem hagyhatjuk figyelmen kívül: az ókori keleti társadalmak fennmaradása, ill. fejlődése (vagy ha úgy tetszik: a gazdasági élet) négy termelési ágtól függött: szőlő, olaj, gabona, legeltetés. Ez a négy tevékenység volt mindig a leginkább meghatározó Izrael története során, és a tejjel és mézzel folyó föld lényege szerint az a terület, ahol kisebb zónákban mindegyik tevékenység folytatható. Ebből a szempontból fontos szöveg a Bírák könyvének kilencedik fejezetének részlete, ami egy tanmesét mond el. A mese lényege, hogy amikor a fák királyt akartak választani maguknak (hogy miért kellett király a fáknek, most mellékkörülmény, a szöveget lásd 9,8–15), akkor először az olajfát szólították meg, másodszor a fügefát, utána pedig a szőlőt. Mindhárman elutasítók, azért, mert érvek szerint épp elég értékük van önmagukban is: az olajfát olajáért tisztelik istenek (sic!) és emberek, a fügének ott van pompás gyümölcse, a szőlő termése pedig öröme derít isteneket (sic!) és embereket. Egyikük sem akar király lenni – minek, megbecsülik őket így is.

2. A bor előállítása, fogyasztása

A Bibliából ismert közösségek mind a Földközi-tenger keleti medencéjében helyezkednek el, a történetek legnagyobb része Palesztinában, a mai Izrael és Jordánia területén játszódik. A korai keresztyén gyülekezetek vonatkozásában is maradtak ránk borral kapcsolatos információk, ami teljesen más háttérrel jelent, de a hellénista nagyvárosokban élő keresztyéneknek nem volt önálló és megkülönböztethető borkultúrájuk, ők ugyanúgy állították elő és fogyasztották a bort, mint városaikban mindenki más. Tehát ha a bibliai borkultúra specifikumait keressük, akkor elég, ha a palesztinai viszonyokkal ismerkedünk meg.

2.1 Kifejezések

A bibliai héber és görög nyelv több szót is ismer, amit mi magyarul bornak fordítunk. Ezek közül a legfontosabb a héber *jajin* és a görög *oinosz* (=bor). A héber nyelv különösen is árnyalt, hiszen a *jajin*-tól megkülönbözteti a *tírós*-t is, amit sokan (helytelenül) mustként értelmeznek. Hós 4,11 arról beszél, hogy a *jajin* és a *tírós* egyaránt „elveszi az ember eszét”. Ennek csak alkoholtartalmú italok esetén van értelme. Minden bizonnyal különböző típusú borokat jelöltek az eltérő kifejezések, de ma már aligha tudjuk rekonstruálni, hogy mi volt a különbség a kettő között. Ugyanígy a szövegek néha beszélnek *aszisz*-ről, amit szoktak fűszeres borként is fordítani; de erről sem tudunk többet. Az megragadja az ember fantáziáját, hogy ezzel a szóval a bibliai erotikus költeményekben találkozunk (Én 8,2), de ez nem kizárólagos (lásd Ézs 49,26). Leghelyesebb az, amit a LXX fordítói tesznek: a görög fordítás mind ezekre a szavakra az *oinosz* kifejezést használja.⁴

2.2 Termelés

A szőlő- és borkultúra megértése szempontjából elsődleges lenne pontosan ismerni a talajelőkészítési, telepítési folyamatot; bár ezen a téren vannak ismereteink, azonban ezek még mindig limitáltak. A jelek szerint sokfelé teraszosítottak, és Ézsaiás próféta egy alkalommal felvázolja előttünk egy ültetvény telepítésének első lépéseit is: talajelőkészítés, kövektől való megtisztítás, prés (lásd lentebb) elhelyezése volt a folyamat lényege (5,2).

A szüretet augusztus-szeptember folyamán tartottak. Már az ókorban is készítették mazsolát, aminek a datolyával és a fügével együtt fontos szerepe volt a táplálkozásban (1Sám 25,18), a termés nagy részét azonban borkészítésre használták fel.⁵ Sajnos a szőlőműveléssel kapcsolatos praktikus információink meglehetősen limitáltak; a művelés ritmusát nem tudjuk pontosan leírni, termésátlagokat nem ismerünk. A leszüretelt szőlő kőkádakba került, általában a szőlőskert területén vagy közvetlen közelében;⁶ ez néha sziklába vájt, medence-szerűen kialakított mélyedés volt. Ezekben taposták a szőlőt, ami csoportos munka volt. Ézsaiás próféta könyvében egy rész Isten ítéletét a szőlőt magányosan taposó ember alakjában jeleníti meg. A kádhoz

4 KING, Philip J. – STAGER, Lawrence E.: *Life in Biblical Israel*. Louisville, KY, Westminster John Knox Press, 2001. 101.

5 Érdekes kérdés, hogy volt-e alkoholmentes szőlőlé az ókorban. A legtöbb kutató erre a kérdésre kategorikusan nemmel felel, mivel a must forrásának beindulását nem tudták megakadályozni.

6 Voltak azonban mozgatható, cserépből készült prések is. KING-STAGER: i. m., 100.

egy másik, hasonló edény, vagy medence csatlakozott, ebbe egy csatornán át folyt le a must. Alkalmanként előfordult, hogy kőlapok segítségével végezték a taposást, ez azonban a ritkább eset. A szüret, akárcsak napjainkban, az örömnép alkalma volt, ezt mutatja néhány Istent dicsérő zsoltár is, amik címfeliratuk szerint szüreti énekek lehettek (Zsolt 8; 81; 84. „*a szőlőtaposók kezdetű ének dallamára*”). Idővel elterjedtek az olaj sajtolására használt gerenda szerkezetű présekhez hasonló szőlőprések is, ezeknél a falba akasztották a gerenda egyik végét, a másikat pedig súlyozták.

A nedű forrásának első szakasza az alsó kádban történt meg. Ezután a félig kiforrt mustot korsókba, ritkábban tömlőkbe töltötték. Ezeket általában kecskebőrből készítették. A nyúzási technika egyszerű volt: gyakorlatilag kihúzták az állatot a bőrből, azután a nyaki és a lábrészeket bevarrták, vagy inkább bekötözték. Egy nyílást kellett csak hagyni, a forrás során keletkező gázok távozását ez tette lehetővé.⁷

Régészetileg a gibeoni feltárások során került felszínre a legtöbb szőlőprés és sziklába vájt taposókád, valamint tárolóhely. A feltárók becslései szerint a 63 csengő alakú „pincében” összesen mintegy 100.000 liter bor tárolására volt lehetőség.⁸

3. Használat

3.1 Fogyasztás italként

A bor a mindennapok itala volt. Tekintettel arra, hogy igazán jó minőségű, tiszta ivóvíz csak kis mennyiségben állt rendelkezésre, a bor fogyasztása teljesen általános volt. Sok helyen csak álmodoztak elegendő friss vizet adó forrásról, így kényszerűségből a ciszternákban összegyűjtött esővizet használták az egész év folyamán. Ahol azonban természetes forrásvíz állt rendelkezésre, nagy becsben tartották vizét. A Biblia több történetet is elmond, amikor a vízhiány krónikussága miatt csodára volt szükség – így Mózes rögtön az egyiptomi kivonulás után ihatóvá tette Mára keserű vizét (2Móz 15,22–25), később szintén a pusztában a sziklából kellett vizet fakasztania (4Móz 20:10–11). Az előbbiekhöz hasonló történet Elizeusról maradt fenn, aki Jerikó tönkrement forrását egy marék sóval tette ihatóvá. (2Kir 2:21). Ne feledkezzünk meg Jézusról sem, aki „élő vizet” ígér a samáriai asszonynak (Jn 4). Archeológiai leleteink is bizonyították, hogy milyen fontos volt az ál-

⁷ Ross: i. m., 850.

⁸ MAZAR, Amihai: *Archaeology of the Land of the Bible*. New York, Doubleday, 1990, 491.

landó vízutánpótlásról való gondoskodás. Csodálatos vízrendszereket építettek, gyönyörű példákat találunk Megiddó, Hácór és Jeruzsálem esetében. A források vizét földalatti csatornákon vezették a város alá, a felszínről pedig függőleges aknákon át ereszkedtek le a víz szintjére.⁹

De térjünk vissza a borhoz. A nemes ital élvezete nem csak a speciális, ünnepi alkalmakhoz kötődött: az étkezések természetes része volt. Ehhez hozzátartozott a fogyasztásra történő előkészítés is, a jelek szerint rendszeresen szűrték a bort. Ezt a képet használja fel Jézus, amikor a vezetőket jelképesen így feddi: „*Vak vezetők: kiszűritek a szűnyogot, a tevét pedig lenyelitek.*” (Mt 23,24). A bor szűrésén kívül ismerünk Palesztinából speciális borkeverő edényeket is, ezekben hígították vízzel a bort. Erről a gyakorlatról Biblián kívüli írott forrásként az aradi osztrakonok is tanúskodnak; melyeken érdekes elem, hogy a helyőrség tagjai (feltételezhetően görög zsoldosok) ellátmányként megadott mennyiségű bort is kaptak.¹⁰ A bor keverésére szolgáló edények egyébként a Földközi-tenger térségében közismertek voltak, erről Hérodotosz is tud (I.51.). Azt írja, hogy a delphoi szentély számára nemesfém-ből, aranyból és ezüstből készültek nagy keverőedények. Az egyiket Theophania ünnepén használták, bort vegyítettek benne; arányokról, az eljárás részleteiről nem számol be itt.

Természetesen az ünnepi lakomáknak is elmaradhatatlan része volt a bor. Erről számtalan helyen szól az Ószövetség, az Újszövetségben pedig Jézus első csodája, az evangéliumi szóhasználat szerint az általa tett első jel, épp ide kapcsolható. Ez a galileai Kánában történt, ahol egy lakodalom alkalmával elfogyott a bor, és Jézus a vizet különösen jó borra változtatta. Meg is szólták a vőlegényt: ezt a jó bort addig kellett volna felszolgálni, amíg józan volt a násznép, aztán jöhetett volna a gyengébb is (Ján 2,1–12).

Az magától értetődik, hogy a nagy királyi lakomákon is poharaztak, és nem ritkán előfordult, hogy a mértékletesség ezeken az alkalmakon hátterbe szorult. Ennek két mintatörténete a Dániel könyvében leírt lakoma; és az Eszter könyvében említett Ahasvérós, perzsa király lakomája. Önálló kutatási terület ezeknek a királyi udvaroknak a dinamikája, de az tárgyunk szempontjából sem mellékes, hogy ezeken a lakomákon a különleges ivóedényekre nagy hangsúlyt fektettek. Salamon királyról azt olvassuk, hogy kizárólag arany kelyheket használt (1Kir 10,21), de ez a megjegyzés az elbe-

9 Ábrákkal illusztrálva lásd MAZAR: i. m., 478–485.

10 AHARONI, Yohanan: Hebrew Ostraca from Tel Arad, in: ORLINSKY, H. M. (ed.), *Israel Exploration Journal Reader*, vol. II., New York, Ktav Publ. House, 1981. 800–807. Magyarul a vonatkozó szövegkísérő tanulmánnyal: KÖSZEGHY Miklós: *Cseréplevelek*. Budapest, Új Mandátum, 2003. 30–36 (Kréné. Ókori források – Ókortörténeti tanulmányok 2).

szélés műfaji jellegzetessége, nem feltétlenül tükrözi a realitásokat.¹¹ Dániel könyve szerint (Dán 5) a babiloni uralkodó a jeruzsálemi templomból elrabolt kultuszi használatra készült kelyhekből ivott, mégpedig rendkívül nagy mennyiségű bort: ezért isteni csapással kellett számolnia. Ugyan Dániel könyve nem tartalmaz pontos információkat a Kr.e. hatodik század babiloni viszonyairól, de az általa leírt jelenet tükrözheti a keleti uralkodók szokásait. Eszter könyvében arról olvasunk, hogy a királyi lakomán aranyedényekből királyi bort ittak, amit királyhoz illő bőkezűséggel mértek (Esz1,7). Ennek is megvoltak a következményei (lásd 1,10–22).

Ókori keleti forrásaink alapján egyébként nagyjából rekonstruálni tudjuk egy-egy királyi lakomának az étrendjét. Nebukadnecár udvarában, ami biztosan előkerült: kenyér, olaj, friss gyümölcsök és zöltségek, húsok, tej, sajtok, tojás; ezek mellett pedig sör és bor. Az italok terminológiáját egyébként a keleti udvarok vonatkozásában sem értjük tökéletesen, az egyik legrejtélyesebb a „hegyi sör” kifejezés – ami minden bizonnyal egy fajta bort jelentett.¹²

A Biblia, ahogy az eddigiekből is kiderült, egy realiztikus irodalmi mű. Nemcsak természetesnek tekinti a bor fogyasztását, hanem alkalmasint óv a bortól, sőt néha közvetlen tiltást is tartalmaz. A bibliai bölcsességirodalomtól kezdődően ismétlődő elem a józanságra intés. A Prédikátor könyvének szerzője, amikor beszámol megszerzett élettapasztalatairól, megállapítja: bár megpróbálta borral vidámítani magát, *„de csak úgy, hogy eszemet a bölcsesség vezesse”* (2,3), végül megállapította: bizony ez is csak hiábavalóság. Az már a realizmus kategóriájába tartozik, hogy a Példabeszédek könyve ilyen tanácsot ad: *„Adjatok szeszes helyett részegítő italt a veszendőnek, és bort az elkecsereedett embernek. Ígyék, hogy megfélemezék szegénységéről, és ne gondoljon tovább nyomorúságára.”* (Péld 31,6–7). De a tény mindettől függetlenül tény marad: a mértéktelen borivás haszontalan, így vezetőik esetében feltétlenül káros, amire ugyanez a bibliai rész hívja fel a figyelmet: *„Nem illik a királyokhoz a borivás, ... Mert ha iszik, elfeledkezik a rendeletekről, és helytelenül ítélkezik a nyomorultak helyett nincstelenek ügyében.”* (Péld 31,4–5).

11 Salamon gazdaságának bemutatása (1Kir 10,14–29) egy klasszikusnak nevezhető aranykor-leírás, aminek elválaszthatatlan eleme a gazdagság mértékének jelentős eltűlése. A korszakhoz lásd HODOSSY-TAKÁCS Előd, Mikor az ezüstöt semmibe se nézték..., in: KUN Mária – MORVAI Judit (szerk.): *Tanulmánykötet az 50 éves Marjovszky Tibor tiszteletére*, Budapest, B&V Bt, 2003. 235–247.

12 WEISBERG, David D.: A „Dinner at the Palace” During Nebuchadnezzar’s Reign, in: GALIL, Gershon – GELLER, Mark – MILLARD, Alan (eds.): *Homeland and Exile. Biblical and Ancient Near Eastern Studies in Honour of Bustenay Oded*. Leiden, Boston, Brill, 2009. 261–267; 263–264 (VT Supp. 130).

Az újszövetségi irodalomban is felfedezhető hasonló gondolatmenet, Pál apostol a gyülekezeti életben számos alkalommal tett józanságra intő kijelentéseket. Megjegyzendő, hogy a római társadalomban helyüket kereső keresztyén gyülekezetek szembesültek a borfogyasztás negatív oldalával, és a közösségeken belül is jelentkeztek ebből fakadó krízisek. Olyan nagy probléma volt az alkoholizmus egyes gyülekezetekben, hogy pl. a Titusznak írt levél kulcs-kifejezése a józanság.

Néhány esetben nem mértékletességre intést vagy jó tanácsot találunk a Bibliában, hanem a borivás határozott megtiltását. Tilos volt a bor fogyasztása a papoknak szolgálatuk végzésekor; azoknak, akik nazírfogadalmat tettek (ami mindig határozott időre szólt, 4Móz 6,1–8); valamint különleges esetként Jeremiás próféta beszámol egy olyan csoportról is, akik mindenestül tartózkodtak (többek közt) a borivástól is, ők voltak a rékábiak (Jer 35,6).

A bort tehát a legtöbben itták, ha volt, és néha ez módosult tudatállapot eléréséhez vezetett. Csonka lenne gondolatmenetünk, ha elfeledkeznénk Noé történetéről; aki miután kijött bárkájából az özönvíz után, először oltárt épített és áldozott, másodszor pedig szőlőt ültetett és ivott. A jelenet úgy ér véget, hogy hősünk megszabadulva ruháitól és gátlásaitól gőzös álmra hajtja fejét sátrában (lásd 1Móz 9,20–27).

3.2 Gyógyszer

A bor mértékletes fogyasztását a mai mondáshoz hasonlóan gyógyszernek tekintették. Ezt egy ismert és gyakran idézett újszövetségi ige világítja meg, melyben Pál Timóteust, hűséges munkatársát az alábbi szavakkal inti: *„ne csak vizet igyál, hanem – gyomrodra és gyakori gyengélkedésedre való tekintettel – élj egy kevés borral is.”* (1Tim 5,23). Emellett a fertőtlenítésben, sebellátásban is használtak bort, ami a fent vázolt vízproblémák miatt különösen is érthető. Az irgalmas samaritánus történetében a sebek kezelése az alábbiak szerint történik: *„odament, olajat és bort öntött sebeire, és bekötötte azokat.”* (Lk 10,34). A bort efféle célokra ma nem nagyon használjuk, de a sebek olajjal való kezelése máig ismert és gyakorolt szokás a Közel-Keleten.

3.3 Kereskedelem

Már említettük, hogy a bor Palesztina egyik legfontosabb kereskedelmi terméke volt. Ehhez mérten az adózásban és az ajándékozásban is jelentős szerepet kapott, így Dávidot Abigail többek között borral ajándékozta meg (1Sám 25,18). A Salamonról szóló elbeszélés szerint a király a jeruzsálemi templom építéséhez tíruszi építőanyagokat és mesterembereket kért, cédrus-, ciprus és

ébenfát; az importért pedig fizetségként gabonaféléket, bort, és olajat ajánlott fel (2Krón 2,9). Ez a szöveg az eseményeknél lényegesen később íródott, de az az állítás, hogy az egzotikus faanyag elérhetetlen Palesztinában, viszont bor bőven terem, ettől függetlenül pontos.

Ezt sem szabad túlértékelni. A mezőgazdasági termékek nagy távolságokat átívelő kereskedelme létezett ugyan már az asszír korban is (Júda főleg a Kr.e. 7. században integrálódott sikerrel az újasszír birodalom gazdasági rendszerébe),¹³ de a folyamatos ellátást garantáló élelmiszerkereskedelmi hálózatok igazán csak a római korban épültek ki. Ők elsősorban a tengeri kereskedelem segítségével tették lehetővé a termékek célba juttatását.¹⁴

3.4 Kultuszi kontextus

A bor használatához kapcsolódó utolsó adat már átvezet bennünket a teológiai értelmezések közé, a bor ugyanis az óizraeli kultuszi rend elengedhetetlen része volt. A törvény szerint minden reggel és este egy-egy bárányt kellett bemutatni áldozatul, amihez ételáldozat és italáldozat (libáció) társult, amit borral kellett teljesíteni (2Móz 29,40). Ennek a hármas áldozatnak egyik megnyilvánulása, amikor Anna, Sámuel anyja keresi fel a silói szentélyt, és állat és liszt mellett egy tömlő bort vitt áldozatul (1Sám 1,24). Elképzelhető, hogy a bor egy időben a vért helyettesítette a kultuszban, vér helyett bort öntöttek az oltár tövébe.¹⁵ A bor azonban az ószövetségi korban nem volt önálló áldozat.

Az italáldozat az Izraelben állandóan felbukkanó idegen kultuszoknak is szerves része volt. Erről tudósít Ézsaiás (a sorsistennőnek, 65,11) és Jeremiás (az ég királynőjének, 44,17) próféta is. Az ókori keleten tehát a legkülönbözőbb vallásokban kapott szerepet a bor, így annak szakrális használatát a Biblia sem tekinti az izraeli kultuszi gyakorlat exkluzív jellegzetességének.

4. Összefoglaló teológiai megállapítások

Végezetül néhány szó a bor teológiai jelentőségéről. Anélkül, hogy speciális, önálló vizsgálatot igénylő kérdéskörök felé kalandoznánk, mint pl. a liturgia területére, legfontosabb összefoglaló megállapításunk így hangzik: a bor

13 Lásd HODOSSY-TAKÁCS Előd: *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*. Budapest, Új Mandátum, 2008. 184–187 (Kréné. Ókori források – Ökortörténeti tanulmányok 9).

14 LEVY, Jean-Philippe: *The Economic Life of the Ancient World*. Chicago & London, The University of Chicago Press, 1967. 73.

15 Ross: i. m., 851.

áldás. Általánosságban elmondható, hogy a borra Isten ajándékaként tekintettek. Isten áldásainak egyik legszebb kifejezése, hogy megadatik a bor, a gabona és az olaj: „Szeretni fog, megáld és megsokasít téged. Megáldja méhed gyümölcsét és termőfölded gyümölcsét, gabonádat, mustodat és olajodat, marháid ellését és juhaid szaporulatát azon a földön, amelyről megesküdt atyáidnak, hogy neked adja.” (5Móz 7,13). A béke, az emberek biztonságának egyik legszebb bibliai képe a királyok első könyvében (5,5) maradt ránk: „Júda és Izráel biztonságban lakott, ki-ki a maga szőlője és fügefája alatt, Dántól Beérsebáig, Salamon egész életében.”

Jákób híres áldásában Júda olyan gazdagságban részesedik, hogy *„Ruháját borban mossza, köntösét a szőlő vérében, szemei a bornál ragyogóbbak, fogai tejnél fehérebbek”* (1Móz 49,11–12). A bort Isten adja, de ezt túlértékelni nem szabad: gyakorlatilag a prosperitás és minden sikeres aratás Isten ajándékának megtapasztalása a keresztyén és a zsidó teológiai gondolkodás szerint is. A Zsoltáros azt teszi egyértelművé, hogy ebben a tekintetben a bor semmivel sem jelentősebb vagy jelentéktlenebb más mezőgazdasági termékeknél (*„Füvet sarjasztasz az állatoknak, növényeket a földművelő embernek, hogy kenyeret termeljen a földből, és bort, ami felvidítja az ember szívét, és ragyogóbbá teszi arcát az olajnál, a kenyér pedig erősíti az ember szívét.”* Zsolt 104,14–15).

Már Mózes ötödik könyvében egyértelművé válik (28. fejezet), hogy az Isten útján járó ember és nép tapasztalhatja meg Isten kiáradó, sőt túlcserdülő áldását.¹⁶ Viszont ugyanígy Isten büntetésének, az átoknak jele, ha az Úr megvonja a bort a néptől, a csapások kiteljesedése, ha művelik ugyan a szőlőt, de nem isszák annak borát; erről Mikeás vall (6,15): *„Vetni fogsz, de nem aratsz, olajbogyót sajtolsz, de nem kened magad olajjal, mustot is préselsz, de nem iszol bort.”* A békét hordozza a bőséges bor, a szőlő jó termése; valamint a sikeres aratás. Ennek ellentétét, az áldás elapadását, a csapást senki nem mutatja be olyan szépen, mint Ézsaiás próféta (16,10): *„Odalett az öröm és vigadozás a gyümölcsöskertben, nem ujjonganak a szőlőkben, nem kiáltoznak. Nem tapos bort sajtókban a taposó, a kurjantást megszüntetem.”*

Adja Isten, hogy szüreteinkben és pincéinkben, nyári vacsoráinkon és lugasainkban érezzük meg valamennyien: bizony Urunk áldása az, hogy élünk és megmaradtunk; miképp áldás az is, ami átmegy kezeinken, amit poharainkba öntünk, amit hálaadással magunkhoz veszünk. Az ember dolgozzon, művelje azt, amit rábízott az Örökkévaló, és egy percre se feledkezzen meg arról, hogy Isten áldását nem helyettesítheti az új technika, a sikeres pályázat, de a legmodernebb marketing-stratégia sem.

¹⁶ Ez a szöveg egyszerre individuális és kollektív értelmű; tehát hangsúlyos, hogy az áldást az egyén és a közösség együtt tapasztalhatja meg.

„SZÓL IMMÁR ITT DÁVID ... MAGYARUL”
Megjegyzések Bencédi Székely István zsoltárfordításához¹

Az egyéni kegyesség és a liturgia szempontjából is oly fontos zsoltárok fordításai az első magyar nyelvű Biblia-részletek között szerepeltek az újszövetségi evangéliumok mellett. A legkorábbi magyar nyelvű ismert zsoltártörödékek az ún. Huszita Bibliából származnak. A Huszita Biblia zsoltárfordításai csonkán maradtak fenn a 15–16. sz. fordulójáról származó Apor-kódexben,² ennek rokonában, a Döbrentei-kódexben (1508) viszont a teljes Pszaltérium olvasható magyar nyelven.³ Magánhasználatra szánt kódexekben is találunk zsoltárrészleteket, így például a Festetics-kódexben (1492–1494), a Czech-kódexben (1513), illetve teljes Pszaltériumot a magyarországi beginák számára készült Keszthelyi-kódexben (1522), és a Kulcsár-kódexben (1539).⁴

A kódexek kora után a nyomtatott könyv korába érkezünk. A reformáció idejének első nyomtatott bibliafordításai az Újszövetséget, illetve annak részleteit adják vissza magyar nyelven (Komjáti Benedek, 1533 Pesti Gábor,

1 A Tiszáninnen 16. századi tudós prédikátoráról, Bencédi Székely Istvánról szóló tanulmányomat szeretettel ajánlom a Tiszáninnen tudós teológusának, Hörcsik Richárdnak, egykori tanáromnak, jelenlegi kollégámnak, köszöntve őt 60. születésnapja alkalmából.

2 CZEGLE Imre: A magyar bibliafordítás útja Károli Gáspárig, in: BARTHA Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéhez* (Studia et Acta Ecclesiastica III.), Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 501–515, ebben 505.

3 BENYIK György: *Ungarische Bibelübersetzungen*, Szeged, JATEPress, 1997, 7., SZÉKELY Tibor: *A magyar bibliafordítások történetéből 1500–1955. Irodalomtörténeti tanulmány*, 2008, MEK-06300, 12.16. (Eredeti kiadvány: Budapest, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 2003). <http://mek.oszk.hu/06300/06352/06352.pdf>, letöltés dátuma: 2015.09.25; BOTTYÁN János (szerk.): *A magyar Biblia évszázadai*, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, Református Sajtóosztály, 2009, 22. 24. A Döbrentei-kódex jelen tanulmányhoz felhasznált fakszimile kiadása: ABÁFFY Csilla – T. SZABÓ Csilla (szerk.): *Döbrentei-kódex 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* (Régi magyar kódexek 19), Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.

4 FEKETE Csaba: *Psalterium gradualis. Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratossági hagyománya, a protestáns graduálok főbb kérdései* (doktori értekezés), Debrecen, 2003, 19., BOTTYÁN: *Magyar Biblia* (2009), 26–29.

1536; Sylvester János, 1541). Ezek nem reformátori teológiai alkotások, hanem humanista (erazmista) szellemi termékek.⁵ Az Újszövetség-fordításokat azonban rögtön a Zsoltárok könyve követi, mely már egy protestáns lelkipásztor tollából származik. Itt érkezünk el Benc(z)édi Székely István Zsoltárkönyvéhez.⁶ A korábbi kéziratos fordítások után Bencédi Székely István (1510?–1564?), akkor szikszói lelkész,⁷ a magyar reformáció első nemzedékének jeles alakja adja ki először – 1548-ban – nyomtatásban magyarul a Zsoltárok könyvének teljes, prózai fordítását, kommentárokkal is ellátva.⁸ Az önmagában is forradalmi vállalkozás további újszerűsége, hogy a fordítás alapja már nem a standard latin Biblia, ahogyan a korábbi kódexek esetében, hanem a 16. század tudományos követelményeinek és a reformátori elveknek megfelelően az eredeti héber szöveg, legalábbis ezt állítja művéről maga a fordító: „...kiválkippen és mindennek fölötte követtem az Sidó nyelvet, mellyen az az Soltár az Sidó Dávidtól meg iratatot...”⁹

5 CZEGLÉ: Magyar bibliafordítás (1973), 506–508., PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században, *Századok* 119/4 (1985), 1006–1028. ebben 1019., BOTTYÁN: Magyar Biblia (2009), 41–50.

6 *Soltár könnü Szekeľ Estuantul magyar nielre forditatott. Touabba ez Soltar utan Szido Țolasnac mogia es nehez heliecnec Rõuידeden valo magiarazatia Psalmonkent kőuetkezie...*, Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Striokuia beli LAZAR. RMNy 74. Hasonmás kiadás: Bibliotheca Hungarica Antiqua 26.

7 Bencédi Székely István rövid életrajzát, a tőle megjelent és róla szóló könyvek, tanulmányok bibliográfiáját lásd pl. SZINNYEI József: Székely István (benczedi), in: uő: *Magyar írók élete és munkái*, XIII. kötet, Budapest, Kiadja Hornyánszky Viktor, 1909 [reprint: Budapest, 1980–1981], 585–586., SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Tanulmány, in: KÖSZEGHY Péter (szerk.): *Székely István: Zsoltárkönyv, Krakkó, 1548* (Bibliotheca Hungarica Antiqua 26), Budapest, Argumentum Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1991, 7–63, ebben 8–18., ZVARA Edina: „Az keresztyén olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból* (Régi Magyar Könyvtár. Források 14), Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 69., MARKÓ László (szerk.): Székely István, in: *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, VI. kötet, Helikon Kiadó, 2007, 255–256.

8 NÉMETH Áron: Mérföldkő a magyar bibliafordítások történetében. 465 éves Bencédi Székely István Zsoltárkönyve, *Református Tiszántúl* 21/4 (2013), 21–22, ebben 21. Szegedi Lajos megelőzhetette volna Bencédi Székelyt, ha Sylvester János 1547-ben nem ír lesumító kritikát Szegedi Zsoltárfordításának kiadását megelőzően, melynek következtében ez a zsoltárkönyv sohasem látott napvilágot, lásd DÁN Róbert: Benczedi Székely István Zsoltároskönyvének forrásaihoz, *Filológiai Közöny* 13/1–2 (1967), 151–155, ebben 155., GERÉZDI Rabán: Az első magyar világkrónika 1559, in: uő: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, digitális kiadvány, MEK-07331, 229–256, ebben 239–240. (Eredeti kiadvány: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968). Elérhető: <http://mek.oszk.hu/07300/07331/07331.pdf>, letöltés dátuma: 2015.09.16.

9 A régi magyar szövegrészleteket és a héber kifejezéseket a könnyebb olvashatóság kedvéért egyszerűsített átírással közöljük.

Tény, hogy Bencédi Székely István 1529-től folytatott krakkói tanulmányai alatt olyan neves hebraistáktól tanulhatott, mint Johannes Campensis és Dawid Leonard,¹⁰ mégis, a zsoltárfordításában fellelhető latinizmusok és az előszó humanista közhelyként csengő megfogalmazása alapján a fenti állítását kétségek övezik: valóban héber bibliai szöveget ültetett át magyarra? Ha igen, akkor milyen forrásból dolgozott, és milyen módszer alapján érvényesítette a *hebraica veritas* elvét? E kérdésekre maga a Zsoltárkönyv nem ad közvetlen választ, hiszen a fordító nem nevezi meg azokat a korabeli kiadványokat, melyekből a fordítás készült, illetve amelyeket segédeszközként igénybe vett.

Röviden áttekintve a Bencédi Székely Zsoltárkönyvének forrásait érintő véleményeket Gerézdi Rabán kutatására kell elsőként utalnunk, aki úgy véli, hogy Bencédi Székely fordításának forrása nem a héber nyelvű Paszaltérium, hanem Santi Pagnini (Pagninus) 1542-ben Lyonban kiadott latin fordítása lehetett,¹¹ ám állásfoglalása a kérdésben inkább sejtésszerű, érvekkel nem támasztja alá és bizonyítékokkal sem szolgál.¹²

Később Dán Róbert a zsoltárszöveg alapján két negatív megállapítást tesz: szerinte egyfelől biztosra vehető, hogy a fordítás forrása nem a *Vulgata*, másfelől az sem valószínű, hogy a fordítás alapja Campensis zsoltárkönyve lenne. A fordítás után szereplő kommentárok és szómagyarázatok azonosításával jut el aztán arra a következtetésre, hogy azokhoz Bencédi Székely részben Sebastian Münster bibliafordításának magyarázatait vette alapul,¹³

10 DÁN: Bencédi Székely (1967), 151., uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 49., CZEGLE: Magyar bibliafordítás (1973), 509.

11 Pagninus fordítása a *Veteris et Novi Testamenti nova translatio*, mely először 1527-ben Lyonban jelent meg, a *Vulgata* óta az első teljes, a héber és görög szöveget szó szerint követő latin fordítás, mely elsőként alkalmazta a versszámozást is, lásd SZABÓ András: A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai a humanista latin bibliakiadások, *Theologiai Szemle* 34 (1991)/1, 45–48, ebben 46., DOMÍNGUEZ, Fernando: Pagninus, in: ³LThK 7 (2006), 1271–1272. Pagninus bibliafordításának jelen tanulmányban használt kiadása: *Biblia sacra ex Santis Pagnini translatione, sed ad hebraicae linguae amussim nouissime ita recognita, & scholiis illustrata, ut plane noua editio uideri possit*, Lugduni, 1542.

12 GERÉZDI: Világkrónika (1968), 241.

13 Sebastian Münster *Biblia Hebraica*-ja (Basel, 1534–1535) több nemzeti fordítás kiindulási szövege volt, és számos kiadást megért. Ez a Biblia tartalmazta a héber szöveget, továbbá az eredetihez hűséges új latin fordítást, megjegyzések formájában pedig a középkor neves rabbijainak zsoltárkommentárjait is idézi, lásd KESSLER-MESGUICH, Sophie: Early Christian Hebraists, in: SÆBØ, Magne. (ed.): *Hebrew Bible/Old Testament. The History of its Interpretation* (HOBOT). Vol II: *From the Renaissance to the Enlightenment*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2008, 254–275, ebben 270. Münster Bibliájának általunk használt

részben pedig krakkói egyetemi tanulmányainak anyagából merített, és a Campensistól és Leonardtól tanultakat építette be kommentárjába.¹⁴ Dán Róbert Münster *Biblia Hebraica*-jának azonosítása után vonja le azt a további következtetést, hogy a zsoltárszövegek fordításához is ezt a Bibliát használta Bencédi Székely alapszöveggként, mivel az tartalmazta mind a héber szöveget, mind pedig annak pontos latin fordítását. Véleménye szerint a reformátor nemcsak Münster latin szövegére támaszkodik, hanem héber nyelvismerete alapján a masszoréta szöveget is figyelembe veszi.¹⁵ Dán Róbert ezt az állítást Bencédi Székelynek a héberből idézett, átírással közölt szavaival igyekezni alátámasztani.

Szentmártoni Szabó Géza csatlakozik Dán Róbert véleményéhez, újabb bizonyítékokkal azonban csak a magyarázatos rész kapcsán szolgál. A magyar fordítás és Münster latin fordításának a viszonyára csak egyetlen zsoltár illusztrációszerű beidézésével utal.¹⁶

Utóbbi két kutató meggyőzően érvel amellett, hogy Sebastian Münster Bibliája ott lehetett Bencédi Székely asztalán, és a kommentár-rész megírásának fontos forrásaként szolgálhatott.¹⁷ Nem elvitatva Bencédi Székely héber tudását kérdés marad azonban, hogy a zsoltárszövegek magyarra való átültetésénél mennyiben hagyatkozik a héber mellett Münster latin fordítására, és esetleg mennyiben von be más (latin) forrásokat, illetve milyen mértékben ad teret saját véleményének és filológiai megfigyeléseinek, elutasítva ezzel segédanyagait. Gerézdi Rabán feltételezésére, mely szerint a Pagninus-féle *Biblia sacra latina* állhat a magyar Zsoltárkönyv mögött, érdekes módon sem Dán Róbert, sem pedig Szentmártoni Szabó Géza nem reagál közvetlenül. A szakirodalom nem tesz említést azokról az egyéb népszerű latin bibliafordításokról és zsoltárfordításokról sem, melyek 1548-ban már rendelkezésre állhattak. Később Méliusz és Károlyi például Pagninus és Münster mellett megemlíti Vatablus Bibliáját (1545) is,¹⁸ mely elméletileg

kiadása: *Hebraica Biblia, Sebastian Munsteri tralatione, Veteris instrumenti tomus secundus*, Basileæ, 1546.

14 DÁN: Bencédi Székely (1967), 154–155., uő: Humanizmus (1973), 58–59.

15 DÁN: Humanizmus (1973), 58–59.

16 SZENTMÁRTONI SZABÓ: Tanulmány (1991), 20.

17 Sylvester János, aki elsőként rendezett sajtó alá olyan könyvet Magyarországon, melyben héber szöveg is szerepelt, valószínűleg szintén Münster 1536-os bázeli bibliaiadását használta, lásd DÁN Róbert: Sylvester János héber betűi és forrásai, *Magyar Könyvszemle* 85 (1969)/2, 163–166, ebben 166.

18 Vatablus bibliafordításának számunkra elérhető, és e tanulmányban felhasznált kiadása: *Biblia sacra, cum universis Franc. Vatabli ... et variorum interpretum annotationibus. Tomus II*, Parisiis, 1745.

már Bencédi Székely számára is elérhető lehetett.¹⁹ Emellett Robert Estienne 1543-ban adta ki a Leo Juda, Theodor Bibliander és Konrad Pellikan latin Ószövetség-fordításait tartalmazó *Biblia Tigurina*-t,²⁰ mely a 16. század egyik legjobb latin fordításaként volt ismert.²¹ Ezeken túl utalhatunk még számos közkedvelt zsoltárkiadásra, melyek – olykor igen jelentős hebraisták tollából származó – pontos latin fordításokat és magyarázatokat közölnek, úgymint Jaques Lefèvre d’Etaples (Jacobus Faber Stapulensis),²² Felice da Prato (Felix Pratensis), Martin Luther, Johannes Bugenhagen, Konrad Pellikan és Martin Bucer munkáira.²³ Figyelmet érdemel még Johann(es) Draconites zsoltárkönyve is, mely formailag sok egyezést mutat Bencédi Székely munkájával.²⁴ Bencédi tanára, Campensis szintén közreadott egy zsoltárkönyvet 1532-ben.²⁵ A 16. század első felében tehát bőven kínálkozott segédanyag egy kommentált zsoltárfordítás elkészítéséhez.

19 DÁN: Humanizmus (1973), 68.74. A Károlyi által említett és leginkább alapul vett Tremellius-féle Biblia csak 1575–1579 között jelent meg, így Bencédi Székely forrásaként nem jön szóba.

20 *Biblia Sacrosancta Testamenti Veteris & Noui*, Tiguri, 1543.

21 SZABÓ: Vizsolyi Biblia (1991), 46., NÉMETH: Mérföldkö (2013), 22.

22 Az öt latin verziót és magyarázatokat is tartalmazó *Quincuplex Psalterium: Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum* (Paris, 1509; ²1513) nagy hatással volt Kálvinra és Lutherre is. A *Conciliatum* tartalmazza Stapulensis saját fordítását, mely lényegében a korábbi latin fordítások revíziója a héberrel való egybevetés alapján.

23 Felix Pratensis *Psalterium ex hebræo diligentissime ad verbum fere tralatum* (1515; 1522) c. latin fordítása több kiadást is megélt. (Pratensis fordítását tanulmányunkban a *Psalterium Sextuplex* /Luguduni, 1530/ c. kiadványból használtuk). Luther, akinek legelső publikációi is zsoltárokhoz kötődnek 1519–1521 között jelenteti meg *Operationes in Psalmos* c. exgetikai előadássorozatát, majd 1524-re elkészül a Zsoltárok könyvének teljes német fordításával is. Johannes Bugenhagen ugyanebben az évben adja közre magyarázatos zsoltárkönyvét *Ioannis Pomerani Bugenhagii, in Librum Psalmorum interpretatio* (VVittenbergæ, 1524) címmel. A neves hebraista és bibliafordító Konrad Pellikan, aki héber nyelven is publikálja a Zsoltárok könyvét (1516), 1527-ben és 1532-ben *Psalterium Davudis* címmel jelenteti meg magyarázatos fordítását, lásd *Psalterium Davidis. Ad hebraicam veritatem interpretatum cum Scholiis brevissimis, Chuonradi Pellicani ...*, Tiguri, 1532. A szintén kiváló hebraista Martin Bucer zsoltárkönyvét, a *Sacrorum Psalmorum libri quinque ad ebraicum veritatem genuina versione in Latinum traducti...Aretio Felino [= Martin Bucer] auctore* (Basileæ, 1547) c. művet Kálvin is méltatja zsoltárkommentárjának előszavában, lásd ПАК, G. Sujin: *The Judaizing Calvin. Sixteenth-Century Debates over the Messianic Psalms*, Oxford, University Press, 2010, 55.162.

24 Draconites *Commentarius in Psalterium & Psalterium usus. Cum Indice* (Marpurgi, 1540; 1543) c. munkája Bencédi Székely művéhez hasonlóan tartalmazza a zsoltárok fordítását, ezt követően az arab számokkal megjelölt versek magyarázatát, valamint zsoltárok Bencédi Székelyével nagyban megegyező klasszifikációját is.

25 Bencédi Székely vélhetően ismerte Campensis *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio, auctore Ioanne Campensi* (Norimberga, 1532) c. művét, amely azonban nem literális fordítást, hanem parafrázisszerű fordítást tartalmazott, így

Ezeknek a korabeli kiadványoknak a figyelembe vétele, valamint néhány újabb vizsgálati szempont érvényesítése talán még közelebb visz bennünket Bencédi Székely István héber tudásának jobb megítéléséhez, forrásainak beazonosításához és a fordítás technikájának megismeréséhez. Ezúttal nem annyira a magyarázó részre, hanem magára a fordításra fókuszálunk, különösen is azokra a helyekre, amelyek Bencédi Székely munkamódszeréről árulkodnak és egyben esetleges forrásaira is utalhatnak.

Mindenekelőtt azt szükséges vizsgálni, hogy milyen viszonyban van Bencédi Székely fordítása a hagyományos, és a Tridenti Zsinaton (1546. április 8.) hivatalos szentírási szöveggént elfogadott latin bibliafordítással, a *Vulgata*-val. A Zsoltárok könyve esetében két *Vulgata* verzióval is számolnunk kell. Hieronymus először pápai megbízásból javítja a *Vetus Latina* szövegét a *Septuaginta* szerint (*Psalterium Romanum*), melyet később Órigenész *Hexapla*-ja alapján újra átdolgoz (*Psalterium Gallicanum*). Ez a fordítás válik aztán a római egyház hivatalos zsoltárfordításává. Később, ca. Kr. u. 390–405 között újabb latin fordítást készít immár héber kéziratok alapján (*Psalterium iuxta Hebraeos*), mely azonban a *Psalterium Gallicanum* népszerűsége és elterjedtsége miatt nem vált használatossá az egyházban.²⁶

Nem kell sokáig példák után kutatni, hogy belássuk: Bencédi Székely a *Vulgata* egyik verzióját sem követi. Ezúttal nem gyarapítjuk az ezt bizonyító igehelyek és tények hosszú sorát, hiszen a korábbi kutatás szép számmal hoz olyan eseteket, melyek a *Vulgata* és a Bencédi Székely-féle Zsoltárkönyv szignifikáns különbségeit mutatják.²⁷ Mindenekelőtt már abban megnyilvánul a *Vulgata* hagyományával való szakítás, hogy a zsoltárok a héber kánon fejezetbeosztását és számozását követik.²⁸ A *Vulgata* egyedül a tartalomjegyzék latin sorkezdeteinél, és a zsoltárok előtt megjelenő summák erejéig kap

Bencédi Székely primer forrásaként nem igazán jön szóba, lásd DÁN: Humanizmus (1973), 49., NÉMETH: MÉRFOLDKŐ (2013), 22.

26 RÓZSA Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom és hagyománytörténetébe*, 1. köt., Budapest, Szent István Társulat, 3[1999], 44–45.

27 Lásd pl. DÁN: Humanizmus (1973), 50–52.

28 DÁN: Bencédi Székely (1967), 151. Ahol Bencédi Székely számozása eltér a héber kánon-tól, ott minden bizonnyal egyszerű nyomtatási hibával van dolgunk, így például a Zsolt 135 a tartalomjegyzékben 136. zsoltárként szerepel, a fordításban pedig a Zsolt 45 és 47 között tévesen a „PSALMOS HARMINCHATODIC” feliratot viseli a Zsolt 46. A korszak jelentősebb zsoltárfordításai közül megmarad a *Vulgata* fejezetbeosztásánál például Stapulensis és Bughenagen.

szerepet Bencédi Székelynél, mivel ezekben az esetekben nem a Biblia törzsszövegről van szó.²⁹

E megállapítások után az első vizsgálati területünk a fordítás nélkül hagyott, átírásban közölt héber kifejezések csoportja. Átírt héber szavakkal főleg a Zsoltárfkönyv magyarázatos részében találkozunk, de maga a fordítás is tartalmaz olyan szavakat és kifejezéseket, melyeket Bencédi Székely nem ültetett át magyarra, hanem megőrizte a héber formát latin betűs átírásban. Különösen gyakran történik ez a zsoltárfeliratok, illetve zsoltárszövegek bizonytalan jelentésű zenei terminusainál, például „Nechilodba” (Zsolt 5); „Dauid Sigaionia” (Zsolt 7); „Githithbe” (Zsolt 8); „Almuth labben” (Zsolt 9); „Alamathon” (Zsolt 36 *sic!*); „Mahēlathba” (Zsolt 53; 88) „Sosannimba” (Zsolt 80). Dán Róbert szerint ezek az átírások meggyőzően bizonyítják Bencédi Székely héber tudását. Feltűnő azonban, hogy ezeket a kifejezéseket Münster is többnyire átírásban közli, azaz fordítás nélkül illeszti bele a latin zsoltárszövegbe. Egyedül a Zsolt 5 feliratában szereplő „Nechilodba” kifejezés³⁰ nem jelenik meg átírásban Münsternél,³¹ a többi esetben azonban valószínűbb, hogy a fordító alapvetően Münster latin szövegére támaszkodott.³²

Példaként kiemelhetjük a Zsolt 53,1 *mách³lat* szavát, melyet Bencédi Székely „Mahēlath”-ként vokalizál az átírásában (vö. Zsolt 88,1). Ebben Münstert látszik követni, aki a *Mahēlath* (Zsolt 53,1), illetve a *Mahēlath* (Zsolt 88,1) átírást alkalmazza.³³ A héberhez legközelebb álló transliterációt Pagninusnál találjuk (*Machalath*), a *Biblia Tigurina* pedig kísérletet tesz a szó

29 DÁN: Bencédi Székely (1967), 151. Gerézi a summák közvetlen forrásaként a szintén a *Vulgata*-tól függő Apoc-ródexet nevezi meg, lásd GERÉZI: Világkrónika (1968), 241. Ezt a véleményt Szentmárton Szabó Géza nem tartja helytállónak, lásd SZENTMÁRTONI SZABÓ: Tanulmány (1991), 22.

30 A magyarázatban pontosabb átírással: „Nechiloth”.

31 Münster fordításában: *on musicis concentibus*. A *Biblia Tigurina* szintén fordításban adja vissza a héber szót (*lyricum*), Pagninus, Bucer és Vatablus azonban átírást alkalmaznak: előbbi *Hannechiloth*, az utóbbi kettő pedig *Nechiloth* formában.

32 Szabó András is ezt feltételezi a korabeli gyakorlatot alapul véve, lásd SZABÓ András: Székely István: Zsoltárfkönyv, Krakko 1548, hasonmás kiadás, közléstesi KÖSZEGHY Péter, kísérőtanulmány: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 1991. (Recenzió), *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993), 441–443, ebben 441–442.

33 Münster a *szé*gól átírására alkalmazza az „æ” hangzót, a *cháthéf patach*-nak a *patach*-hal megegyező „a” kiejtést tulajdonít, lásd *Opus grammaticum consummatum, ex variis Elianis libris concinnatum, complectens scilicet... Autore Sebastiano Munstero* (Basileæ, 1541), 2–3.16.18. Münsterhez hasonló átírást alkalmaz Bucer is: *Machælath*.

lefordítására mint *miseria*, azaz 'nyomorúság, kín, gyötrelem', de margószéli szómagyarázatában Pagninus átírásával egyezően a *Mahalath* formát hozza.

A Zsolt 46 feliratában szereplő ('*al-*') '*lámót*' fiatal lányok(ra)' kifejezés visszaadása sem felel meg a héber vokalizációnak Bencédi Székely fordításában: „Kórah fiainak Alamathon éneke”. A magyarázatban szerepeltetett 'Alamot' szó már jóval pontosabb átírás, mely megegyezik Münster átírásával,³⁴ eltér azonban a *Biblia Tigurina* által használt *Almoth* és a Pagninus által használt *halamoth* szavaktól.³⁵

A többi zsolttárfelirat zenei kifejezésinél is hasonlókat tapasztalunk, amint az alábbi táblázatban is láthatjuk:

	Zsolt 7,1	Zsolt 8,1	Zsolt 9,1
Héber	<i>siggájón f dávid</i>	<i>'al-haggittit</i>	<i>'almút labbén</i>
Bencédi Székely	<i>Dauid Sigaionia</i>	<i>Githithbe</i>	<i>Almuth labben</i>
Münster	<i>Sigaion Dauid</i>	<i>in Githith</i>	<i>Almuth labben</i>
Pagninus	<i>Sighaion Dauid</i>	<i>super Haghithith*</i>	<i>Halmuth Labben</i>
Bucer	<i>Schiggaion</i>	<i>ad Githith</i>	<i>alemuth Labben</i>
Vatablus	<i>Schiggaion</i>	<i>super Hagithith</i>	<i>super morte Labben</i>
<i>Biblia Tigurina</i>	<i>Arcanum** Dauidis</i>	<i>de torcularibus</i>	<i>puellarum***</i>

* Az 1542-es *Biblia Sacra* minden bizonnyal tévesen közli Pagninus átírását: *super Haglathith*.

** A *Biblia Tigurina* a margószélén hozza a héberből átírt *Sigaion* kifejezést.

*** A *Biblia Tigurina* a margószélén hozza a héberből átírt *Almuth* kifejezést, vö. Zsolt 46,1.

Anélkül, hogy ezek alapján Bencédi Székely héber tudását elvitatnák, azt a megállapítást tehetjük, hogy a fordítás nélkül hagyott héber szavak átírásában döntően – olykor el is térve a héber vokalizációtól – Sebastian Münster átírásaira hagyatkozik. A Pagninusra, Bucerre vagy Vatablusra jellemző átírás és a *Biblia Tigurina* eljárása e feliratok fordításában nem köszön vissza Bencédi Székelynél.

34 Ugyanígy Bucer és Vatablus.

35 A szó elején álló '*ajin* átírása „h” hangzóként Pagninus nyelvtanában is megjelenik (*Hadain*), továbbá a Zsolt 9,1 feliratát is ennek megfelelően írja át *Halmuth Labben* formában. Az 1542-es *Biblia Sacra*-ban tévesen *halamoh* forma szerepel a Zsolt 46 feliratában.

Az átírt héber kifejezések jelenségéhez hasonlít a tulajdonnevek fordítása is. A Zsoltárkönyvben több olyan esetet is találunk, ahol Bencédi Székely szakít a *Vulgata* latinos névváltozatával és a héber vokalizációhoz közelebb álló névformát választ. Ezt láthatjuk például a Zsolt 51,2-ben egyedül megjelenő *bat-seba*‘ név esetében is, amit a héber pontozásnak megfelelően „Bathsēba” formában ad vissza Bencédi Székely, szakítva a *Vulgata* tradíciójával, amely *Betsabee* formában hagyományozta a tulajdonnevet.³⁶ Hasonlóan jár el egyébként Münster (*Bathsæba*) és Pagninus (*Batsēba*) is.³⁷ Bencédi Székely ugyanígy a görög-latinos *Core* helyett a héber formának jobban megfelelő „Corah” nevet használja (pl. Zsolt 42kk), hasonlóan Pagninus, Münster, Bucer, Stapulensis, Campensis és a *Biblia Tigurina* döntéséhez.³⁸ A *Vulgata*-ban szereplő görög-latinos *Iesse* névalak helyett „Isai” formában jelenik meg a tulajdonnév Bencédi Székely fordításában (Zsolt 72,20), ami ugyan nem pontos átírása a héber szónak, viszont közelebb áll ahhoz, és megfelel a Pratensis, Pagninus, Münster, Bugenhagen, Bucer és a *Biblia Tigurina* által is képviselt fordítási eljárásnak. A *Vulgata* névformájánál marad például Vatablus.

A fenti példáktól eltérően jár el Bencédi Székely a Jordán-folyó héber nevének fordításakor (Zsolt 42,7; 114,3.5). Az általa használt ’Iordan’ forma valójában nem a héber tulajdonnév átírása, hanem a görög *Iordánész*, illetve a latin *Iordanis* alak átvétele. Valószínűleg latin forrásának enged itt Bencédi Székely. Ugyanígy fordít például Münster és a *Biblia Tigurina* is. Pagninus fordításában ellenben pontos transzliterációval találkozunk: *Iarden*, amit Bencédi Székely vagy nem ismer, vagy nem fogad el, előnyben részesítve egy már magyarban meghonosodott(?) formát.³⁹

Még különösebb, hogy a Zsolt 106,17-ben megjelenő egyik tulajdonnév esetében Bencédi Székely lényegében megőrzi a *Vulgata* hagyományát.⁴⁰ Itt,

36 *Vulgata*-val egyezően használja a nevet Vatablus mint *Beth-sabee*, Stapulensis zsoltárkönyvében megtaláljuk a *Bersabee* névformát is. Bencédi Székely itteni megoldása a héberhez közelítő névátírással hosszú távon nem talál követőre a magyar protestáns bibliafordításokban. A Vizsolyi Biblia és annak revíziói a görög-latinos névalakot hozzák, s később a Magyar Bibliatársulat Új fordítású Bibliájában (1975) és annak revízióiban (1990, 2014) is ugyanígy szerepel mint már meghonosodott név. Kecskeméthy István azonban a „Batseba” névformát használja.

37 Hasonlóan a *Biblia Tigurina*, Draconites és Bucer: *Bath(-)s(h)aba*.

38 Másképp pl. Bugenhagen és Vatablus.

39 A Döbrentei-kódex például ezen a helyen szintén a latinos „iordan” alakot használja, akárcsak (kissé eltérő helyesírással) a későbbi magyar Bibliák.

40 Ezzel együtt is igaz Dán Róbert azon állítása, mely szerint Bencédi Székely bizonyosan nem a *Vulgata*-t fordította.

^a*bírá*m nevénel nem követte pontosan a héber tulajdonnév mássalhangzó-készletét, hanem a *Vulgata*-ban is szereplő „Abiron” átírást alkalmazta,⁴¹ szemben a Pagninusnál, Münsternél, Draconitesnél és a *Biblia Tigurina*-ban is megjelenő *Abiram* formával.⁴²

A Zsolt 72,10 földrajzi neveinek átírásánál Bencédi Székely csak részben követi a héber eredetét. A vers második felében a 'Scheba' és 'Seba' meglehetősen pontos átírásaival találkozunk, annak ellenére, hogy *s^bá'* nevét számos korabeli latin Biblia és zsoltárkönyv Arábiával azonosítja a fordításban.⁴³ Bencédi Székely megoldása itt Münster, Bucer és a *Biblia Tigurina* fordításaival egyezik. A Zsolt 72,10a-ban viszont Bencédi Székely beleviszi értelmezését a fordításba, amikor a *tarsís* földrajzi nevet 'tenger'-ként adja vissza, holott Münster a *Tharsis* nevet hozza.⁴⁴ Bencédi Székely döntése nem párhuzam nélküli, hiszen a *Biblia Tigurina*, Pagninus és Draconites is ugyanígy fordít ezen a helyen.⁴⁵ A Zsolt 72,10b névformáit is figyelembe véve ebben az esetben a *Biblia Tigurina* szövegével egyezik meg Bencédi Székely fordítása.

A tulajdonnevek átírásában saját utat jár Bencédi Székely, és részben megőrzi a *Vulgata*-féle hagyományt, részben a héberhez vagy éppen más latin hagyományokhoz igazodik. Ebből adódóan nem válik egyértelművé, hogy a reformátor milyen forrásokat használ és milyen elv mentén adja vissza a tulajdonneveket.

Egy következő jelenség, melynek elemzése közelebb vihet Bencédi Székely munkamódszerének megismeréséhez, a Zsoltárkönyvben tapasztalható fordítási inkonzisztenciák vizsgálata. A 16. század keresztyén hebraistáinak latin bibliafordításaiiban nem ritka, hogy azonos szavak, vagy akár szövegrészek visszaadása nem egészen következetes módon történik. Bencédi Székely

41 Ugyanígy Bugenhagen: *Abyron*, vö. Campensis: *Abiran*; Stapulensis és Vatablus: *Abirom*.

42 Ugyanígy később Károlyi.

43 Így pl. Pagninus, Vatablus, Draconites, Campensis, Bugenhagen, valamint Bencédi Székely a Zsolt 72,15-ben.

44 Münsterrel megegyezően fordít Bucer, Vatablus, Campensis. A *tarsís* név egyedül a Zsolt 48,8-ban található még meg a tengerjáró hajók jelzőjeként, ahol Pagninus, Münster, Draconites és a *Biblia Tigurina* egységesen a *mare/marinus* névszókat használja. Bencédi Székely fordításában az ^o*nijjót tarsís* megfelelője a „töngörnek haioi” kifejezés. Másképp a *Vulgata*, Bugenhagen és Campensis: *naves Tharsis*.

45 Bencédi Székely: „Az töngörnek ... kirali”; Pagninus: *reges maria*; *Biblia Tigurina*: *Reges mediterranei maris*; Draconites: *reges maritimi*, ugyanígy később Károlyi.

zsoltárfordításánál is ugyanez a helyzet, következetlenségei azonban olykor többről is árulkodnak.

A három zsoltárfeliratban is megjelenő *sósanním* kifejezés kapcsán Bencédi Székely fordításában inkonzisztenciát figyelhetünk meg, egyrészt abban, hogy megadja-e a szó fordítását, vagy meghagyja a kifejezést héberül, másrészt abban, ahogyan a főnévhez kapcsolódó prepozíciókat fordítja. Érdekes módon Münster is hasonlóan jár el, bár a Zsolt 69,1 esetében ő átírást alkalmaz, míg Bencédi Székely fordítást ad, ami azonban magyarázható azzal, hogy éppen ezen a helyen találjuk Münster szómagyarázatát, melyben megadja a szó lehetséges fordítását.⁴⁶ Ám a prepozíciók visszaadása esetében úgy átszik, Bencédi nem a héber szövegre, hanem sokkal inkább Münster latin fordítására támaszkodik.⁴⁷

	Zsolt 45,1	Zsolt 69,1	Zsolt 80,1
Héber	<i>‘al-sósanním</i>	<i>‘al-sósanním</i>	<i>‘el-sósanním</i>
Bencédi Székely	liliomokba	liliomokon	Sosannimba
Münster	<i>in liliis</i>	<i>super sosannim</i>	<i>in Sosannim</i>

A Zsolt 60,1 ezzel rokon, mégis némileg eltérő feliratánál azonban már nem Münster, hanem a *Biblia Tigurina* áll legközelebb Bencédi Székelyhez. A héber *‘al-súsan’ edút* kifejezést ugyanis nem átírással adja vissza a magyar Zsoltárkönyv, ahogyan Münster, Vatablus és Pagninus teszi ebben az esetben, és nem is a *‘liliom’* fordítással, ahogyan például Pellikannál, Draconitesnél és Bugenhagennél látjuk, hanem „az rosanak tanubizonyságára” kifejezéssel. Ez a megoldás teljesen megegyezik a zürichi bibliafordítással: *super rosa testimonii*.

Fordítási következetlenséget figyelhetünk meg az egyes zsoltárkönyvek végén szereplő Ámen-formuláknál is. A Zsolt 41,14; 72,19 és 89,53 versekben szereplő *‘ámén w’ámén* kifejezések visszaadása nem egységes Bencédi Székelynél. Míg a Zsolt 41 és 89 esetében az „amen es amen” fordítást hozza, addig a Zsolt 72,19-ben „bizony bizony” fordítást olvashatunk. Bár következetlenséget mutat, fordítástechnikailag mégis kevésbé problematikus, hogy

46 A héber kifejezés magyarázatát Bencédi Székely annak első előfordulásakor, azaz a Zsolt 45,1-nél adja meg: „Az Sosanim pedig, anneat teßen mint lilyomok...”

47 Pagninus mindhárom helyen a *super sosannim* kifejezést használja. A *Biblia Tigurina* szintén következetlenséget mutat a prepozíciók fordításában, de Bencédi Székelytől eltérő módon: *de liliis* (Zsolt 45), *super liliis* (69), *super liliis* (Zsolt 80).

az utóbbi esetben magyar kifejezést választott a fordító, pontatlanságként értékelhető azonban a héber kifejezésben szerepelő *wáw 'és'* kötőszó kimaradása. Bencédi Székely következtetlensége ismét azzal magyarázható leginkább, hogy a masszoréta szöveg helyett Münster latin fordítására támaszkodhatott, aki egyedül ennél a helynél szintén elhagyja a kötőszót.⁴⁸ Draconites fordítása annyiban egyezik Bencédi Székelyével, hogy ő is két esetben az *Amen amen* (Zsolt 41,14; 89,53), egy esetben pedig *Ite fiet ite fiet* (Zsolt 79,19) szavakkal fordít, a kötőszót azonban sehol sem adja vissza.

A Zsolt 42,2-ben két alkalommal is előfordul az egyébként ritka 'rg gyök igei formája (Zsolt 42,2a.2b; Jól 1,20). Az etimológiailag is bizonytalan ige a 'sóvárog, epedezeik, szomjazik, kívánczik, vágyakozik' jelentéssel adható leginkább vissza.⁴⁹ A masszoréta szövegnek megfelelően a *Vulgata*, Pagninus, Bucer, Vatablus, Draconites és a *Biblia Tigurina* a megismétlődő héber igét ugyanazzal a latin kifejezéssel adja vissza mindkét hemisztichosban. Bencédi Székely azonban nem így tesz, s ismét valószínűnek tűnik, hogy Münsterre hagyatkozva választ különböző igéket a vers első és második felében: „mikippen az gim sárvas rikkolt...akippen az én lelkem tehozzád kívánczik”. Münsternél ugyanez: „*Sicut cerua inhiat...sic anima mea desiderio*”.⁵⁰

Figyelmet érdemel még a *rkb* 'lovagolni, szekeret hajtani'⁵¹ gyök, melyet körülírással ad vissza Bencédi Székely a Zsolt 68,5 kontextusában: „...ki az egeknek kereksgin ül mint egy lovon...” Szó szerint ugyanez a körülírási módszer és megfogalmazás jelenik meg Münsternél is: „...*qui orbibus colorum veluti equo insidet...*”. A körülírás nem lett volna szükségszerű, hiszen egyetlen szóval is kifejezhette volna Bencédi Székely a héber szó pontos jelentését (vö. Zsolt 66,12: „Lovagoltatál /= *hirkabtál*/ az mi feiünkön embert...”).⁵² Ugyennek a zsoltárnak egy későbbi versében (Zsolt 68,34) a *rkb* ige fordításánál Bencédi Székely már nem utal arra, hogy szó a lovaglásra vonatkozik, és egyszerűen az 'ül' igével fordít, akárcsak Münster (*insideo*).⁵³

48 Pagninus és a *Biblia Tigurina* a *wáw* kötőszót minden esetben fordítják. Vatablus is következetlen a kötőszó használatát illetően, ő a Zsolt 41,14 és 89,53 esetében elhagyja, a Zsolt 72,19-ben viszont fordítja a *wáw*-ot.

49 GESENIUS, Wilhelm (Hg.): *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Berlin – Heidelberg – New York et al., Springer Verlag, 182013, 1011.

50 A gyöknek a kiáltással összefüggő jelentése a rabbinikus tradícióból származik, lásd GESENIUS: *Handwörterbuch* (182013), 1011.

51 GESENIUS: *Handwörterbuch* (182013), 1242.

52 A Zsolt 68,5 esetében körülírás nélkül utal a lovaglásra Bucer, Campensis, Draconites, a *Biblia Tigurina* és Vatablus is. Pagninus nem specializálja a *rkb* jelentését: *qui ascendit super coelos*.

53 Hasonlóan Draconites, másképp Pagninus, Bucer, Campensis, Vatablus, és a *Biblia Tigurina*,

Hasonló egyezést találunk a *rkb* gyök egy további előfordulásánál is a Zsolt 18,11-ben, ahol Bencédi Székely fordítása „Es felmene az Cherubra” meg-egyezően Münster fordításával „*et ascendit super Cherub*” nem tesz említést arról, hogy a gyök a lovon ülés, vagy szekér hajtás speciális héber kifejezése.⁵⁴

E példák tükrében azt a megállapítást tehetjük, hogy a héber szöveghez képest következetlennnek érzékelt fordítás, valójában következetesnek látszik Münster latin szövegéhez.

Figyelmet érdemel még a Zsolt 119, melynek szövegénél Bencédi Székely – a Zsoltárkönyvben egyedüli módon – quadrát betűt használ, amikor a héber karaktereknek és azok nevének megadásával jelzi az alfabetikus zsoltár stró-fáinak kezdetét.

A *lamed* és a *cádé* hangzók sajátos megnevezése „lámech” és „zadik” formában ugyan ismert névvariációknak számítanak, de nem jellemző sem a kor legelterjedtebb latin bibliafordításaira, sem pedig a 16. században használt héber nyelvtanokra. Reuchlin, Novenianus, Münster, Pagninus és Aurigallus ekkor már nyomtatásban elérhető nyelvtanai a *lamed*, illetve a *zade/zadi/tsadhi/sadi/sade* betűneveket használják, de még Campensis nyelvtanában sem találjuk a Bencédi Székely által alkalmazott elnevezéseket, holott vélhetően ezt a nyelvtant használhatta krakkói tanulmányainak idején.⁵⁵ A *zadik/zadic* elnevezést Münster nyelvtanának egy megjegyzésében találjuk meg,⁵⁶ valamint Capito, Böschenstein és Stancaro nyelvtanaiban,⁵⁷ a *lamed* betűne-

ahol a lovaglásra utaló latin szó szerepel.

54 Pagninus, Campensis, Bucer, Draconites, Vatablus és a *Biblia Tigurina* fordítása visszaadja a héber szó speciális értelmét.

55 A *lamed* és *zade* formákat használja Reuchlin, Novenianus és Münster, utóbbi megemlíti a *zadic* elnevezést is, lásd Ioannis Reuchlin Phorcensis LL. Doc. ad Dionysium fratrem suum Germanum De rudimentis Hebraicis, Phorce, 1506, 5., *Elementale Hebraicum, in quo prae-ter caetera ejus linguae rudimenta ... Philippo Noueniano*, Lipsiae, 1520, [9–10]. MÜNSTER: Opus Grammaticum (1541), 1.10. Novenianus nyelvtanát 1530-ban Dawid Leonard ren-dezi sajtó alá Krakkóban. Pagninus mind a nyelvtanában, mind pedig 1542-es bibliaki-adásában a *Lamed* és *Sadi* elnevezéseket alkalmazza, lásd Habes hoc in libro candide lector Hebraicas institutiones in quibus quicquid est grammatices Hebraicae facultatis edocetur ad amussim, de literis, punctis, accentibus, nomine, et nominum speciebus: ... quas nuper aedi-dit ... Sanctes Paginus ..., Lugd., 1526, 4. Campensis nyelvtana a *lamed*, *tsade/zade* válto-zatokat, Aurigallus pedig a *lamed* és *zadi* formákat használja, lásd Compendium Hebraeae Chaldaeaeque Grammatices per Matthaeum Aurigallum, VVittenbergae, 1525, ii-iii; Ex va-riis libellis Eliae grammaticorum omnium doctissimi, huc fere congestum est opera Ioannis Campensis, quidquid absolutam grammaticen Hebraicam est necessarium, Parisiis, 1539, 2.

56 MÜNSTER: Opus Grammaticum (1541), 10.

57 Lásd Hebraicae grammaticae institutiones studiosis sancte linguae a D. Joanne Boschenstain C. M. C. Collecte, Vuitenberg, 1518, ii; V. Fabritii Capitonis Hagenonii Theologiae Doctoris

vet azonban egységesen használják az utóbbi szerzők. Konrad Pellikan az, aki – Petrus Nigri nyomdokain haladva⁵⁸ – a *lamech* és *zadeck* elnevezéseket alkalmazza, így Bencédi Székely ebben hozzá áll legközelebb.⁵⁹

A magyarul nehezen visszaadható szavak ekvivalenseinek megválasztásakor is a Münster-féle latin szöveg lehetett mérvadó Bencédi Székely számára.

Az áldozati terminusok kapcsán a Zsolt 40 magyarázatában állapítja meg Bencédi Székely, hogy nincsenek jól használható, bevett magyar kifejezések ezek visszaadására,⁶⁰ ezért más nyelvekből szükséges szavakat kölcsönözni. A Zsolt 40,7 jól szemlélteti ezt, hiszen héberből, görögből és latinból átvett kifejezést egyaránt találunk a zsoltárvers fordításában. Bencédi Székely ráadásul pontosan ugyanúgy jár el ennek a versnek a fordításánál, mint Münster:

Bencédi Székely	Münster
Áldozatot, és az Mínhat nem akarád de az én fileimet által fúrád holocaustomot és az hostiát bűnért nem kívánál.	<i>Sacrificium & oblationem minha noluisti, sed aures perfodisti mihi: holocaustum & hostiam pro peccato non postulati.</i>

Az áldozati ajándékként szereplő *minchá*^h szót Bencédi Székely csak itt hagyja meg héber nevével (vö. Zsolt 20,4; 96,8; 141,2), akárcsak Münster, aki a többi

... *Hebraicarum institutionum libri duo*, Basilea, 1518, 17., *Francisci Stancari Mantuani, Ebreæ grammaticæ institutio*, Basilea, 1547, 15. Ez utóbbi művet egy évre rá Krakkóban is kiadták. Capito nyelvtanának 1525-ben kiadott változatában a *zadik* mellett a *Czade* forma is szerepel. A *Zadik* formát megtaláljuk még egy ismeretlen szerző *Rudimenta quaedam Hebraicæ grammatices, quae ad lectionis usum, & illius* (Basilea, 1522), c. nyelvtanában is.

58 WALDE, Bernhard: *Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters* (Alttestamentliche Abhandlungen VI/2–3), Münster, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1916, 103–105., 148., KESSLER-MESGUICH: *Early Christian Hebraists* (2008), 266.

59 Lásd *Margarita philosophica* (Argentinae, 1504), 4v; WALDE: *Christliche Hebraisten* (1916), 148. Pellikan nyelvtana a *De modo legendi et intelligendi Hebraeum* 1501-ben készül el, majd először 1504-ben jelenik meg Gregorio Reisch *Margarita philosophica* c. enciklopédiájának részeként, lásd KESSLER-MESGUICH: *Early Christian Hebraists* (2008), 265–266. Az 1508-as kiadásban szereplő héber álefbét már a *lamed* és *zadic* elnevezéseket hozza. Pellikan a *Psalterium Davidis* (1527) c. munkájában a *Lamed* és *Zadic* elnevezéseket szerepelteti. A *Lamech* formát megtalálhatjuk még például a *Zoltarz Dawidow prez Mistrzá Wálientego Wroblá z Poznaniá*, (Kraków, 1540) c. krakkói zsoltárkiadványban, mely Bencédi Székely munkájához hasonlóan szintén Hieronymos Vietor nyomdájában készült.

60 Vö. Döbrentei-kódex, amely csak magyar kifejezésekkel fordít ezen a helyen: áldozás, ajándék, áldomás.

előforduláskor lefordítja a kifejezést. A *Biblia Tigurina*, Pagninus, Vatablus, Bucer fordítása ehhez képest elkerüli a héber szó használatát.

A több zsoltárban is szereplő, valamilyen húros hangszert jelölő *nébel* főnév fordítása Bencédi Székely Zsoltárkönyvében a „nablom” (Zsolt 33,2; 57,9; 81,8; 92,4; 144,9), illetve „nablum” (Zsolt 108,3) szóval történik. A választott kifejezés nem transliteráció, hanem a latinban meghonosodott *nablum* főnév átvétele.⁶¹ Münster és a *Biblia Tigurina* szintén ezt a formát használja, Pagninusnál és Bucernél a héber vokalizációt pontosan követő transliterációt találunk. Megfigyelhető az is, hogy a Zsolt 71,22 esetében a *biklí-nebel* kifejezést „zengő szerszámba” formában, a „nablum” szó mellőzésével adja vissza Bencédi Székely, ahogyan Münster is teszi ezen a helyen, amikor *in instrumento musico* szavakkal fordít.⁶² A *nebel/nablum* szó ezzel szemben például Pagninusnál, Campensisnél és a *Biblia Tigurina*-ban is megjelenik.

A *hapax legomenon*-ok is minden korban nehéz feladatok a bibliafordítók számára. Bizonyos esetekben vannak hagyományos értelmezések, de számos alkalommal erősen megosztják a fordítókat ezek a ritka kifejezések. A Zsolt 48,14 *hapax legomenon*-ja a *pszg* gyök, melynek jelentése a mai napig bizonytalan. A *Septuaginta* és a *Vulgata* zsoltárfordításának mindkét változata az ’(el/szét)választ, (el/szét)oszt’ értelemben fordítja a kifejezést.⁶³ A középkori latin bibliafordítások között azonban más értelmezéseket is találunk. Pagninus a *roborate* ’erősítsétek meg’, a *Biblia Tigurina* a *videte* ’nézzétek meg’ kifejezést használja, Pratensis, Münster, Pellikan, Bucer és Draconites pedig az *extollite*, illetve *exaltate* ’magasztaljátok’ szóval fordítanak. Ez utóbbival egyezik Bencédi Székely fordítása is, aki a *hapax legomenon* visszaadására a „magaftallátok” kifejezést választja.

A Zsoltárok könyvében csak egyszer előforduló *j’ór* főnevet (Zsolt 78,44) ’tó’-ként fordítja Bencédi Székely, ami nem tartozik közvetlenül a héber főnév jelentéskörébe, és a kontextus is arra utal, hogy folyóvízről van szó.⁶⁴ Bencédi Székely fordítási döntése nem egyedülálló, hiszen mind Münster, mind pedig a *Biblia Tigurina* a *lacus* ’tó’ főnévvel fordít, annak ellenére, hogy ebben az esetben a *Vulgata*, Pratensis, Bugenhagen, Pellikan, Vatablus és Pagninus szövege nyelvileg pontosabb.

61 A *Septuaginta* is ismeri a görögre átirrt *nabal* kifejezést, a Zsoltárok könyvében mégsem fordul elő a főnév.

62 Ugyanígy Pellikan 1532-es magyarázatos zsoltárkiadásában.

63 A gyököt a rabbinikus héberben is hasonló jelentéssel használták, lásd GESENIUS: *Handwörterbuch* (1⁸2013), 1064.

64 Vö. GESENIUS: *Handwörterbuch* (1⁸2013), 431.

Összegzésként elmondható, hogy a Zsoltárkönyv kommentárjainak vizsgálata alapján felállított korábbi tétel, mely szerint Bencédi Székely a Münster-féle Biblia segítségével készítette el művét, alátámasztást nyer a zsoltárszövegek közelebbi vizsgálata által is. Számos esetben tapasztaljuk Münster latin szövegének és Bencédi Székely magyar fordításának a közelségét. Némiképp relativizálja Bencédi Székely hűségét az általa előrebocsátott munkamódszerhez, hogy olykor Münster fordítását a masszoréta szöveg ellenében is követi. A reformátor valószínűleg tudott annyira héberül, hogy a *iuxta Hebraicam veritatem* készült latin fordításokat egybevesse a héber eredetivel,⁶⁵ a latin szöveg közvetlen hatása azonban még mindig nagyon meghatározónak tűnik.

A Gerézdi Rabán által Bencédi Székely primer forrásának feltételezett Pagninus-féle *Biblia Sacra* (1542) vizsgálata kapcsán arra a negatív eredményre juthatunk, hogy a számos helyen tapasztalható lényegi eltéréseket kizárják, hogy Bencédi Székely alapszöveggént használta volna.

A Münster-től való eltérések alapján továbbá arra lehet következtetni, hogy Bencédi Székely más forrás(ok)nak engedve veti el olykor alapszövegének fordítási megoldását. A Münster felülbíró fordítási döntések a *Biblia Tigurina* és Draconites közvetlen vagy közvetett hatását sejtetik. Kevésbé valószínű, hogy ezekben az esetekben Campensis, Stapulensis, Vatablus vagy Bugenhagen fordításain tájékozódott volna a magyar reformátor. A Münster-féle *Biblia Hebraica* mellett esetlegesen felhasznált, egyéb korabeli latin Bibliák és zsoltárfordítások azonban nem azonosíthatók be teljes egyértelműséggel a Zsoltárkönyvben.

65 GERÉZDI: Világkrónika (1968), 241., DÁN: Humanizmus (1973), 61, ugyanígy ZVARA: Keresztyén olvasóknak (2003), 23, vö. FEKETE Csaba: Bencédi Székely István és a Vizsolyi Biblia öt psalmusa, *Magyar Egyházzene* 9 (2001/2002), 417–426, ebben 419. Igaza lehet Dán Róbertnek, aki szerint a magyar bibliafordítók segédeszköz nélkül nem fogtak hozzá héber bibliai szövegek lefordításához, lásd DÁN: Humanizmus (1973), 61.

II. ÚJBÓL KÁLVIN

Peres Imre

KÁLVIN ESZKATOLÓGIÁJA

Kálvin kutatásában már régen, még múlt század elején megállapítást nyert, hogy bár ez a nagy reformátor műveiben nem alkotott meg komplex eszkatológiai rendszert, ő maga saját kegyességében rendkívül erősen orientálódott az eszkatológiai remények és valóságok világa felé.¹ Kálvin, mint alapos nyelvész, biblikus és exegeta,² aki nagy gondossággal és szöveghezűséggel fogalmazta írásmagyarázatait,³ szigorúan tartózkodott az eszkatológiai vagy apokaliptikus túlkapásoktól, ami ezen a téren a reformáció korában nemcsak Svájcban vagy Franciaországban, hanem Európa-szerte dívott,⁴ beleért-

1 Vö. pl. BAUKE, Hermann: *Die Probleme der Theologie Calvins*, Leipzig, Verlag der J. C. Hinrichs'schen Buchhandlung, 1922, 80–81.

2 Vö. pl. STEGEMANN, Ekkehard W.: Calvin als Ausleger der Heiligen Schrift, *Theologische Zeitschrift* 65 (2009), 73–89.

3 Vö. MCKIM, D. K. (ed.): *Calvin and the Bible*, Cambridge 2006. PERES Imre, Kálvin János újszövetségi kommentárjai, in: KENDEFFY Gábor – ROMHÁNYI Beatrix (szerk.), *Szentírás, hagyomány, reformáció*, Gondolat Kiadó, Budapest 2009, 56–69. PERES Imre, Kálvin íráseértelmezése és írásmagyarázatai, in: FAZAKAS Sándor (szerk.), *Kálvin időszzerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 49–78.

4 Inst. III, 25. Vö. pl. SCHUBERT, Anselm: Der Traum vom Tag des Herrn: Die „Träumer von Uttenreuth“ und das apokalyptische Täuferum, *Archiv für Reformationgeschichte* 97 (2006), 106–136. DANIEL, E. Randolph: The Spread of Apocalypticism 1188–1500: Why Calvin Could Not Reject It, *Calvin Studies* 5 (1990), 61–72. ASSELT, W. J. van: Chiliasm and Reformed Eschatology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, in: EGMOND, A. van – KEULEN, D. van (eds.), *Christian Hope in Context*, I. Vol., Studies in Reformed Theology 4, Zoetermeer, 2001, 11–29. KLAASSEN, Walter: *Living at the End of the Ages: Apocalyptic Expectation in the Radical Reformation*, Lanham, United Press of America, 1992. MCGINN, Bernard: *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, Sources and Studies 96, New York, Columbia University Press, 1979.

ve Magyarországot⁵ vagy Csehországot⁶ is. Ezért érthető is Kálvin külsőleg prezentált eszkatológiai kimértsége és reálszemlélete. Tanulmányunkban közelebbről vizsgáljuk meg, valójában hogyan gondolkodott Kálvin az eszkatológiáról, és milyen eszkatológiai motívumokat érintett munkáiban, illetve hogyan reagált a korabeli eszkatológiai, valamint apokaliptikus vagy millenarista mozgalmak teológiájára. A különböző tanulmányok ellenére úgy látszik, ez a kutatás még nem zárult le egészen,⁷ a magyar Kálvin-irodalomban pedig még inkább érezzük ennek hiányát.⁸

1. Rövid áttekintés Kálvin eszkatológia-tanának kutatásáról

Megállapítható, hogy az eszkatológia kutatása a Kálvin-kutatásban nem áll ma központi helyen, mint ahogy korábban sem. Erős dogmatikai kérdések kutatásának amolyan oldalvonulataként tartható számon, amiről – főleg a legújabban publikált eredményekről – aránylag precíz evidenciát vezetnek úgy német,⁹ mint az angol¹⁰ nyelvterületen. Soha nem ment teljesen feledés-

5 Vö. PERES Imre, Károli Gáspár helye a korabeli reformatori apokaliptikában, *Eruditio-Educatio* 2 (2007)/1, 65–70. PERES Imre, Szenci Molnár Albert keserőségei és vigasztalásai, *Eruditio-Educatio* 2 (2007)/4, 15–22. PERES Imre, A biblikus és exegéta Szenci Molnár Albert, in: ERDÉLYI Margit – PERES Imre (eds.), *Irodalmi hagyományaink*. Tanulmánykötet a KEGA-projekt kutatási eredményeivel, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárno 2008, 13–68.

6 Vö. pl. KAMINSKY, Howard: Chiasm and the Hussite Revolution, in: THRUPP, Sylvia L.: *Change in Medieval Society*, New York, Appleton, Century-Crofts, 1964, 249–278.

7 Vö. BEISSER, Friedrich: Defizite und Aufgaben heutiger Eschatologie, in: *Eschatologie in der Dogmatik der Gegenwart* (Veröffentlichungen der Luther-Akademie e. V. Ratzeburg, Bd. 11), Erlangen, 1988, 49–63.

8 Sajnos, Kálvin eszkatológia-kutatására vonatkozó állításunk fájóan igaz akkor is, ha közben szép feltárással ismerkedhetünk meg Kálvin műveinek, illetve teológiájának magyarországi recepciójával már a 16. században. Vö. HÖRCSIK Richárd, Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: FAZAKAS Sándor (szerk.), *Kálvin időszűrője. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 13–37.

9 Vö. pl. STROHM, Christoph: 25 Jahre Calvin-Forschung (1985–2009). I. Teil: Ausgaben, Übersetzungen, Hilfsmittel, Biographie, Theologie, *Theologische Rundschau* 74 (2009), 442–469. Sajnos a feldolgozás még befejezetlen.

10 Az angol irodalomban ezt szinte évente pontosan vezetik, ahogy néhány felsorolás is mutatja, pl. legalább néhány évre visszatekintve: FIELDS, Paul W.: Calvin Bibliography: 2006, *Calvin Theological Journal* 41 (2006), 297–320. FIELDS, Paul – HARMON, Chelsey L.: 2007 Calvin Bibliography, *Calvin Theological Journal* 42 (2007), 349–376. FIELDS, Paul – HARMON, Chelsey L.: 2008 Calvin Bibliography, *Calvin Theological Journal* 43 (2008), 313–335. FIELDS, Paul – MCGINNIS, Andrew M.: 2010 Calvin Bibliography, *Calvin Theological Journal* 45 (2010), 345–382. FIELDS, Paul: Calvin Bibliography: 2011, *Calvin Theological Journal* 46 (2011), 333–380. FIELDS, Paul – MCGINNIS, Andrew M., 2012 Calvin Bibliography,

be, és ma sem feledkezett meg róla a Kálvin-kutatás. Magyar nyelvterületen is körülbelül ez a helyzet.¹¹

A speciálisan Kálvin eszkatológiájával foglalkozó monográfiák és tanulmányok eredménye nem olyan nagy, de születtek, és Kálvin eszkatológiai gondolkodásában több támpontot¹² találtak, amire aztán eszkatológia-tanát próbálták ilyen-olyan eredménnyel felépíteni.¹³ Ezen a téren – hogy legalább a legfontosabbakat említsük – nagyobb jelentőségre tarthatnak igényt a következő művek, illetve szerzők, akik önálló monográfiákban elemezték és értékelték Kálvin eszkatológiáját: Először is Heinrich Quistorp kutatásait kell említenünk, aki már 1940-ben közzétette vizsgálatait Kálvin eszkatológiájában.¹⁴ Ezt inkább próbálkozásnak és összefoglaló műnek kell tekintenünk. Mindenképpen jelezte, hogy a feljövő században a katolikus teológia egyre jobban kívánja vizsgálni Kálvin teológiáját,¹⁵ és benne eszkatológiáját is. Kálvin eszkatológiai vizsgálatánál említenünk kell Heinrich Berger¹⁶ művét is, aki Kálvin történelemszemléletét elemezte, és ezen belül hozta be az általános eszkatológiai témákat is.

Majd a közeli múltból Alfons Fischer katolikus teológus művére kell utalnunk, aki doktori munkájában Kálvin eszkatológia-tanának gyökereit, illetve

Calvin Theological Journal 47 (2012), 292–335. FIELDS, Paul – NOPPEN, Ryan – ESTEL, Matthew: 2014 Calvin Bibliography, *Calvin Theological Journal* 49 (2014), 293–321.

- 11 Vö. pl. a már elhunyt BÍHARY Mihály evidenciáját, amelynek életében csak az első kötetét sikerült kiadnia holland segítséggel (*Bibliographia Calviniana: Calvin's Works and their translations 1850–1997*, Prague, 2000), a második (a magyar Kálvin-művek evidenciája) már nem látott napvilágot, bár készen állt már a kiadásra.
- 12 Vö. YEATON, Kenneth: Aspects of Calvin's Eschatology, *The Churchman* 100 (1986)/2, 114–128.
- 13 Vö. LEPPIN, Volker: Eschatology, (Transl. Randi H. Lundell), in: SELDERHUIS, Herman J. (ed.): *The Calvin Handbook*, Grand Rapids, Eerdmans, 2009, 361–364.
- 14 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, Gütersloh 1940 = *Calvins Doctrine of the Last Things*, (ford. Harold Knight), London, Lutterworth Press, 1955.
- 15 Vö. SCHOLL, Hans: *Calvinus Catholicus*. Die katholische Calvinforschung im 20. Jahrhundert, Freiburg 1974. SCHOLL, Hans: Themen und Tendenzen der neueren katholischen Calvinforschung, *Materialdiens des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim* 25 (1974)/5–6, 94–100.
- 16 BERGER, Heinrich: *Calvins Geschichtsauffassung*, SDStH 6, Zwingli-Verlag, Zürich 1955.

eredetét és kezdeti formáit kereste, ezért Kálvin Intitúciójának első kiadását vette górcső alá.¹⁷

Kálvin eszkatológiájának kutatásában további jelentős munkának számít Andrew Martin Davis disszertációja is,¹⁸ amelyben először is jelentős történelmi áttekintést ad az eszkatológiai motívumok fejlődésének történetéről,¹⁹ majd Kálvin exegetikai eljárásaira figyel a bibliai apokaliptikus textusokkal kapcsolatban,²⁰ végül pedig a klasszikusan vett tényleges eszkatológiai témákat tárgyalja Kálvin teológiájában.²¹ Ami külön sajátosság és érték, az az, hogy Davis kitér kutatásaiban az olyan kérdések elemzésére is, mint pl. az evangélium végidei terjedése, az *Imago Dei* belső helyreállítása, élet a keresztyen jegyében – felkészülés a dicsőségre stb.²²

Azonban talán a legaprólékosabban és legátfogóbban Raimund Lültsdorff²³ vizsgálta Kálvin eszkatológiáját, amit kiváló műnek kell tartanunk, és amit érdemes közelebbről is látnunk. Lültsdorff két fejezetre bontva²⁴ a kutatást könyvében folyamatosan halad Kálvin sajátos teológiáján, különös figyelemmel az eszkatológiai kontextusokra, illetve az ún. üdvtörténeti (krisztológiai-eszkatológiai) témákra. Majd rátér az eszkatológia főtémáinak részletes elemzésére,²⁵ amit megint csak szélesebb kontextusba helyez a korabeli hitta-

17 FISCHER, Alfons: *Calvins Eschatologie in der Erstaussage 'Christianae Religionis Institutio 1536'*, Würzburg, 1991 (273 old.).

18 DAVIS, Andrew Martin: *A new assessment of John Calvin's eschatology*, The Faculty of the Southern Baptist Theological Seminary, 1998. Itt érdemes lenne még megemlíteni egy további disszertációt, amely azonban, sajnos, nem volt számomra elérhető: CHUBB, Kevin Houston: *A Critique of John Calvin's Anthropological Paradigm: The Immortality of the Soul and the Resurrection of the Body*. (Ph.D.diss), Southwestern Baptist Theological Seminary, 1990.

19 Itt fontos állomásoknak tartja a következő szerzőket: Augustinus, Joachim de Fiore és Bernard de Clairvaux (24-80. old.), akik után már közvetlenebbül is Kálvin kortársait – pl. Erasmust, Luthert, Melanchtont, Bucert, Bullingert és Kálvin spekulatív opponenseit – teszi elemzés tárgyává (82–156. old.).

20 Ibid, 158–206.

21 Mint pl. az antikrisztus, a millenium, purgatórium, parúzia, feltámadás, végítélet, új ég és új föld: DAVIS, Andrew Martin: *A new assessment of John Calvin's eschatology*, 208–286.

22 Ibid, 209-230.

23 LÜLSDORFF, Raimond: *Die Zukunft Jesu Christi. Calvins Eschatologie und ihre katholische Sicht*, KKS 63, Bonifatius Verlag, Paderborn, 1996.

24 A két fejezet címe és tartalma: Darstellung der Eschatologie Calvins (23–214. old.), és mint katolikus teológus a katolikus dogmatika szempontjából is nagy figyelmet szentel Kálvinnek: Calvins Eschatologie im Licht katholischer Glaubensstradition (215–380. old.).

25 Itt szentel figyelmet pl. a bűn és a halál kérdésének, amit majd általánosabb eszkatológiai témák követnek, mint pl. a halhatatlanság, feltámadás, végítélet, örök élet, kárhozat, purgatórium vagy a szentek megdicsőülése (70–142. old.). Ezt követi aztán a kálvini értelmezés kiértékelése a keresztyen élet számára (143–183. old.).

ni művek teológiájával,²⁶ hogy végül mindezt alávethesse a katolikus dogmatika teológiai kritikájának.²⁷

Talán a nagyobb vagy fontosabb művek közé lehet sorolni még Thomas F. Torrance-t is, aki más reformátorokéval együtt Kálvin eszkatológiáját is tárgyalja, de már kisebb kiterjedésű elemzésben. Értéke azonban éppen az, hogy szélesebb kontextusba hozza Kálvin eszkatológiáját más reformátorok látásmódjával.²⁸

A megnevezett tanulmányokon kívül természetesen több értékes elemzés, tanulmány és egybevetés született és látott napvilágot különböző könyvekben, gyűjteményekben és folyóiratokban. Ezek elemzésére itt nincs mód, de legalább lábjegyzetben, az evidencia miatt utaljunk témánk szempontjából a legértékesebb szerzőkre.²⁹

2. Eszkatológia, mint terminus technicus hiánya Kálvinnál

Kálvin műveit olvasva nem kell meglepődni azon, hogy műveiben sehol nem találkozunk az *eszkatológia* kifejezéssel. Ez a megjelölése a végső dolgokkal foglalkozó leírásnak, vagy tudománynak az ő idejében még nem volt használatban. Annak ellenére, hogy mind az Ószövetség, mind az Újszövetség³⁰ ismeri az eszkatológiát, mint a hit sajátos, jövőre orientált teológiáját, sőt: az

26 Pl. a Heidelbergi Katekizmus és más újabb református hitvallás teológiájával.

27 Ehhez vö. pl. GÁNÓCZY, Alexander: *Calvin im Urteil der Katholiken von heute*, *Concilium* 2 (1966), 245–249.

28 TORRANCE, Thomas F.: *Kingdom and church: a study in the theology of the Reformation*, Eugene: Wipf & Stock, 1996, 168. Először általánosságban tárgyal a reformációban érvényesült eszkatológiai gondolkodásról, aztán részletesebben szentel figyelmet Luther és Bucer eszkatológiájának, majd a 4. fejezetben részletesen elemzi Kálvin eszkatológiáját. Az eszkatológia szempontjából jelentős további műve is: *The Eschatology of the Reformation*, *Scottish Journal of Theology Occasional Papers*, No. 2, Edinburgh 1953 és 1957.

29 ASENDORF, Ulrich: *Eschatologie VII.1.3 (J. Calvin)*, in: *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. X, 314–315. HOLWERDA, David E.: *Eschatology and History. A Look at Calvin's Eschatological Vision*, in: HOLWERDA, D. E. (ed.), *Exploring the Heritage of John Calvin. Essays in Honor of John Bratt*, Grand Rapids 1976, 110–139. PATIO, O.: *Bemerkungen zu Zeit und Ewigkeit bei Calvin*, in: *Creatio ex Amore. Beiträge zu einer Theologie der Liebe. Festschrift für A. Ganoczy zum 60. Geburtstag*, Würzburg, 1988, 338–315. BALKE, W.: *De toekomstverwachting in de reformatie voornamelijk bij Calvijn*, in: BALKE, W.: *Omgang met de reformatoren*, Kampen 1992, 210–221. BALKE, W.: *Some Characteristics of Calvin's Eschatology*, in: EGMOND, A. van – KEULEN, D. van (eds.): *Christian Hope in Context*, I. Vol., *Studies in Reformed Theology* 4, Zoetermeer, 2001, 30–64.

30 Nagyon sok újszövetségi helyet fel lehetne hozni a végső dolgokra (τὰ ἔσχατα) vagy a végsővel kapcsolatos jellemzésre (ἔσχατος) vonatkozó utalás gyanánt. Ilyen értelemben felhozható pl. a Zsid 1,2; 1Pt 1,20; Jn 11,24; 12,48; ApCsel 2,17; 2Tim 3,1; Jn 5,3; 1Jn 2,18; 1Pt 1,5; 2Pt 3,3; Jud 18; 1Kor 15,45.52; ApCsel 1,8; 13,47; Jel 1,17; 2,8; 22,13 stb.

lett igazán a teológia indítója, terminológiailag és teológiailag nem kapott önálló kategóriát, hanem a teológiatörténet során megnevezésére különböző eszkatológiai részművek szerint beszéltek az eszkatológiáról.³¹ Az eszkatológia, mint *terminus technicus* a világ és az ember végső dolgaival foglalkozó tudományág jelölésére igazán a legelőször Abraham Calovius³² luteránus teológusnál bukkan elő (1612–1686), aki után F. Schleiermacher (1768–1834) majdnem 100 évvel később általánosította és honosította meg a teológiában.

Kálvin idejében tehát ez a kifejezés nem került még a teológia használatába. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ismeretlen lett volna az a tartalom, amit az eszkatológiával, mint *terminus technicussal* jelöltek. Az Institutio első kiadásában (1536) Kálvin szentel némi figyelmet az eszkatológiának is. Csakhogy ő nem ezzel a kifejezéssel jelöli azokat a történeteket és leírásokat, amelyekben szól a halálról, a feltámadásról, az utolsó ítéletről stb.³³ Itt Kálvin röviden kifejti néhány olyan komponenst, amely az eszkatológia lényegéhez tartozik: ebben leginkább az dominál, hogyan vélekedik az utolsó dolgokról és a teljességről, ami számára természetesen Krisztusban jön el.

További munkáiban Kálvin egyre inkább előtérbe hozza az Isten dicsőségét, és azt a szemléletmódot, hogy Isten lesz minden mindenkiben, mint ahogy Ő a forrása is minden jónak. Ezzel Alfons Fischer szerint teológiájának középpontjává teszi ezt a hangsúlyt, amely különböző változatokban jön elő az egyes eszkatológiai fejtegetésekben is. És innen szemlélheti a hívő em-

31 Pl. Papiasz, aki elég materialisztikus képzetekkel rendelkezett az eszkatológiáról, amikor leginkább paradicsomi állapotról beszél. Bonaventúra a *Breviloquium* c. művében érinti az eszkatológiát, de az ezzel foglalkozó fejezetnek a *De statu finalis iudicii* címet adta. Például Aquinói Tamás a *Summa theologiae*-ben az eszkatológiát a *De resurrectione* c. fejezetben tárgyalja. Gotthold HASENHÜTTL felhossa még Hugo Viktor esetét, aki *De sacramentis christianae fidei* c. művében az eszkatológiának két passzust szentel, és pedig a *De fine saeculi*, és a *De statu futuris aeculi*: vö. HASENHÜTTL, Gotthold: *Glaube ohne Mythos* II, Matthias-Grünwald-Verlag, Mainz 2001, 610.

32 Abraham CALOVIVUS ezt először a *Systema locorum theologicorum* című művében, illetve annak tizenkettedik kötetében hozta használatba, amelynek már egyértelmű címet adott: *Eschatologia sacra*. Ez meg is felelt a tulajdonképpeni tartalmának, hiszen olyan témákat tárgyalt benne, mint pl. a halál, a feltámadás, végítélet, világvég stb.: HASENHÜTTL, Gotthold: *Glaube ohne Mythos* II, 610. Ehhez vö. még: WAGNER, Harald: Probleme der Eschatologie: Ökumenische Perspektiven, *Catholica* 3 (1988), 210. FISCHER, Alfons: *Calvins Eschatologie in der Erstaussage der „Christianae Religionis Institutio“* 1536, Würzburg 1991, 40–42.

33 FISCHER, Alfons: *Calvins Eschatologie*, 41. QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 108.

ber is boldogságának forrását, amely csakis Istenben gyökerezik.³⁴ Kálvin a további műveiben az eszkatológiai aspektusokat sokfajta témában tárgyalja.

3. Kálvin eszkatológia-kutatásának forrásai

Kálvin eszkatológia-tanának – akárcsak más sajátos kálvini teológiai témáknak és tételeknek, mint pl. szociáletikának³⁵ – kutatása több forrásra támaszkodik. Ugyanis Kálvin gyakran utal az eszkatológiai történesek egyes részleteire,³⁶ de műveiben nem dolgozta ki abszolút összefoglaló módon az eszkatológiát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kálvin figyelmen kívül hagyta volna az eszkatológiát. Megállapíthatjuk, hogy az eszkatológia-tan bizonyos kifejtését az *Institutio*-ban található „*De vitae*” című fejezetben, szélesebb kontextusban tárgyalja, különös figyelemmel a mostani élet hitbeli és etikai követelményeire nézve. Ebből meggyőződhetünk arról, amit Vasadi Béla helyesen állapított meg már 1936-ban, hogy „Kálvin teológiai etikája figyelemre méltatja a jelen élet minden vonatkozását, másfelől pedig egész teológiája egyúttal eszkatológiai beállítottságú is. Legtalálóbban a 'várás' és az 'igyekvés' ellentétes cselekvéseinek paradox egységeként jellemezhetnők Kálvin e kettős magatartását.”³⁷ Az is igaz, amit némileg később mond Vasadi Béla, hogy ugyanis „Kálvin teológiáját nem lehet egyetlen kulcstanból sem megérteni. Így pl. eszkatológiája sem szerepelhet ily kulcstanként.”³⁸ Az említett fejezetben kívül Kálvin még egyszer tér vissza nagyobb lélegzettel az eszkatológiára, megint csak egy önálló fejezetben „*De resurrectione ultima*”-ban, ahol speciálisabban a feltámadásról és annak több vonatkozásáról értekezik. Különbség a két említett fejezet között az, hogy miközben a „*De meditatione futurae vitae*” azt a beállítottságot tükrözi, hogyan kell szemlélni a világ történetét és az örökkévalóságtól fogva létrejött isteni kiválasztást onnan az isteni vég felől nézve, a „*De resurrectione ultima*”-ban fordítva nézi a világtörténelmet, vagyis előre tekint: az utolsó dolgok alakulására. Természetesen

34 KUNZ, Erhard: Die Eschatologie Johannes Calvins, in: SCHMAUS, Michael (Hrsg.), *Handbuch der Dogmengeschichte*, Band 4, Freiburg-Basel-Wien 1980, 41. FISCHER, Alfons: *Calvins Eschatologie*, 44–45.

35 Ehhez vö. pl. FAZAKAS Sándor, Kálvin szociáletikája, in: FAZAKAS Sándor (szerk.), *Kálvin időszerezése. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 104–139, itt: 108.

36 Vö. BOWEN, Hank: Calvin's Eschatological World and Life View, in: *Reformed Herald* 65 (2009, 8/9), 20–24.

37 VASADI Béla, Az *Institutio* teológiája, in: *Kálvin János Institutiója* Budapest 1995, CXLVIII.

38 VASADI Béla, Az *Institutio* teológiája, CXLIX.

az Institutio-ban még számtalan más helyen köszönnek vissza Kálvin reflexiói az eszkatológiával kapcsolatban. Tulajdonképpen az egész *Institutio* tele van szétszórott eszkatológiai gondolatokkal, kiváltképpen az első, a második, de főleg a harmadik könyv.

Az Institutio-n kívül nagyon lényeges forrást jelentenek Kálvin eszkatológia-tanának kutatása számára a *kommentárok*, amelyekben úgyszintén szétszórta találunk magyarázatokat az eszkatológia egyes részleteinek elemzésére. Természetesen itt sem komplex eszkatológiai rendszerekről lehet szó, csupán töredékekről, amelyek az egyes bibliai helyek magyarázatában bukkannak elő.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni Kálvin *Psychopannychia*-ját sem,³⁹ vagyis azt a jelentős művét, amelyben részletesen értekezik arról, hogy nem alusznak, hanem Krisztusnál élnek azoknak a szenteknek a lelkei, akik a Krisztusban való hitben hálnak meg.⁴⁰ Bár a mű nagyon polemikus, és egyes bibliai igazságok itt-ott igencsak sajátosan és olykor kielezve jönnek elő, mégis - az úgymond korai - Kálvinnak jelentős szemléletmódi forrása.

Nagy haszonnal lehet forgatni még a *Katekizmust*,⁴¹ a *traktátusokat*⁴² és Kálvin *leveleit*, amelyek szintén értékes adalékokat tartalmaznak Kálvin személyes eszkatológiai látását illetően.

Egészen sajátos eszkatológiát tartalmaznak még Kálvin *imádságai*,⁴³ amelyekben egészen más, azaz csendes, hitbuzgó arcát ismerhetjük meg.⁴⁴ Az imádságok tele vannak Isten iránti abszolút tisztelettel és hódolattal, reménnyel és a mindenható-kegyelmes Istenre való hagyatkozással, mint aki végső hatalom az ember és világ felett, és aki jó véghezviszi hívei életét.

Némileg ismeretlenek még azok az anyagok, amelyek Kálvin *prédikációit* tartalmazzák. Azért némileg, mert azok üzenete részben belekerült a kommentárokbá, és azt figyelembe lehet venni. Másrészt pedig még folyik Kálvin

39 Vö. HWANG, Jung-Uck: *Der junge Calvin und seine Psychopannychia*, Europäische Hochschulschriften, Reihe XXIII, Theologie, Bd. 407, Frankfurt a. M., 1991.

40 Vö. Pápa 1908, Rábold Gusztáv fordítása.

41 Vö. HESSELINK, I. J.: *Calvin's First Catechism: A Commentary*, Louisville. 1997.

42 Vö. HANSEN, Gary Neal: Traktate, in: SELDERHUIS, Herman J. (Hrsg.): *Calvin Handbuch*, Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 191–197.

43 Ehhez vö. pl. DAHM, Werner (Hrsg.), *Johannes Calvin: Gebete zu den Vorlesungen über Jeremia und Hesekiel*, München, Kaiser, 1934 (1940). Érdekes adalékokat fedez fel Kálvin Miatyánk-magyarázatában MCKEE, Elsie Anne: John Calvin's teaching on the Lord's Prayer, in: *The Princeton Seminary Bulletin*, Suppl. Issue 2 (1992), 88–106.

44 HESSELINK, I. John: John Calvin on Prayer, in: *On Prayer: Conversation with God*, Louisville, Westminster John Knox Press, 2006, 1–37.

prédikációinak a feldolgozása. Értelemszerűen ezek egyelőre nem foglaltak bele látóköreinkbe.⁴⁵

Az említett forrásokat igen nagy haszonnal lehet kutatni, s igazolni lehet, hogy a megfelelő adalékok gyűjtése és feldolgozása szép eredményeket rejt magában.

4. Kálvin eszkatológia-koncepciója

Említettük már, hogy Kálvin eszkatológiai szemlélete nem egy helyen kidolgozott rendszerre alapszik, hanem több irányú dimenziója van.⁴⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kálvin eszkatológia-tana nem tehető egy rendszerbe. Azonban ez a rendszer legalább annyiban szerteágazó és „rendszeretlen”, amilyen mértékben szerteágazó és rendszeretlen maga az újszövetségi eszkatológia. Az elmondottakat úgy kell érteni, hogy Kálvin eszkatológia-tana, inkább annak egyes részei, illetve részletei külön-külön is nyomon követhetők és a kutatás során összerakhatók. Tény azonban, hogy az így összerakott kép nem lehet abszolút, nem komplex, hanem inkább a témát is a képek kombinációiról és társításáról lehet elmondani. Tény az is, hogy a témák és a gondolatok, amelyek különböző műveiben elszórtan szerepelnek, olykor keresztezik egymást, variálódhatnak, hogy az eszkatológia egyes igazságait annál árnyaltabban fejezzék ki. Ezért Kálvin eszkatológia-tanában felismerhetőek bizonyos fővonulatok és kategóriák, de legjobban ezeket a részleteket lehet észlelni, és mondanivalójukból az egész eszkatológia-tan komplex formáját lehet sejteni.

Református közegeinkben is vannak bizonyos különbségek arra nézve, hogyan lehet Kálvin eszkatológiáját átfogni, rendszerezni. Felfogásunk szerint magát az eszkatológia-tant nagy vonulatokban ésszerűen talán öt részletre bonthatjuk le:

45 Eddigi ismereteink szerint az eszkatológiát illetően a prédikációkból új aspektusok valószínűleg nem várhatók, mivel legvelősebb tanításait Kálvin a kommentárokból fejtette ki. A prédikációk tulajdonképpen a kommentárok anyagának könnyebb vagy beszédesebb változatát tartalmazzák, és sokszor elég szorosan követik a kommentárok magyarázatait. Más esetben, ha a prédikációk hamarabb hangzottak el, a prédikációkban elmondottak sűrítve vannak a kommentárokból. Arra is van példa, hogy Kálvin önmagát idézi korábbi írásaiból vett mondottakkal.

46 Vö. LEPPIN, Volker: Die letzten Dinge, in: SELDERHUIS, Herman J. (Hrsg.): *Calvin Handbuch*, 355–359.

1. Megfigyelhető, hogy Kálvinnál erősen domináló⁴⁷ elsősorban a világ-történelem sorsa.⁴⁸
2. Nem kisebb figyelmet szentel Kálvin az Isten világa/országa sorsának is.
3. Ehhez szorosan kötődik a materiális világ (kozmosz, ég, föld) jövőbeli alakulása.
4. Önálló egységbe tehető Kálvinnál természetesen az emberiség jövője is, amelyben egyformán fontos szerepet játszik a kollektív és az individuális eszkatológia.⁴⁹
5. És mint utolsó nagy komplex probléma Kálvin szemléletében az egyház eszkatológiája,⁵⁰ mivel a földi élet küzdelme és Krisztus visszajövetelének várása állandó feszültséget jelent az egyháznak,⁵¹ amíg nem teljesedik be Isten minden ígérete. De éppen ebben a térben érvényesül a legjobban az egyház küldetése: az evangélium hirdetése.

Természetesen, ezeket még bővebben és részletesebben is ki lehet fejteni, de átfogó képünk szempontjából a felsorolás elegendő Kálvin eszkatológia-tanának a megismeréséhez.

Maga az eszkatológia irányultsága Kálvinnál – Heinrich Quistorp szerint, amivel teljesen egyet lehet érteni - nem lehet más, mint a tulajdonképpeni *krisztológia*.⁵²

Kálvin az eszkatológia kifejtésében is, mint a többi teológiai téma kifejtése esetében: erősen *polemikus*. Nem csoda, hiszen az akkori (katolikus) egyház olyan eszkatológiai tételeket gyártott, amivel a reformátorok, így Kálvin sem tudott egyetérteni. Talán a legkritikusabb ezek közül a purgatóriumról szóló tanítás volt,⁵³ amely Kálvin szerint sértette Krisztus áldozatának és bűnbö-

47 Vö. BERGER, Heinrich: *Calvins Geschichtsauffassung*, SDStH 6, Zwingli-Verlag, Zürich 1955.

48 A világ jövője, a történelem vége, stb.

49 A megváltottak üdvállapota, az eszkatologikus elragadtatás, az örök kárhozat, a halottak időközi léte, a halál kérdése, a második halál, a feltámadás, az utolsó ítélet, az Isten országa, stb.

50 Ebbe az eszkatológiai kategóriába tartozhatnak: az Antikrisztus személye, alakja és fellépése, a chiliazmus, a schizma, harc az egyház (apokaliptikus) ellenségével stb.

51 FRÖHLICH, Karlfried: *Gottesreich, Welt und Kirche bei Calvin. Ein Beitrag zur Frage nach dem Reichgottesglauben Calvins*, Verlag Ernst Reinhardt, WChF 11, München 1930, 26kk.

52 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, Gütersloh 1940, 198. KOOI, Cornelis van der: *Life as Pilgrimage: The Eschatology of John Calvin*, in: BELT, Henk van den (ed.): *Restoration thought Redemption: John Calvin Revisited*, SRTh 23, Brill, 2013, 185–198, itt: 189–190.

53 Vö. FREUDENBERGER, Theobald: *Die Bologneser Konzilstheologen im Streit über 1Kor 3,11ff. als Schriftzeugnis für die Fegfeuerlehre*, in: ISELOH, Erwin – REGEN, Konrad (Hrsg.): *Reformata Reformanda I*. Festgabe für Hurbert Jedin, Verlag Aschendorff, Münster

csátó-bűnoldó kegyelmének jelentőségét,⁵⁴ és a teológiatörténetben, illetve magában az akkori „katolikus” egyházban is adott jókora okot sok vitára,⁵⁵ főleg a biblikusok⁵⁶ között. A másik tévelygés Krisztus visszajövetelének a várása volt, amely a római egyházban Krisztus ítéletre való eljövetelét, az egyház felmagasztalását és mostani hatalma–tekintélye növelését jelentette volna. Kálvin viszont Krisztust, mint Megváltót és a kegyelem Eszközölőjét várta.⁵⁷

5. Krisztus visszajövetelének várása

Lehetetlen, hogy ebben a tanulmányban kitérjünk minden eszkatológiai témára és aspektusra Kálvin eszkatológiájában. Most csak arra van lehetőség, hogy az imént felvázolt fejezeteknek némely kérdésére vagy részletére példászerűen utaljunk.

Eléggé kardinális kérdés Kálvin eszkatológiájában Krisztus visszajövetelének a várása. Kálvin erre a kérdésre többször kitért, és nagyon fontosnak tartotta ezt megfelelően tisztázni.

1. Ez egyrészt azért volt fontos, hogy világos állásponton legyen a reformáció a sok *chiliasztikus tendenciával szemben* és a hamis enthuziasz-mussal.
2. Kálvinnak vigyáznia kellett, hogy a *hamis próféták*, akik rajongó módon hirdették a vég közelségét, lelepleződjenek, és ne zavarják meg az egyház életét,⁵⁸ mert ezzel veszélyes kísértésbe hozhatnák.⁵⁹
3. Krisztus visszajövetelének kérdése mélyen érintette az egyházat, amelynek Krisztus második eljövetelének a késése további felada-

1965, 577–609. MÜLLER, Gerhard Ludwig: „Fegfeuer.” Zur Hermeneutik eines umstrittenen Lehrstücks in der Eschatologie, *Theologische Quartalschrift* 166 (1986), 25–39.

54 SCHÜTZEL, Heribert: Calvins Protest gegen das Fegfeuer, *Catholica* 36 (1982), 130–149 = *Triester Theologische Studien* 42 (1988), 25–44.

55 A purgatóriumról, illetve a tisztító tűzről (πῦρ καθαρτήριον) szóló tanításnak bibliai alapja akkor leginkább az 1Kor 3,11–15 szövegére támaszkodott, amihez hozzávettek még sok más bibliai (pl. Mt 12,32; 18,34; Lk 8,13; 1Kor 15,29; Fil 2,10; 1Tim 3,15; Zsid 12,6; 1Pt 1,6–7; 1Jn 5,16) és deuterokanonikus (pl. 2Makk 12,46) textust is, valamint az egyházatyák magyarázatait az adott textusokhoz, illetve a régi és korábbi zsinati határozatokat, anyagokat.

56 A „biblikusok” megjelölés akkor abban az értelemben veendő, hogy akik kommentárokat, magyarázatokat írtak a bibliai, főleg az újszövetségi könyvekhez. Ehhez vö. pl. GNILKA, Joachim: *Ist 1Kor 3,10–15 ein Schriftzeugnis für das Fegfeuer? Eine exegetisch-historische Untersuchung*, Düsseldorf, Triltsch, 1955. LEHMANN, Karl: Was bleibt vom Fegfeuer?, *Communio* 9 (1980), 236–243.

57 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 198.

58 Vö. a 2Thessz 2,3-hoz írt kommentárt.

59 BERGER, Heinrich: *Calvins Geschichtsauffassung*, SDStH 6, Zwingli-Verlag, Zürich 1955, 74.

tot jelent: *tovább tart a harc* a gonosz ellen, és az egyháznak ebben a harcban további erőre lesz szüksége, hogy mindvégig kitarthasson, sőt győzzön.

Kálvin tehát leszögezi, hogy a vég, illetve a végidei megváltás napja még nincs itt⁶⁰, és nem lehet annak elérkezését a közeli napokra várni. Kálvin a 2Thessz 2,3-ban⁶¹ látott „*felettebb lehangoló jövődölést a szakadásról, melynek még be kell következnie az egyházban.*” Hivatkozik Jézusra is, aki a világ vége felől kérdezősködő tanítványainak azt mondta, hogy először nagy szerencsétlenségekről fognak hallani, amikor a föld szinte pusztává válik, de „*mindez még nem a vég, hanem csupán a szülési fájdalmak kezdete*” lesz.⁶² Ezért miként Jézus tanítványainak, így Pál is a thesszalonikaiaknak – Kálvin szerint azonban nem csupán nekik, hanem minden hívő szívéhez szólva – azt hangsúlyozza, hogy még hosszú küzdelemre kell számítani, amire kellőképpen fel kell készülni, mielőtt diadalra jutna az egyház.

Ugyanis Kálvinnak az volt a meggyőződése, hogy előbb *nagy szakadásnak* kell keletkeznie az egyházban, amikor a világ fellázad az egyház és Isten ellen, és nagy hitehagyást követ el. Így jut uralomra az Antikrisztus az egyházban.⁶³ Ez a lázadás nemcsak néhány ember részéről várható, hanem „*egy nagy sokaság részéről, egészen szétterpeszkedve az egyházban.*”⁶⁴ Ezt leginkább azokra érti, akik nem teljesen istentelenek, hanem korábban ugyan Krisztushívők és az evangélium követői voltak, de szembefordultak Krisztussal és hű szolgálóival. Vagyis Kálvin szerint itt az apostol a látható egyház nagyméretű és általános lázadásáról beszél. Képletesen szólva „*az egyháznak alaktalan és rettenetes romhalmazzá kell változnia, mielőtt teljességgel megépülne.*”⁶⁵ Kálvin itt saját korára és egyházára fordítja a szót, mivel látja, hogy környezetében sokan emiatt megtántorodnak: egyrészt azért, mert azt gondolják,

60 Vö. Mt 24,6. CR LXXX, 196. CR LXXIII, 652. BERGER, Heinrich: *Calvins Geschichtsauffassung*, 74.

61 A 2Thessz 2,3-hoz fűzött magyarázatában.

62 Ibid.

63 Kálvin itt polemizál azokkal, akik kortársai között másképpen értelmezik ezt a szakaszt. Csodálkozik, hogy ezt a Római Birodalomra vonatkoztatják, s nem is akarja hosszasan ezt cáfolni, léha dolognak tartva azt. Közben megjegyzi: „*En pedig csak ámulok, amikor tanítók – még a legtudósabb és legkifinomultabb elmék közül valók is – egy ilyen világos és könnyen belátható dologban tévelyegnek, hacsak nem úgy esett, hogy az egyik megtévedt, a többi pedig csapatostul, minden meggondolás nélkül követte őt.*” A 2Thessz 2,3-hoz fűzött magyarázatában.

64 A 2Thessz 2,3-hoz fűzött magyarázatában.

65 A 2Thessz 2,3-hoz fűzött magyarázatában.

hogy ha az egyház ilyen hosszú időn át romokban hever, azt nem lehet Isten művének tartani, másrészt pedig mások hitük erőtlenségében mondhatják, hogy az egyházban látható torzulások legitimek,⁶⁶ mert Isten már sok idővel előre szólt erről, ezért az egyháztól szkeptikusan elfordulhatnak. Pál azonban hangsúlyozza, hogy mindez Isten felügyelete alatt áll, illetve hogy az egyház a végidőben ezektől meg fog tisztulni és győzedelmeskedni.

6. Hasonlatok és metaforák Kálvin eszkatológiai gondolat kifejtéseiben – néhány példa

Kálvin tudatában volt annak, hogy az eszkatológiai látásmódot érvényesíteni nem egyszerű feladat. Az *Institutio*-ban, de kommentárjaiban is gyakran találkozunk azzal, hogy bizonyos igazságok kifejtésére megfelelő hasonlatokat és metaforákat használ. Azokra azért volt szükség, mivel egyrészt az eljövendő dolgokról való gondolkodás nehezen fejthető ki, mivel olyan eseményekről kell nyilatkozni, amelyek többnyire különböző látomások tárgyát képezték. Az ilyen eszkatologikus víziók tolmácsolásával már maguk a bibliai látók is küszködtek. (Legyen az Jézus, Pál, János, Júdás, vagy más újszövetségi szerző, illetve szereplő.)⁶⁷ A hasonlatok és metaforák alkalmazása abban a korban, amikor Kálvin élt, nagyon divatos magyarázási eszköznek számított. Tény, hogy Kálvin is használ hasonlatokat, metaforákat, képeket, illusztrációkat és különböző szerzőktől átvett képi gondolatokat, hogy ezzel jól illusztrálja, illetve érthetőbbé tegye mondanivalóját. Tanúi lehetünk ennek például a feltámadás ecsetelésénél, a purgatórium magyarázatánál és sok más eszkatológiai gondolattal kapcsolatban.

66 Vö. FARLEY, B. W.: *John Calvin. Treatises Against the Anabaptists and Against the Libertines*, Eerdmans, Grand Rapids, 1982, 163–171. BALKE, Wilem: *Calvin and the Anabaptist Radicals*, Grand Rapids, Eerdmans Publishing Company, 1981. COLLINS, Ross William: *Calvin and the Libertines of Geneva*, Toronto, Irwin Clarke & Company, 1968.

67 Ehhez a problémához vö. pl. KRAUS, Hans-Joachim: *Charisma Prophetikon: Eine Studie zum Verständnis der neutestamentlichen Geistesgabe bei Zwingli und Calvin*, in: *Wort und Gemeinde: Probleme und Aufgaben der praktischen Theologie*, Zurich, EVZ Verlag, 1968, 80–103.

6.1. Képletes beszédmód

Kálvin a halálról és feltámadásról szőtt fejtegetéseiben⁶⁸ világosan mutat rá arra is, hogy a bibliai feltámasztási történetekben számos *képletes beszédmód* is rejlik, amit meg kell fejteni és érteni. Természetesen más bibliai történetek összefüggésében. Ez a képletes beszédmód két vonatkozásban is érdekes: egyrészt a bibliai történetek hasonlóságával utal a tényleges testi feltámadásra, másrészt pedig ezeknek a képeknek és szimbólumoknak átvitt értelmet tulajdonít, vagyis lelki síkra viszi az értelmezést. Kálvin ezt a látásmódot mély gondolatok segítségével teszi világossá, miközben lényeges teológiai igazságokat fogalmaz meg és mond ki.

1. A naini ifjú feltámasztásához azt mondja, hogy *„Isten azokat, amelyek nincsenek, előszólítja, mint meglévőket. Megszólítja a halottat, és meghallgatást szerez magának, úgy, hogy a halál hirtelen életre változik. S ebben először is a jövő feltámadás fényes tükre áll előttünk, amint az Úr mondja Ezékielnek (37,4), hogy parancsoljon a megszáradt tetemeknek, hogy ezek hallják meg az Úr beszédét”*⁶⁹.

2. Kálvin szerint a tényleges feltámadás csodájához tartozik az is, amikor Isten lelkileg támaszt fel minket hitre és új életre, ami feltételnek számíthat a végidei feltámadáshoz és mennybe való költözéshez. *„Arra is tanít bennünket, mint elevenít meg Krisztus bennünket lelkileg, úgy t.i., hogy igéjével titkos erőt csepegtet belénk, annyira, hogy ez egészen a holt lelkekig hatol, amint ő maga mondja (Jn 5,25): Eljő az idő, mikor a halottak hallják az Isten Fiának szavát, és akik hallják, élnek”*⁷⁰ Ide tartozik pl. az a képes beszéd is, amely a végső üdvállapotról beszél, mint Ábrahám kebeléről. Kálvin szerint *„a metafora az apáról van véve, akinek mintegy a kebelére gyűlnek a fiai... Mivel tehát Isten fiai e világon szétszórta vándorolnak, amint jelen idejűnkben atyjuknak, Ábrahámnak hitét követik, úgy haláluk után a boldog nyugalomba vonulnak, hol ő várja őket”*⁷¹ Ebből kifolyólag továbbá Kálvin véleménye az, hogy Krisztus a maga keblét tárta fel a hívők előtt feltámadásával, s ebben pihen meg maga Ábrahám éppúgy, mint valamennyi kegyes és istenfélő ember.

68 Ehhez vö. pl. YOSHIDA, Takashi: Calvin's Domine of the Final Resurrection, *Reformed Theology* (Kobe, Japan) 34 (2007), 99–120.

69 Harm II, 11; Lk 7,14.

70 Harm II, 11; Lk 7,14.

71 Harm II, 192; Lk 16,22.

6.2. A halál álom, az ébredés feltámadás

Kálvin a képletes beszédmódot fokozva olyan hasonlatokat is magyaráz, amelyek már az evangélium íróinál is képletes beszédnek és rejtélyt oldó értelmezésnek számítottak. A Jairus leányának feltámadásához fűzött kommentárjában⁷² hivatkozik a bibliai szó- és képhasználatra, amelyben a *halál álmot, az ébredés pedig feltámadást* jelent. Kálvin mondja is, hogy „*az aludni ige léptenyomon használatos a Szentírásban a meghalni helyett, s kétségtelen is, hogy ez az ideiglenes pihenésről vett hasonlat a leendő feltámadást jelzi.*” Egy másik helyen pedig, Lázár feltámasztásánál,⁷³ Augustinusszal együtt mondja, hogy Istennek olyan könnyű a halottat életre kelteni, mint nekünk az álomból felébredni. Ezért a halál és álom Isten előtt összefüggnek.⁷⁴ Ez pedig azért is így van, mert egy alvó ember teste ugyanígy tudat nélkül van, mint egy halott. Kifejező tehát, hogy az álom a halál hasonmása legyen, ahogy Homérosznál is a Halál és az Álom testvérek. Ezzel természetesen csak a testi halálra kell gondolnunk. Krisztus azonban azért jött, hogy Úr legyen a halál felett is.⁷⁵

6.3. Kálvin óvatossága

Miközben azonban Kálvin minél érthetőbbé akarta tenni eszkatológiai látásmódját, és erre minden eszközzel törekedett is, s óva intett attól, hogy valaki túlmenjen a megengedett vagy hasznos határon, és olyan dolgokról spekuláljon, amelyek nem adtak meg mostani, földi életkeretbe zárt gondolkodásunknak. Azt mondja: „*Ha már nagy előhaladást tettünk is az erről való elmélkedésben, ismerjük el mégis, hogy csak a kezdet kezdeténél vagyunk ha elménk felfogóképességét ezen titok nagyságával összehasonlítjuk. E tekintetben tehát minél nagyobb józanságra kell törekednünk, hogy a mennyei dicsőség villámánál meg ne semmisüljünk, ha saját képességünkről megfélekedzvéen nagyobb vakmerőséggel törünk a magasba. Azt is érezzük, hogy a kelleténél nagyobb tudásvágy csiklandoz bennünket, amikor sokszor ízetlen és ártalmas kérdések származnak. Ízetleneknek nevezem azokat, amelyekből semmiféle haszon nem támadhat. Még rosszabb a másik faj, mert akik ezekben lelik kedvüket, veszedelmes elmélkedésekbe bonyolódnak, ezért nevezem azokat ártalma-*

⁷² Harm II, 31–32; Mk 5,39.

⁷³ Jn 11,12; Jn 284.

⁷⁴ Kooi, Cornelis van der: Life as Pilgrimage: The Eschatology of John Calvin, 193–196.

⁷⁵ Vö. VENEMA, Cornelis P.: Calvin's Doctrine of the Last Things: The Resurrection of the Body and the Life Everlasting, Institutes 3.25 et al. in: HALL, David W. – LILLBACK Peter A. (eds.), *A Theological Guide to Calvin's Institutes: Essays and Analysis*, Phillipsburg, P&R Publishing, 2008, 441–467.

saknak.”⁷⁶ Aztán önmagára nézve folytatja: „Ami pl. engem illet, nemcsak én magam tartózkodom a haszontalan dolgoknak hiábavaló kutatásától, hanem meggyőződésből óvakodom attól is, hogy feleleteimmel mások könnyelműségét netán támogassam... Elégedjünk meg mindaddig a tükörrel és homályos beszéddel, amíg nem láthatunk színről-színre.”⁷⁷ Érdekes, hogy Kálvin, aki valóban bizonyos prófétai látásmóddal rendelkezett, az eszkatológiában igen óvatosan mozog, és inkább kevesebbet mond, mint többet, hogy a maga úgymond okosságával ne árnyékolja be Isten mostani és eljövendő dicsőségét. Megelégszik azzal, hogy különböző gondolatok nyomán eljusson az igazi teológiai síkra, ahol véget vet minden hasonlatnak és metaforának, és egyértelművé tegye a tényleges eszkatológiai meggyőződését: „Krisztus országa lelki ország, s messze fölötté áll e világ elemeinek.”⁷⁸

7. Kálvin alapviszonyulása az eszkatológiához

Kálvin, akárcsak más jelentős reformátor (pl. Zwingli,⁷⁹ Luther⁸⁰ stb.), óvatosan viszonyult az utolsó dolgokhoz. Így látta ezt megfelelőnek Luther Mártonnál és más jelentős kortársánál. Erre az óvatosságra vezette őt egyrészt az a spekulatív teológia, amely az akkori római egyház tanításában jelentkezett, amely túl sokat fenyegetőzött a túlvilági ítélettel és pokoli büntetésekkel, ahová Krisztust is, mint rettenetes ítélőbírót festette meg. A korabeli entuziasztikus és apokaliptikus mozgalmak sok bosszúságot és erőszakosságot hoztak be az akkori egyházi életbe, ami egyformán számtalan eszkatológiai kérdést vetett fel s megkérdőjelezte a végidőkre orientált reménységet is.⁸¹ Nem csoda tehát, hogy Kálvin igen józan álláspontra törekedett a kritikus eszkatológiai kérdésekben. Mégis elmondható, hogy talán éppen ezeknek a hatásoknak a terjedése⁸² jelenthetett Kálvin számára nemcsak óvatosságot, hanem arra is készítette, hogy hallgatói és olvasói számára küldjön üzenetet,

⁷⁶ Inst. III, 25. 10.

⁷⁷ Inst. III, 25. 11.

⁷⁸ A Zsid 12,1-hez fűzött kommentárban.

⁷⁹ Vö. MEYER, Walter E.: *Huldrych Zwinglis Eschatologie. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild der Zürcher Reformators im Licht eines eschatologischen Ansatzes*, Zürich 1987.

⁸⁰ Vö. VOGEL, Winfried: The Eschatological Theology of Martin Luther: (Part 1): Luther's Basic Concepts. *Andrews University Seminary Studies* 24 (1986)/3, 249–264.

⁸¹ PERES Imre, Kálvin írásértelmezése és írásmagyarázatai, 56–59.

⁸² Vö. pl. BOER, Eric A. de: The book of Revelation in Calvin's Geneva, in: NEUSER, W. u. a. (eds.): *Calvin's Books*. Festschrift dedicated to Peter De Klerk, Heerenveen, 1997, 23–62.

amely megtisztítaná a végidei látomásokat a hamis beütésektől,⁸³ egyszeres-mind józan reménységet nyújtana a hívőknek az utolsó dolgok várásában. Talán innen érthető, hogy az egyik oldalon miért beszélnek a kutatók Kálvin tanításában a deeszkatologizálásról (Enteschatologisierung). Azt is látnunk kell, hogy Kálvin egész teológiája az eszkatológia vonalában halad az isteni beteljesedés felé.⁸⁴

Kálvinra vall, hogy bizonyos kérdésekben nem akar ő sem fölöslegesen bölcsekedő vagy kategorikus lenni, hanem alázatosan meghajol Isten titkai előtt. Ezért tisztelettel fogadhatjuk azt, amikor egy-egy rejtélyes bibliai kijelentésnél ő is elmondja dilemmáját a helyes értelmezést keresve. Így nyilatkozik akkor is, amikor pl. a halálban levő állapotról és a feltámadott test hasonlatáról beszél: *„Nem lehet tudni – mondja –, vajon a boldog halhatatlanság állapotát fejezi-e ki az apostol, ami a halál után a hívőkre vár, vagy pedig a romolhatatlan és dicsőséges testet írja le, amilyen ez a feltámadás után lesz?”* Majd szerényen saját véleményét mondja el, és hozzáteszi, hogy ez talán jobban illik az apostol szövegéhez.⁸⁵ Ehhez a képhez hozzátartozik az is, hogy ahogy Kálvin polemizált másokkal, ő is kapott számtalan kritikát, ami itt-ott napjainkig is előbukkan, és ami olykor relativizálja teológiai jelentőségét. Az egyik ilyen támadási felület ott nyílt, amikor védelembe vette a lélek halhatatlanságát, másrészt pedig, amikor ellentétek léptek fel tanításában az érkező Krisztus és Isten országának az egész világra kiterjedő valósága, valamint a teljesség reményének humanista negációja között, amit ő dualisztikus spiritualizálással próbált feloldani:⁸⁶ a metafizika segítségével szétválasztotta a jelent és a jövőt, a földit és a mennyeit, a testit és a lelkit. Ebben azonban nehéz volt konzekvensnek lenni, úgyhogy Heinrich Quistorp szerint⁸⁷ Kálvin gyakran volt kénytelen megtörni ezt a vonalat, és az Írás egyszerű kijelentéseivel védeni magát, úgyhogy ebben a tekintetben a végén legbiztosabbnak maradt az utolsó feltámadás reménye.

83 Vö. BACKUS, Irena: French Calvinist and Catholic Commentaries on the Apocalypse of John, 1539–1589, in: HÄFNER, Ralph and VÖLKEL, Markus (eds.), *Der Kommentar in der Frühen Neuzeit*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2006, 5–19.

84 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 1–2.

85 A 2Kor 5,2 magyarázatában.

86 Vö. pl. Krisztus alászállását az alvilágba: BUITENDAG, Johan: John Calvin's Understanding of Christ's Descent into Hell, in: BELT, Henk van den (ed.), *Restoration brought Redemption: John Calvin Revisited*, STh 23, Brill, 2013, 135–157.

87 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 199.

8. Visszapillantás

Heinrich Quistorp kritikus megjegyzései ellenére kiváló művet írt Kálvin eszkatológiájáról, amelyben helyesen ismerte fel, hogy Kálvin és reformátor társainak eszkatológiájában nem jön elő valami nagyon új, sajátos, vagy valami különösen kifejlesztett tanítás, hanem csak azoknak a hagyományozott tanításoknak és motívumoknak újszerű rendezése, amelyek például Augustinusnál, vagy más egyházatyáknál fordulnak elő biblia-magyarázataikban.⁸⁸ S az is feltűnhet, hogy *Kálvin nem nyújt egy egészen új eszkatológiai rendszert*, hanem exegézisében és írásmagyarázatánál folyamatosan magyaráz olyan tanításokat, amelyeket már az óegyházi teológusok kiemeltek. *Mégis újszerűnek mondható az eszkatológia-tana* (főleg annak interpretációs módja és szenvedélyes krisztó-centrikussága), mert buzgó lelkiségéből, Krisztus-szeretetéből és az Írás-hűségre való őszinte törekvéséből eredt az az inspiráltság, amit műveiben prezentált.⁸⁹

Természetesen Kálvin az eszkatológiát *dualisztikus módon* értelmezi,⁹⁰ és pedig pozitív és negatív értelemben. Mert ahogy tud a kegyelmi kiválasztásról és az örök életre való elrendelésről, ugyanúgy nyilatkozik az örök kárhozatról is, amely az istentelenek sorsává válik. S Kálvin eszkatológiájában maximálisan dominál az a felemelő reménység, ahogyan várja és hangsúlyozza az új világ érkezését, az új emberiség létrejöttét, Isten országának kiteljesedését, az egyháznak győzelemre jutását/megváltását és az új teremtes kialakulását, az új ég és új föld terében.⁹¹

Ezért Kálvin viszonyulását az eszkatológiához óvatosnak és józannak minősíthetjük, továbbá maximálisan pozitívnak és reményteljesnek, amely Isten végső igazságában is a Krisztus által szerzett kegyelmet keresi.

88 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 2 és 199.

89 VÖ. RICHARD, Lucien: *The Spirituality of John Calvin*, Atlanta, John Knox Press, 1974.

90 Kálvin több vonatkozásban is dualisztikusan gondolkodik, nemcsak a pozitív és negatív eszkatológia szempontjából (vö. pl. mostani és ejövendő világ, mostani és eszkatológiai állapot, stb.): KOOI, Cornelis van der: *Striking Similarities. The Eschatological Orientation of Calvin, Barth and Van de Beek*; E. van der GEEST, P. van (eds.): *Strangers and Pilgrims on Earth. Essays in Honour of Abraham Van de Beek*, Leiden, Brill, 2012, 371–379, itt: 373.

91 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 3. Charles RAYNAL, Calvin's Teaching About Eternal Life, *Calvin Studies* 5 (1990), 73–94.

FRAGMENTUMOK

KÁLVIN JÁNOS TÁRSADALMI ETIKÁJÁHOZ

Az alkohol- és ételfogyasztás, tánc, valamint a szerencsejáték teológiai-etikai minősítése a reformátor kommentárjaiban és ígehirdetéseiben

Bevezetés

A *Genfi Egyetem* kapuján kilépve, a Parc des Bastions kertjében tárul elénk az *International Monument de la Réformation* szoboregyüttese, amely a legjelentősebb hitújítók és államférfiak között Kálvin Jánosnak (1509–1564) is emléket állít. Szobra egy rideg, kőszzerű és apatikus alakot formáz.¹Nem meglepő tehát, hogy a „komor és ünneprontó Kálvin”²(Jean Calvin Rabat-joie/John Calvin the Kill-joy) képe már régóta közkeletű és jól megfigyelhető a reformátor életét, valamint egyház- és társadalomformáló szolgálatát bemutató tanulmányokban és monográfiákban.³Az első magyar nyelvű Kálvin életrajz⁴ szerzője, id. Révész Imre például már 1864-ben „elismerte”, hogy bár a reformátor szerint az embereket „nem lehet minden szórakozástól megfosztani”, a színi előadások többsége, mégis betiltásra került, hiszen „sokkal jobb volt a pénzt a szegények megsegítésére, mint gyakori mulatságokra fordí-

- 1 BOUWSMA, William J.: *John Calvin. A Sixteenth Century Portrait*, Oxford, Oxford University Press, 1988. 2.
- 2 Bővebben lásd újabban: MAAG, Karin: Hero or Villain? Interpretations of John Calvin and His Legacy. *Calvin Theological Journal* 41 (2006)/2, 222–237., BACKUS, Irena: *Life Writing in Reformation Europe. Lives of reformers by friends, disciples and foes*, Aldershot: Ashgate, 2008; Uő.: The Beza/Colladon *Lives of Calvin* and the Calvinist concept of sainthood, in: SELDERHUIS, Herman J. (ed.): *Calvin. Saint or Sinner?* Tübingen, Mohr Siebeck, 2010. 7–22. GRAESSLÉ, Isabelle: Geneva against Calvin. The myth of the non-saint, in: i. m., 40–39. – Vö. DAVIS, Thomas J.: Az intolerancia megtestesítője: Kálvin János a 19. századi történelemkönyvekben. *Sárospataki Füzetek* 11 (2007)/1, 54–70.
- 3 Révész Imre (if.): Kálvin-rágalmak. *Protestáns Szemle* 24 (1914)/1–10, 37–60. – V ö. Uő.: Kálvin-rágalmak, in: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 177–193.
- 4 Az életrajz előállításához és recepciójához bővebben lásd MAGYAR, Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét!” Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója, *Református Szemle* 105 (2012)/2, 176–197.

tani”⁵. Kálvin jelleméről és egyéniségéről írva pedig kijelentette: „oly nyers és vad korban élt, hogy mindenféle zabolátlan szenvedélyek ellen kellett kiállnia [...] azért, hogy megóvja a reformációt azon kicsapongásoktól és hibáktól, melyekre a zabolátlanság oly igenszámitott”⁶. Ám később, Révész historizálásra különösen hajló, emelkedett hangulatú Kálvin-értékelésére a hazai liberális teológia⁷képviselői igen érzékenyen reagáltak.⁸ S mert a korszak „haladóbb” gondolkodói elsősorban a tudomány és szellem szabadságának eszméjét hirdették, szerintük Kálvin „uralkodásra termett” lelke a teológiájának egy olyan rideg és zárt rendszerét hozta létre, amely miatt „képtelen volt más meggyőződés jogosultságának belátására”⁹. Szász Károly, későbbi református püspök¹⁰ Kálvin című értekezésében pedig már úgy fogalmazott, hogy „Kálvin nem volt vidám, sem nyájas ember; nyomorult egészsége, ingerlékeny véralkata [...] inkább kerültették, mint kerestették vele a társas örömeket és mulatságokat, ezért szigorú törvényhozás által próbálta az egészváros népét oly komorrá tenni, mint maga volt”¹¹. Így bizonyára Kálvin törvényeskedő fellépésének volt köszönhető, vélekedett Szász Károly, hogy a genfi Kistanács (Petit Conseil) olyan szigorú vallásos-erkölcsi rendeleteket hozott, melyek nyomán „a játékházakat bezárták, a korcsmákat harangszóra becsukták, tán-cot, világi énekeket betiltották, [...] a hajviseletet, a ruhabeli divatot, a ren-

5 RÉVÉSZ Imre (id.): *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Pest, Osterlamm Károly kiadása, ²1864. 133. – Vö. NAGY József: *Kálvin igehirdetése*. Losonc, Református Világsemléki Kiadó, 1938, 8–9.

6 RÉVÉSZ: *Kálvin élete és a kálvinizmus*... i. m., 290–291.

7 Bővebben lásd BUCSAY Mihály: A Protestáns Egyetemes Képzőiskola kora, in: uő. (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*. Budapest, Református Egyetemes Képzőiskola Sajtóosztálya, 1955. 38–72; MÁRKUS Mihály: Liberalizmus és újortodoxia, in: BARCZA József (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Sajtóosztálya 1983, 156–189. (*Studia et Acta Ecclesiastica V.*); MÁRKUS Jenő: *A liberális szellem a magyar református egyházban*, Budapest, Kálvin Kiadó, ²2005, 69–105; KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és Egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2010, 33–58.

8 MAGYAR Balázs Dávid: Kálvin János – szent vagy bűnös? A reformátor személyének és szerepének megítélése Szervét kivégzésében a magyar nyelvű Kálvin életrajzok és tanulmányok alapján (1842–1908), *Református Szemle* 108 (2015)/2, 180–215.

9 MARCZALI Henrik: *A reformatio kora*, Budapest, Franklin Társulat - Révai, [é. n.], 330–344. (Nagy képes világtörténet 7), az idézethez lásd 342.

10 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, ³1977, 570–571.

11 SZÁSZ KÁROLY: Kálvin. *Budapesti Szemle* Úf. 17 (1878)/33–34, 209–245; az idézethez 235. Szász hatása kimutatható: MARCZALI Henrik: *Az újkor története*, Budapest, Mehner Vilmos kiadása, 1883, 250–258. (Világtörténelem 6).

*des vagy ünnepélyes lakomákon megengedett tálételek számát pedig szorosan szabályozták*¹². Mindezek következtében nem csodálkozhatunk azon, hogy még a régebbi katolikus (II. Vatikáni Zsinat előtti) tankönyvek is egyoldalú, téves képet rajzoltak Kálvinról, mondván „ifjúkorában kicsapongó volt, utóbb a komorság és keménység vert lelkében erőt. Ez a komor erőszakosság jellemzi vallását is”¹³.

Tény, a genfi reformátor lelkipásztorként, teológiai tanárként, valamint a *Konzisztórium* megbecsült moderátoraként jól ismerte gyülekezetének mindazon vallásos-erkölcsi problémáit, melyek a *Szentírás* alapján határozott állásfoglalást kívántak.¹⁴ Kálvin az ideális várost, ahol a lakók Krisztust követik, Genfben szeretne volna létrehozni. A hitvalló életforma számára nem volt más, mint az élet istentiszteletének gyakorlati megvalósítása, emiatt a város társadalmi életének teljes átformálására törekedett. Kérdés azonban, hogy Kálvin valóban ellensége volt-e a különféle társas örömeknek és mulatságoknak vagy komoly, mértéktartó megjegyzései inkább teológiájának és etikájának olyan időszerű, elvülhetetlen sarokpontjait világítják meg, melyek szerint „Isten az embertől adott helyzetben meghatározott és felelős cselekvést vár”¹⁵.

Írásunk Kálvin János genfi működésének második időszakára (1541–1564) összpontosít. Bemutatja egyfelől a reformátor társadalmi etikájának szociális és jogpolitikai kontextusát, másfelől pedig feltárja, hogy az Istennek tetsző alkohol- és ételfogyasztás, tánc, valamint az éneklés gyakorlati megvalósulását mindenkor a VII. parancsolat legsúlyosabb követelményének tekintette Kálvin. Így nem véletlen, mindent megtett annak érdekében, hogy a biblíamagyarázatokban és íghirdetésekből (lásd a tanulmány 1–2. sz. Függelékét) közzétett tanításai semmi esetre se maradjanak „embrionális állapotban”.

12 Szász: Kálvin, 232–233.

13 SHÜTZ Antal: *Katolikus egyháztörténelem középfokú iskolák számára*. Budapest [k. n.], 1947, 87. – Vö. SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. II. köt., Budapest, 1984, Ecclesia, 74–75.

14 Vö. PÉTER Miklós: *Kálvin íghirdetése* Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 1994, 12 (Szemle füzetek 13).

15 FAZAKAS Sándor: Kálvin szociáletikája, in: uő. (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 104–139. Az idézethez lásd 104. – Vö. BÉKÉSI Andor: Kálvin szociáletikája, *Theologiai Szemle* Úf. 7 (1964)/9–10, 356–363.; FAZAKAS Sándor: „Mert a szegény nem fogy el a földről...” Kálvin társadalmi etikájának kialakulása és gyakorlati jelentősége, *Studia Theologica Debrecinensis* 2 (2009)/2, 91–105.

1. Kálvin társadalmi etikája és a Kistanács erkölcsistatútumai

A genfi reformátor életművét vizsgáló teológusok és egyháztörténészek szerint Kálvin nem írt tartalmi és formai szempontból rendszerbe foglalt társadalom- és szociáletikát¹⁶, ezért elgondolásai különböző munkáiban, így *Institutiójában*, íghirdetéseiben és bibliakommentárjaiban vannak „*elrejtve, és bizony onnan kel azokat kibányászni*”¹⁷ – fogalmazott Patay Lajos. Vagy mégsem?! A *Corpus Reformatorum* szerkesztői ugyanis a *Genfi Egyetem Könyvtárában* találtak egy olyan dátum nélküli, befejezetlen kéziratot (Cod. 145. fol. 125.) *De Luxu* címmel, amelyben Kálvin kísérletet tett a táncra, öltözködésre, étel- és italfogyasztásra vonatkozó helyes erkölcsi magatartás és keresztyén tanítás bemutatására.¹⁸ Tette mindezt, Ford Lewis Battles kutatásai szerint a „*genfi szabadelvű libertinek tombolása idején (1546–1547), akik mindent elkövettek azért, hogy nevetség tárgyává tegyék Kálvin és a Konzisztórium egyházfegyelmi előírásait*”¹⁹. Bizonyára ennek köszönhető, hogy értekezésében a reformátor kijelentette: „*Mit tegyek hát?! Fel kell lépnem az (elzüllött) közszellem ellen, háborút indítva e kor erkölcstelensége ellen*”²⁰. Bár kétségtelen, műve befejezetlen maradt, rövid írásában, mégis határozott kritikát fogalmazott meg elsőként a genfi polgárok (itt: libertinek) ruházkodásával szemben, mondván: „*a legtöbbben közülük József tarka ruhájára vagy Ráhel aranyfüggőire és karpereceire hivatkoznak. [...] A tömérdek cifra paláttal azonban nem a dicső nagyságról, hanem éppen a gyerekes kicsinységről tesznek tanúbizonyságot. Jóllehet, nem mindenféle gondosságot kárhoztatunk az öltözködés terén, mégis azt óhajtjuk, hogy a fényűzés helyett, sokkal inkább*

16 BENKE György: *Kálvin társadalmi etikája*, Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986, 7–13. (Evangeliumi kálvinizmus füzetek); GRAHAM W. Fred: *The Constructive Revolutionary of John Calvin & His Socio-Economic Impact*. [h. n.], ²1987, Michigan State University Press, 11–13; BIÉLER, André: *Calvin's Economic and Social Thought*. Geneva, World Alliance of Reformed Churches, 2005, xxiii–xxvii.; FAZAKAS: Kálvin szociáletikája, 104. – Vö. WALLACE, Ronald S.: *Calvin's Doctrine of the Christian Life*. Edinburgh, Oliver and Boyd, 1959, 170–175.

17 PATAY Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, Debrecen, Országos Református Lelkészegyesület, 1935, 3. (Theológiai Tanulmányok 45).

18 BAUM, Guilielmus – CUNITZ, Eduardus – REUSS, Eduardus (ed.): *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*. Vols. I–LIX., Brunsvigae, 1863–1900. = CO. Lásd CALVIN, JEAN: Ad Disciplinam Ecclesiasticam. De Luxu, in: CO. X:203–206.

19 BATTLES, Ford Lewis: Against Luxury and License in Geneva. A Forgotten Fragment of Calvin, *Interpretation* 19 (1965/2), 182–202. az idézethez lásd 183. – Vö. COLLINS, William Ross: *Calvin and the Libertines of Geneva*, Toronto, 1968, Clarke, Irwin&Company; VEEN, Mirjam: “Supporters of the Devil”. Calvin's Image of the Libertines, *Calvin Theological Journal* 40 (2005)/1, 21–32.

20 „Quid agerem? Coniurarem adversus publicos mores. Bellum indicerem et patriae et saeculo.” CO. X:205.

a mértékletesség törvénye legyen az irányadó. [...] Öltözzünk tehát egyszerűen és visszafogottan, nehogy a szegények becsületébe gázoljunk”²¹. Ám Kálvin „a fiatalok hahotázó, örületbe hajló táncmulatsága”²² mellett, érzékenyen reagált a libertinek tobzódására is, hiszen kijelentette, hogy „az ínycsiklandó ételek csak további fogyasztásra ingerlik a falánkokat”²³, a mértéktelen italozás pedig „akadozó, majd fékevesztett beszédhez vezet, amikor már nincs szó értelmes beszédről csak kibuggyanó szavakról”²⁴.

Tény: a dokumentum részletes kimunkálását félbehagyta, a reformátor prédikációiban és írásmagyarázataiban közzétett erkölcsi elgondolásai, azonban mégsem maradtak gyakorlati megvalósulás nélkül. Hiszen javaslatára a *Kistanács* megannyi, ún. erkölcsi statútum (lásd a tanulmány 3. sz. függelékét) elfogadásáról döntött, különös tekintettel a tánc, öltözködés, szencsejáték, étel- és italfogyasztás, valamint a fényűzés kérdéseire. Noha kétségtelen, Robert M. Kingdon meggyőzően érvelt amellett, hogy a *Kistanács* egyfelől az egyház, másfelől pedig a város alkotmányának jogi kidolgozása érdekében hívta vissza Kálvint Strasbourgból²⁵, a libertinek szabadossága miatt azonban a reformátor ragaszkodott ahhoz, hogy „minden, ami Isten által büntetendő, az a polgári törvények által is legyen büntetendő”²⁶. Bizonyára ennek köszönhető, hogy az *Institutio* zárófejezetében a polgári kormányzat kötelességének tekintette az olyan törvények kimunkálását, melyek „az Isten külső tiszteletét ápolják és védelmezik, a kegyesség igaz tudományát és az Egyház állapotát oltalmazzák [...] és az erkölcsöket a jó rendhez idomítják”²⁷. S mert a reformátor véleménye szerint a többség hívata „a törvény min-

21 „Allegant vestem Ioseph polymitam et in aures armillasque Rebeccae. Quam verum est illud Ciceronis: L. Luculli villarum magnificentiam imitantur multi, probitatem vero quis? In veste polymita declarant suas illas pompas esse puerorum ludicra. Epimelian non damnamus, modum adhiberi volumus, qui sit abstinentiae propior quam luxuriae.” uo. 204, 206.

22 „Quum choreas nostras videris dicas istos hilares per risum furere.” uo. 206.

23 „Extra naturam sunt quaerenda nomina si haec portenta luxuriae designare volumus. Non secus haec ludicra suspicimus atque adoramus.” uo. 203.

24 „Vox infracta et soluta distincti est hominis. Ne putes animum esse continentem ubi oratio diffluit.” uo. 204.

25 Lásd KINGDON, Robert McCune: Calvinus Legislator: The 1543 ‘Constitution’ of the City-State of Geneva, in: NEUSER, Wilhelm H. (ed.): *Calvinus Servus Christi (Papers presented at international Congress on Calvin Research, Budapest, August 25–28, 1986.)*. Budapest, Presseabteilung des Ráday-Kollegiums, 1988, 225–233.

26 KACSOH Lajos: *Kálvin politikai-társadalmi téren*, Kunszentmiklós, 1911, [k. n.], 24.

27 KÁLVIN JÁNOS: *A keresztyén vallás rendszere* I–II. köt. Budapest, Kálvin Kiadó, ²1995 (Református egyházi könyvtár 5–6) = *Inst. 1559*. Lásd *Inst. 1559*. II. köt., IV. xx. 2., 748.

két táblájára kiterjed”²⁸, a Jón 3,6–7 kommentárjában pl. nemcsak természetesnek, hanem dicséretesnek is tartotta Ninive királyának rendeletét az országos böjtről, mely a király Isten iránti engedelmisségét tükrözi²⁹. Így jöttek létre a genfi egyház védelme és a közerkölcsök megjobbítása érdekében azok a vallásos-erkölcsi ediktumok, melyek törvénybe iktatásáról a *Kistanács*, szigorú betartásáról pedig a *Konzisztórium* gondoskodott.

2. Tartózkodás a túlzott alkohol- és ételfogyasztástól

A szabadelvű libertinek, különösképpen is a Favre, Lect és Perrin családok által, magánházaknál rendezett nagyszabású genfi mulatságok már egészen a kezdetektől fogva utálatosak voltak a reformátor szemében. Hiszen az effajta vendégségek bővelkedtek a jobbnál-jobb alkohol- és ételkínálatban, melyek túlzott fogyasztása csakhamar tobzódáshoz, majd léha beszédhez, tánchoz és szerencsejátékhoz vezetett.³⁰ Nem meglepő tehát, hogy Kálvin javaslatára a mértéktelen alkoholfogyasztás, tánc, valamint az illetlen dalolás visszaszorítása érdekében a *Kistanács* 1546. április 29-én elrendelte a városi kocsmák bezárását. S mert a reformátor szerint „a népet nem lehet minden szórakozástól megfosztani”³¹, röviddel a törvény elfogadását követően olyan vallásos házak (kaszinók) megnyitását rendelték el, ahol a kulturált szórakozás során elvárták az étkezések előtti imádkozást, a bibliaolvasást és zsoltárecneklést³². Ám annak köszönhetően, hogy a korcsmák betiltására vonatkozó statútumot két hónap után, 1546. június 22-én hatályon kívül helyezte a *Kétszázaktanácsa*³³,

28 SZENTPÉTERI Kun Béla: *Kálvin egyházalkotmánya*, Debrecen, Hegedűs és Sándor Kiadóvállalat, 1906, 24. – Vö. „Isten igéje a felsőbbbségeknek micsoda kötelességet szab [...] Hogy pedig az törvénynek mindkét táblájára kiterjed”. *Inst.* 1559., II. köt. IV. xx. 9., 755.

29 *Komm.* Jón 3,6–7. In: CALVIN, John: *Biblical Commentaries*, Vols. I–XXII., Grand Rapids, 2009, Baker Academic Books. = CTS. Lásd CTS. XIV/II:106.

30 COLLINS: *Calvin and the Libertines of Geneva*, 153–167. Az anyagi jólét és tobzódás a reformátor szerint megannyi bűn, kegyetlenség és szenny forrása, indítóoka lehet, melyet jól példáz a romlott Sodoma története: „Az volt a bűne a húgodnak, Sodomának, hogy bár fenségben, kenyérbőségben és zavartalan békességben volt része neki és lányainak, de a nyomorultat és a szegényt mégsem támogatta” (Ez 16,49). Lásd ehhez Kálvin fényűzést és bujaságot elítélő megjegyzéseit Sodomával kapcsolatban: *Komm.* Gen 18,27. In: CO. XXIII:264–265./CTS. I/I:491.

31 Kálvin kijelentését idézi NAGY: *Kálvin igehirdetése*, 8–9.

32 PARKER, Thomas Henry Louis: *John Calvin. A Biography*, Glasgow, Lion Publishing, 1982, 118–119; HÖPFL, Harro: *The Christian Polity of John Calvin*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, 200–201.

33 A genfi tanácsstagok szerint „a törvény nem ért semmit, mert az emberek a szomszédos községekbe mentek” iszogatni. Lásd PRUZSINSZKY Pál: *Kálvin János* II. köt. Pápa, Magyar Református Egyház kiadása, 1912. 40 (Református egyházi könyvtár, 8).

a reformátor már az Ef 5,18 magyarázatában (1548) kijelentette, hogy „mind-azok, akik alkoholtól veszítik el szégyenérzetüket, nem találhatnak mentséget Istene előtt, azt remélve, hogy Ő bizonyára felmenti őket”³⁴. A Tit 2,2-hez fűzött kommentárjában (1548) pedig hangsúlyozta, „az italozás nagyon elterjedt vétek az idősök között is, [...] ezért a fiatalok – a rossz példát látva – egyre csak pimaszabbá válnak”³⁵. Ilyen előzmények után érkezett el Kálvin 1553-ban a Kánai menyegző történetének (Jn 2,1–11) magyarázatához, melyben a borivás mellett, a visszafogott ünnepélyekről és lakodalmakról is megemlékezett. A mértékletes borivással kapcsolatban pl. előadta, hogy „Isten naponta bőséges készlettel lát el bennünket borból, a mi hibánk, ha jósága fényűzésre csábít bennünket. Ellenkezőleg, mértékletességünknek az a bizonyítása, ha bőség közepette takarékosak és mértékletesek maradunk”³⁶. A helyes lakomáról és menyegzőről pedig így tanított: „Vannak bizonyos régi kánoni szabályok, amelyek megtiltották a papoknak a lakodalomban való részvételt. A tilalom célja az volt, hogy szemlélként se legyenek jóváhagyói az ilyen alkalmakon burjánzó sokféle bujaságnak. [...] Szigorral kellett volna fellépni, hogy megfékezze a szabadoságot, amelyet titokban megengednek maguknak a féktelen és kicsapongó emberek”³⁷.

A reformátor csupán egy esztendővel később, 1554-ben tette közzé a Nőé részségéről szóló történet (Gen 9,20–27) írásmagyarázatát, ahol a többek között így vélekedett: „A pogány filozófus szerint «A bor, fiam, a föld vére», ezért mindazok, akik mértéktelenül gurítják le torkukon, joggal nyerik el büntetésüket [...] Hiszen emlékezzünk csak rá, ha valaki arcátlan módon visszaél a borral, mint az Úr legtökéletesebb ajándékával, meggyalázva azt, akkor Ő jogosan lép fel bosszúállóként ellene”³⁸. Nőé története és büntetése, ezért „arra figyelmeztet, hogy senkinek sem szabad lerészegednie a túlzott borivástól”³⁹, hiszen az Úr nem hagyja büntetés nélkül, aki az Ő ajándékát megveti. Nőé történetével ellentétben azonban Kálvin elismerően szolt József és testvérei vendégségéről, akik bár nem voltak hozzászokva a boriváshoz, „gazdagon

34 *Komm.* Ef 5,18. In: CO. LI:220–221./CTS. XXI/I:315. –Vö. *Préd.* Ef 5,15–18. (Préd. 37.) In: CO. LI:720./CALVIN, John: *Sermons on the Epistle to the Ephesians*, Edinburgh, 1987, The Banner of Truth Trust. = *Sermons on Ephesians*. Lásd *Sermons on Ephesians*, 547.

35 *Komm.* Tit 2,2. In: CTS. XXI/III:311.

36 *Komm.* Jn 2,8. In: CO. XLVII:41./CTS. XVII/II:88./BOGÁRDI SZABÓ István (szerk.): *Új Református Egyházi Könyvtár*, I–VI. köt., Budapest, Kálvin Kiadó, 2010–2013., ÜREK. Lásd ÜREK. IV/I:69.

37 I. m., 2,11. In: CO. XLVII:41./CTS. XVII/II:88./ÜREK. IV/I:69–70.

38 *Komm.* Gen 9,20. In: CO. XXIII:150./CTS. I/I:301. A reformátor Lót leányainak bűnét (Gen 19,30–38) is az Úr büntetésének tekintette. Lásd i. m., 19,32. In: CO. XXIII:282–283.

39 I. m., 9,22. In: CO. XXIII:151./CTS. I/I:302.

terített asztaluk mellett, mégsem vetemedtek a bor mértéktelen élvezetére, ezért az iszákosok, mentséget keresve, ne hivatkozzanak csak a «régiek» példájára. [...] Mózes szándéka egyenes, ezért ki vitathatná, hogy az étel és ital használata [...] elsősorban testiünk fenntartását szolgálja [...] Isten mértéktelenségre int, hogy tartózkodjunk az Ő ajándékainak túlhajszolt élvezetétől, tudván, mennyire féktelenek a test kívánságai. Hiszen tudjuk jól, a bővelkedést mindig bujaság és mértéktelenség kíséri”⁴⁰.

A következő, 1555-ös esztendő ismét lehetőséget adott számára, hogy egyházi beszédeiben és bibliakommentárjaiban gazdagon feltárja a borivásra vonatkozó elgondolásait. Tette mindezt elsőként a VII. parancsolatról (Deut 5,18) szóló igehirdetésében, ahol kijelentette: a túlzott alkoholfogyasztás „az állatok közé alacsonyítja le az embert, hiszen az iszákosok mindenkor készen állnak, hogy aljasságra és pusztulásra adják a fejüket. [...] Ezért [...] ügyeljünk hát az étel és ital visszafogott használatára, nehogy mértéktelenségbe esünk”⁴¹. Keresztelő János halála (Mt 14,3–12, Mk 6,17–29) kapcsán pedig csalódottságának adott hangot: „nincs azonban olyan tiszta dolog, amit a világ meg ne rontana a maga bűneivel: a születésnapot ugyanis [...] az emberek nagyobb része utálatos rontásokkal fertőzi meg [...] először sokat isznak, azután tisztátalan és kevésbé szemérmes beszédekre nyílnak az ajkak, szóval semmiben sem ismernek mértéket”⁴². Azonban „Heródesnek olyannyira fejébe szállt a bor, hogy megfélemlítve a komolyságról és okosságról, fajtalanteremtést a kihívó lányra vette, akinek további bujálkodásáért még birodalma felét is odaadta volna”⁴³. Ám az ifjú Salóme – anyja tanácsára –, ellenben Keresztelő fejét követelte. Így Noé és Lót mellett, Heródes esete is azt bizonyítja, hogy a „parázñaság, bor és must elveszi az ész” (Hós 4,11).

Tény és való, bibliamagyarázatait Kálvin elsősorban a művelt „protestáns” értelmiségnek szánta, ezért különösen fontosnak tartotta, hogy az Istennek tetsző, visszafogott étkezési szokásokról egyházi beszédeiben is megemlékezzen. Így volt ez az *Efézusi levélről tartott prédikációi* (1558–1559) során, ami-

40 I. m., 43,33. In: CO. XXIII:544–545./CTS. I/II:362.

41 *Préd. Deut 5,18.* (Préd. 9.) In: CO. XXVI:341–342./CALVIN, John: *Sermons on the Ten Commandments*. Pelham: Solid Ground Christian Books, 2011, = *Sermons on the Ten Commandments*. Lásd *Sermons on the Ten Commandments*, 178. – Vö. „Legyen csak mindenki híve a mértéktelenségnek, s akik ártalmát érzik a boritalnak, azok önként tartózkodjanak tőle, akik pedig híjával vannak a bornak, viseljék el nyugodt lélekkel e hiányt”. *Komm.* Lk 1,14. In: CO. XLV:14./CTS. XVI/I:16./ KÁLVIN János: *Magyarázat Máté, Márk és Lukács összhangba hozott Evangéliumához* (ford. RÁBOLD Gusztáv), I–IV. köt. 1939–1942., Székelyudvarhely-Budapest, Dávid Gyula kiadása. = *EH.* Lásd *EH.*I:15.

42 *Komm.* Mt 14,6. In: CO. XLV:433./CTS. XVI/II:225./*EH.* III:19.

43 Uo.

kor is egy teljes igehirdetésben (*Préd.* 37.) foglalkozott a keresztyén család egyszerű, minden tobzódástól mentes életvitelével. Ugyanis hangsúlyozta, hogy „Pál intéséből emlékeznünk kell az étel és az ital [...] visszafogott használatára. Habár látjuk magunk előtt a bővelkedést, étkezésünk során, mégis igen mértéktartónak kell lennünk, nehogy mindezek bajba sodorjanak bennünket. [...] Ezért a mai lecke, amely minden bizonnyal elhagyhatatlan: «azért együnk és igyunk e földön, hogy életben maradjuk, és ne azért éljünk, hogy együnk és igyunk»”⁴⁴. S valóban, bizonyára a reformátor mélyreható teológiai-etikai felismeréseinek és kitartásának volt köszönhető, hogy végül, a *Kistanács* 1558. október 11-én három fogásban (egy fogás négy tállal) korlátozta a különféle vendégségek alkalmával felszolgálható ételek mennyiségét. Ám egy évvel később, a Gen 3,7–10-ről mondott egyházi beszédében (1559. október 5.) kijelentette: azokat, akik az alkohol rabságában élnek, szünni nem akaró vágyakozás emésztí, így nem képesek a tisztánlátásra, pihenésüket nyugtalanság övezi, mialatt pedig a szomorúság nyomasztó leple nehezedik rájuk, állandó jelleggel ingerelve és nyugtalanítva őket.⁴⁵

A konzisztórium i jegyzőkönyvek alapján a városi Tanács erőfeszítései azonban hatástalannak bizonyultak⁴⁶, ezért 1560. január 11-én Kálvin egy részletes Genézis prédikációjában (*Préd.* 45.) foglalta össze a tobzódásra, de különösképpen is a borivásra vonatkozó elgondolásait. Ugyanis Nőé alkoholtól mámoros állapotáról így nyilatkozott: „Hiba volna felmenteni Nőét bűne alól, mondván, részegsége egyedül annak köszönhető, hogy nem volt hozzászokva a boriváshoz és csak szerette volna élvezni munkája gyümölcsét. [...] Ez a vélekedés meglehetősen gyenge lábakon áll, hiszen kétségtelen, hogy az Úr a világ mindenfajta terményét az ember szabad használatára bízta [...], aki atyánk, Ádám bukása óta rendre visszaél ezzel a szabadsággal [...], pedig az Úr adott neki észet és értelmet, hogy bölcsen megfontolja, miként tudja azokat a saját nyereségére fordítani. [...] Így van ez a bor esetében is”⁴⁷ – vélekedett Kálvin. Majd a borivás veszélyeire térve kijelentette, „s mert a zsoltáros szerint a bor «felvidítja az ember szívét (vö. Zsolt 104,15)» Jól tudjuk, miként vi-

44 *Préd.* Ef5,15–18. (*Préd.* 37.) In: CO. LI:720./*Sermons on Ephesians*, 547. „Másokat megint a konyha gőze és kellemes illata annyira megbódít, hogy semmiféle lelki illatot sem vesznek észre”. *Inst.* 1559., I. köt., III. x. 3., 693.

45 *Préd.* Gen 3,7–10. (*Préd.* 15.) In: CALVIN, John: *Sermons on Genesis*, Vol. I., Edinburgh, The Banner of Truth Trust, 2009. = *Sermons on Genesis*. Lásd *Sermons on Genesis*, 250.

46 LEE, Jung Sook: *Excommunication and Restoration in Calvin's Geneva*, 176–220. — Kiadatlan kézirat. (A Princeton Theological Seminary-re 1997-ben benyújtott doktori disszertáció) Megtalálható az H. Henry Meeter Center for Calvin Studies (Grand Rapids, MI, USA) állományában UMI No. BX9436. G4 L434-es jelzettel.

47 *Préd.* Gen 9,18–21. (*Préd.* 43.) In: *Sermons on Genesis*, 773.

selkednek azok, akik nincsenek hozzászokva a boriváshoz. [...] Bizonyos, hogy mindnyájan vadállatokká lesznek. Nézz csak azokra, akiket felemészt a bor iránti szenvedély. Miben áll az ő betegségük? Bizonyos, hogy olyanok, mint a kemence, melyet szüntelenül forró tűz éget. Csaknem teljesen elemésztik magukat. [...] Mindnyájan elvesztik tehát a méltányosság és becsületesség érzését, s még a világot is a feje tetejére állítanák [...] Bizonyos az is, hogy akiket megrészeget az alkohol élvezete, fékevesztetté lesznek, távol minden józanságtól. [...] Ezért van, ha összegyűjtenénk a szentírók valamennyi borivással kapcsolatos véleményét, feltárva értékes meglátásaikat, akkor nem egy, hanem négy-öt, vagy akár egy tucat igehirdetésre való anyag is összejönne. [...] Röviden szólva tehát az alkohol egyfelől megfertőzi a testet és szívet, valamint érzéketlenné teszi a lelket [...], másfelől pedig elborítja az elmét, hiszen néhányan csak értelmetlenül motyognak, amivel szüntelenül nevetség tárgyává teszik magukat, mert képtelenek belátni, hogy már régóta elveszítették minden szégyenérzetüket. Mások pedig olyannyira szemtelen és erőszakos módon viselkednek, hogy senki sem mer közeledni hozzájuk. [...] Megint mások az erős vagy éppen a heves bortól elázottan pedig könnyelmű házassági ígéretet tesznek, meggyalázva ezzel a házassági szövetség komolyságát. [...] De ami a legrosszabb, vannak olyanok is, akik részegségükben a feleségük vagy atyjuk életére törnek, s úgy elvágják a torkukat, mint egy közönséges csirkének [...] mert hiszen képtelenek különbséget tenni jó és rossz között. [...] Noha a borivás megédesíti a bővelkedőt, a szegény számára, mégis keserűséget okoz, hiszen pénz híján nem élhet e jótétéménnyel. Azonban a szűkölködők még bor nélkül is képesek örövendezni az Úrnak⁴⁸.

Végül, a reformátor szolgálatát két esetben is siker koronázta, hiszen bemutatott igehirdetését követően egy hónappal, 1560. február 28-án a *Kistanács* erkölcsi statútumában felszólított az ételben és italban való tobzódás kerülésére, Kálvin halála után, 1564. augusztus 11-én pedig a családok védelmében deklarálta, hogy: alkoholfogyasztás csupán a nyilvános korcs-mákban lehetséges, ott is csak kellő visszafogottsággal.

3. Tartózkodás a buja táncról és daloláshoz

Amint bemutattuk, „az élet élvezetét elutasító” Kálvin képe már régóta közelebb a róla szóló rövid cikkekben, tanulmányokban és monográfiákban, melyek bizonyíték gyanánt előszeretettel hivatkoztak a táncra és dalolásra vonatkozó genfi „rendszabályokra”. Fontos azonban megjegyezni, hogy

48 Válogatott prédikációrészletek: i. m., 774–779.

a különféle nyilvános táncos mulatságokat már jóval a *Konzisztórium* felállítására (1541) előtt betiltották. Hiszen a függetlenségi harcok időszakában (1519–1536) „a hangos dorbézolás, valamint a szépen ringó női testek látványa olyannyira lekötötte volna az örök figyelmét, hogy nem tudtak volna felkészülni a közeledő ellenség támadására”⁴⁹ – vélekedett William C. Innes.

Második genfi működése alatt azonban Kálvin korántsem hadászati okból, hanem sokkal inkább teológiai-etikai meggyőződésből lépett fel a táncos ünnepélyek ellen, melyeket kivétel nélkül édes csábításnak tartott a paráználkodásra. Ám felettébb különös, hogy a menyegzőkön kívüli táncos mulatságok betiltását a *Kistanács* éppen a reformátor strasbourgi „száműzetése” alatt, 1539. február 22-én rendelte el. Röviddel ez után, bizonyára Kálvin javaslatára, 1546 tavaszán törvényt módosítottak, ugyanis életbe léptek a tánc általános tilalmára vonatkozó rendelkezések. Így nem meglepő, hogy a genfi libertinek egyik legfőbb szószólója, Ami Perrin és barátai 1546 „nyárutóján” azért kerültek összetűzésbe Kálvinnal és az Egyháztanáccsal, mert egy menyegző alkalmával táncra perdültek.⁵⁰ S bár kétségtelen, Révész Imre könyvében hangsúlyozta: a genfiak éveken keresztül megtartóztatták magukat a tánctilalom megrontásától⁵¹, a konzisztórium jegyzőkönyvek azonban arról tanúskodnak, hogy a tánc igenis közkedvelt volt a polgárok között, akik még a „börtönbüntetést” is kockáztatva, titokban, saját otthonaikban mulattak⁵².

A genfi konszolidáció idején (1554–1555) Kálvin két prédikációját is a táncos ünnepélyek ellen irányította. Elsőként az 1Tim 2,1–2 magyarázatában jelentette ki, hogy „egykor (1546) törvényt hoztak itt Genfben a tánc általános tilalma érdekében [...] Elismerem, a szándék helyes volt, hiszen a táncban nehéz volna értelmet találni, csak felhívást a szajhaságra. Elismerem továbbá, nem minden férfi és nő viselkedik paráznaként tánc közben, azonban ha jól belegondolunk a tánc valódi természetébe, akkor ügyes trükköt látunk csak a szemérmetlenségre, amely ajtót nyit a Sátánnak”⁵³. Röviddel ezt követően pedig a VII. parancsolatról (Deut 5,18) szóló igehirdetésében előadta: „De mi azért tudjuk jól, a tisztátalan tánc nem más, mint édes csábítás (itt:

49 INNS: *Social Concern in Calvin's Geneva*, 276.

50 COLLINS: *Calvin and the Libertines of Geneva*, 153–167.

51 RÉVÉSZ: *Kálvin élete és a kálvinizmus*, 142.

52 KINGDON, Robert McCune – WITTE, Johnde (ed.): *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva*, Grand Rapids, 2005, William B. Eerdmans Publishing Co., 73., 454–455.

53 *Préd. 1Tim 2,1–2.* (Préd. 12.) In: CO. LIII:143./ CALVIN, John: *Sermons on the Epistles to Timothy & Titus*. Edinburgh, The Banner of Truth Trust, 1983, 144.

csalogatás) a paráználkodásra, amikor is ajtót nyitunk a Sátánnak, és arra kérjük «boldogan térjen be mihozzánk»⁵⁴.

Am később, Efézus-prédikációi (1559) egyikében is megerősítette állításait, mondván „mindazok, akik újra engedélyezni kívánnák a táncot, méltán neveztetnek a Sátán szószólójának és helyettesének Isten előtt, hiszen megfertőzik az egész világot”⁵⁵. Végezetül pedig bibliai példaképe, Dávid király jeruzsálemi táncát értékelve, egyházi beszédében (1562) kijelentette: „bizonyára különösnek tűnik, hogy Dávid táncolt a szövetség ládája előtt, mégis jól jegyezzük meg: Isten volt az, aki engedélyezte Dávid és a nép számára, hogy táncukkal pogány szertartásokat utánozzanak”⁵⁶. Mindez persze, vélekedett Kálvin, nem jelentheti a táncos mulatságok igazolását Isten előtt, hiszen „a király korántsem buja és kicsapongó, hanem vallásos-imádságos táncsal örvendeztette meg az Istent”⁵⁷. Mindez oda hatott, hogy a fajtalan táncok általános tilalma még Kálvin halála után is érvényben maradt, a kegyes és népi táncokat pedig csak a nyilvános ünnepélyek alkalmával engedélyezték.⁵⁸

54 *Préd.* Deut 5,18. (Préd. 9.) In: CO. XXVI:341./*Sermons on the Ten Commandments*, 176–177. Egy másik prédikációjában Kálvin megerősítette állításait: „a tánc feslett szajhasághoz és erkölcstelenséghez vezet”. *Préd.* Deut 7,22–26. (Préd. 57.) In: CO. XXVI:560./CALVIN, JOHN: *Sermons on Deuteronomy*. Edinburgh, 1983, The Banner of Truth Trust.=*Sermons on Deuteronomy*. Lásd *Sermons on Deuteronomy*, 343.

55 *Préd.* Ef 5,3–5. (Préd. 34.) In: CO. LI:674./*Sermons on Ephesians*, 497.

56 *Préd.* 2Sám 6,12–19. (Préd. 18.) In: RÜCKERT, Hanns et al. (ed.): *Supplementa Calviniana*. Vols. I–XI/2. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag 1936–2000. = SC. Lásd SC. I/III:155./CALVIN, John: *Sermons on 2 Samuel*, Vol. I., Edinburgh, The Banner of Truth Trust 1992, = *Sermons on 2 Samuel*, 267. Kálvin bizonyára azért sem kívánta szigorúbb kritikával illetni a király táncát, mert Dávidot bibliai példaképének tartotta. Lásd „Különösen Dávid az, aki nekem, miután teljesen megismertem az ő siralmait az Egyház benső bajai felett, nagy szolgálatomra volt, mert aminő dolgok felett ő panaszkodik, én ugyanazokat, vagy hasonlókat szenvedtem el az Egyház ellenségeitől. [...] mert ő benne, mint tükörben szemléltem úgy hivatásomnak kezdetét, mint szolgálatomnak állandó folytatását. [...] Dávid életének elbeszélése lépésről-lépésre utat mutatott nekem és csodálatos támaszom volt a nehézségek közepette”. KÁLVIN János: Előszó a Zsoltárok könyvéhez, *Sárospataki Református Lapok* 5 (1909)/28, 310–312., i. m., (1909)/29, 320–322. Az idézethez lásd 310–311.

57 Uo.

58 A különféle buja táncokat hazánkban is sokan kárhoztatták. Lásd GYULAI Mihály: *Fertelmeskedő, s' bujálkodó tancz jutalma...*, Debrecen, 1681.; PATHAI János: *Tancz felboncsolása, az az oly együgyű praedicálás, melyben, hogy a1 Pokolbeli ördögnek, egy hathatob eszköze, pokla töltése, az ő tojta tánczsal nem lehet...ki fejtegettetik*, Debrecen, 1685.; KAVECSÁNSZKI Máté: „Kárhoztatandó hát a' fajtalan Táncz”. Adalékok a tánc református egyházi iratokban tükröződő megítéléséről, valamint annak tánc történeti háttéréről, *Collegium Doctorum* 4 (2010), 244–254.

A buja dalolást és léha beszédet Kálvin újra és újra a táncos mulatsággal, tobzódással, valamint az asszonyok tétlenségével kapcsolatban minősítette, annak ellenére, hogy a buja énekeket és színdarabokat már strasbourg-i távolléte alatt, 1539. február 22-én betiltották. „*Semmi sincs, ami az asszonyokhoz jobban illenék, mint a ház őrzése, a régieknél a ház a tisztességes és becsületes családanyának képmása volt*” – vélekedett a reformátor az 1Tim 5,13 verséhez fűzött kommentárjában (1548), majd így folytatta: „*De sokan az ellenkező betegségben szenvednek. Mert semmi sincs, ami nagyobb örömet okozna nekik, mint ide-oda kószálni*”⁵⁹. Ezért Anna (Lk 2,36) példáját bemutatva, óvva intett a tétlen özvegyasszonyok és hajadonok életmódjának követésétől, mert „*akönnyelmű asszonykák – inkább az Anna majmolói, mint utánzóí, – akik az oltárok körül futkosnak s délideig suttogással és mormogással töltik az időt. Ennek leple alatt minden családi bajból kivonják magukat*”⁶⁰. Bizonyára ennek köszönhető, hogy meggyőződése szerint az asszonyok henyélt kísérrő „*üres fecsegése égő fáklyaként támad az otthonokra*”⁶¹.

Kálvin tehát műveiben erőlesen utasítja vissza az emberek sokszor haszontalan és szemérmetlen beszédét, hiszen ragaszkodott ahhoz, „*Isten nemcsak azért ajándékozta nekünk a beszéd képességét, hogy egymáshoz szólhassunk, hanem azért is, hogy dicsőítsük Őt*”⁶². Így teológiájában a szent énekektől, a zsoltároktól határozottan megkülönböztette a haszontalan világi énekeket⁶³, mondván: „*azokat leginkább komolytalan és léha témákkal kapcsolatban használják, amelyek igen távol állnak minden szemérmességtől*”⁶⁴. Ez magyarázza, hogy a léha beszédéről miért pont a VII. parancsolatról szóló igehirdetésében (1555) szólt részletesen: „*Pál apostol tanítása szerint a közönséges beszéd megrontja a jó erkölcsöket, [...] amikor tehát a nyelvünket szennyes és illetlen beszédre vagy modorra adjuk, azt üzenjük Istennek, hogy már teljesen pusztulásba jutottunk*”⁶⁵.

59 *Komm.* 1Tim 5,13. In: CTS. XXI/III:133.

60 *Komm.* 1Tim 5,6. In: CTS. XXI/III:125.

61 *Komm.* Tit2,3. In: CTS. XXI/III:311. Kálvin magyarázatának folytatása: „A bőbeszédűség pedig általános jelenség a hölgyek között, amely az idő múlásával csak egyre zavaróbbá válik. [...] Ezért van az, hogy a nők mindaddig nem gondolják azt, hogy már eleget fecsegték, amíg ki nem beszéltek mindenkit”.

62 *Préd.* Ef 4,29–30. (Serm. 32.) In: CO. LI:645./*Sermons on Ephesians*, 462–463.

63 Bővebben lásd KÁLVIN János: Előszó a Genfi Zsoltároskönyvhöz (1543). In: BÓLYA József (közreadja): *Psalterium Ungaricum. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira*, Budapest, MRE Zsinata 2003, 6–10.

64 *Vö. Komm.* Ef 5,18. In: CO. LI:220–221./CTS. XXI/I:315.

65 *Préd.* Deut 5,18. (Préd. 9.) In: XXVI:341./*Sermons on the Ten Commandments*, 177.

Ilyen teológiai-etikai felismerések után érkezett el a genfi reformátor az Ef 4,29–30 magyarázatához (1559) a Saint Pierre székesegyházban, amikor is a gyülekezet figyelmébe ajánlotta, hogy „*ha egy nő buta (egyéb helyeken: buja) éneklésre adja fejét, amelynek nap, mint nap tanúi lehetünk, akkor minden bizonnyal szajhává lesz [...] elmerülve minden szégyenletességben. Így mielőtt megtudná, mit is jelent az ártatlanság, a Sátán már rég a hatalmába kerítette. – Oh! Milyen rettenetes dolog, amikor egy hölgy bujaságra adja magát! S ha ő már házas, akkor megtöri azt a hitet és esküt, amelyről ünnepélyesen fogadalmat tett [...]* ezért *ha egy fiatal nő léha éneklésbe kezd, akkor [...] már teljesen romlottá vált*”⁶⁶. S mert a buja világi dalok „*halálos kórként [...] rontják meg az egész földet*”, minden nyelv, amely készen áll a zabolátlan dalolásra, csak „*a fertőzést terjeszti*”⁶⁷, ezért „*csakis úgy kerülhetünk el mindenféle buta beszédet, ha mindnyájan dicséretekkel, imádságokkal és lelki énekekkel fordulunk egymáshoz*”⁶⁸ – zárta gondolatait Kálvin. Ám a reformátor elgondolásai, csakúgy, mint máskor, most sem maradtak gyakorlati megvalósulás nélkül, hiszen nem sokkal halála előtt, 1562. április 6-án a *Kistanács* megerősítette a fajtalan énekekre és káromkodásra vonatkozó előírásokat.

4. Tartózkodás a szerencsejátéktól

A polgárok leghevesebb ellenállását a tánc, valamint a buja éneklés általános tilalma mellett, azonban a különféle kártya- és kockajátékok(pl. triktrak), egyszóval a helyi szerencsejáték szigorú szabályozása váltotta ki. Ugyanis a híres genfi kártya-, kugli- és játékkocka készítő, Pierre Ameaux nem nézte jó szemmel az „iparág” hanyatlását, ezért tűzzel-vassal harcolt Kálvin és a *Konzisztórium* ellen⁶⁹, holott neki, mint egykori tanácstagnak, pontosan tudnia kellett volna, hogy a szerencsejáték már jóval a reformátor fellépése előtt szigorú elbírálás alá esett.⁷⁰ Szép példa erre a *Kistanács* 1535. december 5-ei ediktuma, melynek értelmében a szerencsejátékkal nyert pénzüsszeget a városfal helyreállítása céljára elkobozták.

66 *Préd.* Ef 4,29–30. (*Préd.* 32.) In: CO. LI:646./*Sermons on Ephesians*, 464.

67 CO. LI:645./*Sermons on Ephesians*, 465.

68 *Préd.* Ef 5,18–21. (*Préd.* 38.) In: CO. LI:724./*Sermons on Ephesians*, 552

69 PRUZSINSZKY: *Kálvin János*, II. köt., 53. (2. jegyzet)

70 Lásd MAGYAR Balázs Dávid: „Krisztus legkiválóbb iskolája.” Kálvin János társadalmi nevelése igehirdetéseiben és konzisztórium munkájában. Betekintés Kálvin János társadalmi nevelésének rendszerébe és legfontosabb forrásaiba (I. rész), In: *Református Szemle* 105 (2012)/3, 248–269; 260.

Ám a szerencsejáték nyilvános betiltásának Kálvin korában, mégsem gazdasági, hanem sokkal inkább társadalmi és szociális indítókai voltak. Példa erre az Aymé Bochu ellen 1542 decemberében lefolytatott bűnvádi eljárás, amely jelentősen megrázta a genfi közvéleményt. A konzisztórium feljegyzések szerint Bochu 1542. december 20-án együtt vacsorázott François Deponte és Camparet, Denis Hugues, Felix Amary, valamint Pierre Veyron urakkal. A közös étkezés után azonban Deponte meggyőzte barátait, az rendezze a számlát, aki elveszíti a következő kockajátékot. Javaslatát mindnyájan elfogadták. Bochu veszített, aki viszont csalással vádolta meg Depontét, majd kardjával kioltotta életét.⁷¹ S bár Bochut a *Kistanács* már december 27-én halálra ítélte gyilkosság miatt, a többi játékos elleni per, azonban még hetekig folytatódott a *Konzisztórium* előtt. Bizonyára ennek köszönhető, hogy egyik magánlevelében Kálvin így vélekedett: „*En semmiféle ártatlan szórakozásnak ellensége nem vagyok, magában a kártyázásban sem találok kivetni valót, de félek a szenvedélyektől, a rendetlenségektől, a viszálykodástól, a családi perpatvaroktól, amelyekre az igen könnyen vezethet*”⁷². Mindez oda hatott, hogy a tanácsstagok egyre keményebb eszközökkel lépett fel a kártya- és kockajátékosokkal szemben. A *Kistanács* szigorúságát e tekintetben mi sem bizonyít jobban, hogy még magát Marot Clementet, a híres genfi zsoltárfordító vád alá helyezték, hiszen 1543. december 3-án egy bizonyos Jehan Hugoneriival, több alkalommal is részt vett szerencsejátékban.⁷³

71 „On retrouve ici quelques traces de l'affaire qui amena le Conseil à faire la chasse aux joueurs. Le mercredi 20 décembre 1542, François Deponte soupa chez Denis Hugues au logis du Bouchet en compagnie Aymé Bochu, François Camparet le vieux, Felix Amary, Pierre Veyron, et d'autres. Après souper, Deponte proposa qu'on joue pour payer le repas. Ayant perdu, Bochu accusa Deponte de ne pas être [...] d'être joueur et le frappa de son épée le mant. Dans une séance extraordinaire du soir du 20 décembre, le Conseil ordonna l'arrêt de Bochu. Le 22 décembre, le Conseil décida de sévir contre tous joueurs et incarcéra Bochu et plusieurs autres, dont Pierre Sermod, dit Veyron, qui «est percevant aux jeux». Bochu fut exécuté pour meurtre le 27 décembre, tandis que Sermod resta en prison jusqu'au 10 janvier 1543. Sermod fut aussi impliqué dans un autre procès criminel à la même époque.” WATT, Isabelle M. - LAMBERT, Thomas A. (ed.): *Registres du Consistoire de Genève au temps de Calvin* (1542–1544). Tom. I., Genève, Librairie Droz. 1996, 152–153. (622. jegyzet) – Vö. „A kártyázás itt-ott verekedéssel, sőt helyel-közzel halállal is végződött pl., mint az 1542. év végén a Pont kocsmájában, ahol a játékosok utoljára késsel mentek egymásnak és Bochu polgártárs ellenfelét leszúrta”. PRUZSINSZKY: *Kálvin János*, II. köt., 39.

72 I. m., 41.

73 Az Egyháztanácsban 1543 decemberében nagy vitát váltott ki egy titkos „trik-trak” (sakktáblán, fekete-fehér kőekkel játszott társasjáték) parti, melyet egy bizonyos Jehan Hugonerii házában tartottak. Egyes híresztelések szerint a partin még egy genfi lelkész is részt vett. Az egyházfegyelmi bizottság 1543. december 20-án, elsőként a későbbi hí-

Kálvin igen gazdag írott hagyatékában először a Deut 7,22–26-ról tartott egyházi beszédében, 1555. augusztus 14-én emlékezett meg a szerencsejátékról, ekképpen: „az emberek nem látják, mennyire veszélyesek és ártalmasak a különféle kártya- és kockajátékok [...], amelyek fertelmes ragályként támadnak az otthonokra [...] s amelyek kitűnő ürügyet adnak a csalásra, rablásra, vitára, szitkozódásra és mindenféle aljasságra. [...] Röviden szólva, az effajta játékok miatt a keresztyének vadállatként támadnak egymásra. S mert a játékosok többsége még csak hallani sem akar a jó szóról, mindnyájan fittyet hánynak az Úr intésére [...] s inkább önként szaladnak a Sátán karmai közé”⁷⁴.

Ezt követően csupán egy alkalommal⁷⁵ tárgyalta részletesen a különféle kártya- és szerencsejátékok etikai minősítését – az Ef 4,11–14-ről szóló prédikációjában így szól: „Pál itt egy olyan kifejezést használ, amely a kockajátékból származik. Mindnyájan jól tudjuk, hogy azok, akik hasznot húznak ezekből a játékokból, mindenféle csalásra készek, ezért az ilyen játékok távol állnak minden tisztességtől és becsülettől. És valóban [...] ha valaki bepillantást nyerne a kártyajátékosok elméjébe, jól meggyőződhetne arról, hogy mindnyájan csalók, hiszen még a legegyszerűbb játékos is csak a ravaszságra vágyik, s mindezt azért, hogy kijátssza ellenfelét. Mindazonáltal az is igaz, hogy mindnyájan

res genfi történetíró, François Bonivardot hallgatta meg, aki maga is részt vett a partin. Bonivard ugyan beismerte, hogy a Hugonerii-házban többen is dámáztak, azt azonban nem tudták, hogy Genfben a kockajátékokat már több alkalommal is betiltották. Bonivard kihallgatása során végig azzal védekezett, hogy ő „idegen, hiszen Bernben él” és hogy azon az estén csakis köztisztületnek örvendő polgárokkal kártyázott, lelkész pedig bizonyosan nem volt köztük. Bonivard után Jehan Hugonerii meghallgatása következett, aki tagadta, hogy házában bárki is szerencsejátékot üzött volna, továbbá megerősítette Bonivard vallomását, mondván „azon az estén csakis köztisztületnek örvendő polgárok voltak jelen a házban.” Azonban Hugonerii azt is előadta, hogy immár több mint öt vagy hat éve nem vesz részt semmilyen szerencsejátékban, Marot Clémentel, a híres zsoltárfordítóval, pedig csak 2-3 alkalommal játszott „triktrak”-ot. Hugonerii vallomását követően, Clement, félve a konzisztórium ítéletétől, titokban elhagyta a várost. Lásd MAGYAR Balázs Dávid: „Genf városának világító lámpásként kellene ragyognia.” A keresztyén házasság és gyermeknevelés társadalomformáló szerepe Kálvin Efézus kommentárjában és igehirdetéseiben, in: G. SZABÓ Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, Debrecen, 2011, A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kiadása, 20–37., 30–31.; – Vö. CHADWICK, Owen: *A reformáció*, Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 85.; „Marot nyugtalan lelke hajtotta tovább, Genf szigorú fegyelme sem igen lévén kedvére, átment [...] Turinba, ahol 1544 augusztusában meglepte a halál 47 éves korában.” BALOGH Ferenc: *Keresztyén egyház-történelem*, III. füz., Debrecen, Harmathy Pál kiadása, 1877, 203–204. (jegyzet)

74 *Préd.* Deut 7,22–26. (*Préd.* 57.) In: CO. XXVI:560./*Sermons on Deuteronomy*, 343.

75 *Inst.* 1559., I. köt., I. xv. 6., 8., 190., 192.

[...] ellopják mások javait, [...] ezért az egész játék csupa alattomoság”⁷⁶. Ám a reformátor hasonlóan fogalmazott a Mik 2,1–2 magyarázatában (1559), ahol a csalással és jogtalansággal kapcsolatban kissé ingerülten jelentette ki: „A próféta világosan lefesti azoknak az embereknek az életmódját, akik csak a haszonra törnek, és minél jobban meg akarnak gazdagodni. [...] a kapzsi embereket féktelen módon hajtja a rablási vágy. Annyira, hogy amit megkívnának, arra rögtön le is csapnak. [...] Bárcsak ne kellene ma is a szerzési vágnak ugyanilyen példáit látni, amelyeket szinte tükörként mutat meg a prófétai tanítás. De meg kell tudnunk, hogy mennyire gyűlöli Isten a csalást és a rablást; csak így tudunk őrizkedni a jogtalanságtól, így tudunk igazságosságra törekedni. Bánják tehát mindenki hűségese módon embertársával, ne akarjon senki igazságtalan módon megszerezni bármit is, és tartsa féken mindenki a vágyait”⁷⁷. Így Konzisztórium tapasztalatainak és etikai megfontolásainak köszönhető, hogy végül Kálvin, egészen haláláig kitartott amellett: „a túlzott nyereségvágy nélküli” szerencsejáték kizárólag azon felnőttek számára engedélyezhető, akik képesek uralkodni magukon.

(Gúnyos metszet a triktrak játék ellen a XVI. századból. Urs Graf alkotása)

76 Préd. Ef 4,11–14. (Préd. 26.) In: CO. LI:575–576./Sermons on Ephesians, 386.

77 Komm. Mik 2,1–2. In: CO. XLIV:428./CTS. XIV/II:184–185.

Kálvin szavait olvasva kérdés azonban, hogy vajon miért illette ilyen heves kritikával a különböző szerencsejátékokat? A válasz elsősorban a reformátor társadalom-, másodsorban „munkaetikájában” keresendő. Tény, a veszteség miatt a szegények még szegényebbé lesznek, hiszen a szerencsejáték gazdag nyertesei mindent elkövetnek annak érdekében, hogy megszerezzék nyereményüket.⁷⁸ Teszik mindezt még olyan áron is, hogy a törvényesség látszatát színélve, azaz bírói úton „végrehajtást” kezdeményeznek a vesztes (itt: adós) vagyontárgyaira, így házára és értékesebb munkaeszközeire nézve. Bizonyára ezért hangsúlyozta a reformátor egyik biblíamagyarázatában: *„Mert a gazdagoknak szokásuk az, hogy kihasználják előnyös helyzetüket a szegényekkel szemben, akiknek nincs pártfogójuk. De tudnunk kell, hogy Isten szája az ilyen elesett, kiuzsorázott embereket, és nekik ígér segítséget. [...] a bírók úgy játszottak össze a gazdag hitelezőkkel, hogy megvesztegetésre szánt pénzt fogadtak el tőlük, és így azonnal megkapták az uzorások a bírói segítséget követeléseik behajtására. Akik pénzért megvásárolhatók, azok pénzaházszokká lesznek. [...] — Ez a vezető embereknek, a bírának a bűne: az eladósodott szegényeket kiszolgáltatják a hitelezőknek. Ha pénzt kapnak, akkor nem nézik, hogy igaz ügyről van-e szó, hanem rögtön elítélik a fizetni nem tudó nincsteleneket. A vesztegetés és az igazságszolgáltatás bűnös összefonódása ez a szegények rovására”*⁷⁹. Ennek köszönhető, hogy a Deut 22,26 verséhez fűzött kommentárjában (1563) Kálvin kijelentette: *„Mózes megtiltotta, hogy olyan tárgyakat vegyenek zálogba (és végrehajtás alá), amelyekre a szegényeknek a mindennapi életben szüksége volt, [...] vagy a szakemberek mindennapi tevékenysége szempontjából elengedhetetlenek, hiszen a munkás ezek nélkül nem tudja megkeresni betevőjét. Ezért a földművest csak erőszakkal lehet megfosztani ekéjétől, ásójától, boronájától és egyéb szerszámától. Ez vonatkozik a cipészre, a fazekasra és bárki más üzletére, aki nem tudná megfelelő eszközök nélkül rendesen folytatni hivatását”*⁸⁰.

Mindezek mellett pedig Kálvin „munkaetikáról” vallott felfogása szerint minden olyan emberi tevékenység és magatartás kárhozatos Isten előtt,

78 Itt jegyezzük meg, hogy pl. hazánk hatályos Polgári Törvénykönyve (2013. évi V. tv., Ptk.) értelmében: „bíróági eljárásban nem lehet érvényesíteni a játékból vagy fogadásból eredő követelést, kivéve, ha a játékot vagy fogadást hatósági engedély alapján bonyolítják le, és a kifejezetten játék vagy fogadás céljára ígért vagy adott kölcsönből eredő követelést” (Ptk. 6:121. §).

79 *Komm.* Ám 4,1. In: CO. XLIII:52./CTS. XIV/I:225.

80 *Komm.* Deut 22,26. In: CO. XXV:646–647./CTS. III/I:122–123. Lásd még: BUSCH, Eberhard: „Isten számára lehetetlen, hogy ne legyen irgalmas hozzánk. Töredékek Kálvin etikájáról, *Református Egyház* 61 (2009)/4, 83–85.

amely mások veszteségéből profitál. Az Ef 4,26–28 verseit magyarázva pl. kijelentette: „a család megélhetését, csakis törvényes úton szabad előteremteni, óvakodva minden olyan nyereségtől, amely mások veszteségéből profitál”⁸¹, ezért – folytatta prédikációját Kálvin – „amikor egy apa fontolóra veszi, hogy fia vajon milyen munkával tudná a legjobban előteremteni saját és családja megélhetését, akkor emlékeztesse gyermekét, hogy munkája által nem csak szomszédjai, [...] hanem az egész közösség javáért is fáradoznia kell. Az apának így elsősorban a közjó érdekeit kell szem előtt tartaniuk akkor, amikor gyermekeiknek szakmát vagy mesterséget választanak”⁸². Ám Kálvin azért is elítélte a kártya- és kockajátékokat, mert véleménye szerint a játékosok, csakúgy, mint az uzsorások és kereskedők sok esetben valódi munkavégzés nélkül tesznek szert jelentős anyagi haszonra. Az Ám 8,5–6-hoz fűzött írásmagyarázata értelmében: „Így van ez ma is, amikor a kevés számú gazdag ember élelmiszerhiány idején zárva tartja raktárait és hagyja a szegényeket akár halálra is éhezni. [...] a gazdagok talán úgy gondolkodtak, hogy a gabona minden hónappal drágább lehet. Az uzsorások ma is azon igyekeznek, hogy minél több gabonát halmozhassanak fel, miközben másokat inségben hagynak. Várnak hónapról hónapra, és arra gondolnak, hogy hátha közben valamilyen csapás támad, s azáltal a gabona ára még feljebb emelkedik; talán fagy, esőzés vagy jégverés lesz, szóval folyton ilyesmire várnak. [...] A Próféta azokról szól, akik drága pénzért árulják az élelmiszert a rászoruló szegényeknek, kifosztva, sőt szolgaságba kényszerítve őket”⁸³. A munkavégzés és a jogszerűség hiányában, ezért nem meglepő, hogy a fiatal bankárnak, Claude Sachinnak 1545-ben írt válaszelelében Kálvin kiemelte: „nem helyeslem azt, ha valaki foglalkozásul tűzi maga elé a kamattal való nyerészkedést”⁸⁴.

Összegzés

A tanulmány Kálvin bibliamagyarázatai és igehirdetései, valamint a genfi Tanács vallásos-erkölcsi ediktumai alapján bemutatta, hogy az Istennek tetssző alkohol- és ételfogyasztás, tánc, valamint az éneklés kérdése a reformátor teológiájában és etikájában megkülönböztetett fontossággal bírt. Szavai

81 Préd. Ef 4,26–28 (Préd. 31.) In: CO. LI:642./Sermons on Ephesians, 459.

82 Uo. In: CO. LI:640./Sermons on Ephesians, 458.

83 Komm. Ám 8,5–6. In: CO. XLIII:144–145./CTS. XIV/I:365.

84 Kálvin szavait idézi SEBESTYÉN Jenő: *Kálvin és a kapitalizmus*. Marosvásárhely [k. n.], 1911, 10. (A Kálvin Szövetség kiadványai 5); Lásd még: STÜCKELBERGER, Christoph: Kálvin a gazdasági- és banketikáról. Ne szedjetez adót a szegényektől, *Református Egyház* 61 (2009)/7–8, 170–175.

ugyanis világossá teszik, hogy az alkoholizmus és szerencsejáték problémái már a kora-újkorban is azonnali és határozott állásfoglalást kívántak a *Szentírás* alapján. A genfi reformátor gondolatainak tengelyében, ezért az a felismerése állt, hogy mind az alkohol- és étel, mind pedig a felüdítő szórakozás Isten gazdag ajándékának tekinthető, ám „fogyasztásuk” során elsősorban a mértékletesség kívánatos. S mert az alkohol- és ételfogyasztás, valamint a tánc és éneklés tárgykörének kibontását Kálvin a VII. parancsolat magyarázatában helyezte el, jól mutatja, milyen fontos összefüggést látott az élet örömeinek visszafogott élvezete és a helyes, Istennek tetsző házassági-családi élet között, melynek védelmét kezdettől fogva a *Konzisztórium* primordiális céljának tekintette. Egyszóval, Kálvin korántsem volt ellensége a mértéktartó „örömöknek”, amiként azt sokan gondolják, hiszen akkor miért hajózott volna ki vasárnaponként egy fél üveg borral pihenésképpen a Genfitóra?!⁸⁵

Ám a genfi reformátor intései nemcsak a XVI. században, hanem napjainkban is időszerűek. Tanúsítják mindezt azok a gyermek- és családvédelmi törvények és törvénymódosítások, melyeket a MagyarKormánytagjai éppen azért dolgoztak ki, hogy elősegítsék a jövő nemzedékek egészséges és helyes életmódra való nevelését. Ilyen alapintencióval módosították 2011 szeptemberében a szerencsejáték szervezéséről szóló 1991. évi XXXIV. tv.-t (Szjtv.), amely kimondta, hogy a pénznyerő automaták „*tételes adója november 1-jétől az addigi mérték öt-, illetve hatszorosával nőtt: havi 100 ezerről 500 ezerre, míg a játékkaszinókban üzemeltetett gépeké 120 ezerről 700 ezer forintra*”. Ez az intézkedés azonban csak részben érte el azt a célt, hogy a játékszenvedély rabságában élők a nyerőgépek helyett inkább családjukról gondoskodjanak. Ezért a 2012. évi CXLIV. törvény az Szjtv. 26. §-át úgy módosította, hogy: „*Pénznyerő automata kizárólag játékkaszinóban üzemeltethető*”. Azonban a családok és gyermekek védelme érdekében tett jogalkotói erőfeszítésként értékelhető a dohánytermékek (cigaretta, szivar stb.) kereskedelmének mélyreható szerkezeti átalakítása is. Magyarország *Alaptörvénye* egyfelől megállapítja, hogy „*mindenkinek joga van a testi és lelki egészséghez*” (XX. cikk (1)), majd hozzáteszi: „*minden gyermeknek joga van a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges védelemhez és gondoskodáshoz*” (XVI. cikk (1.)). S bár kétségtelen, a gazdasági reklámtevékenységről szóló 1997. évi LVIII. tv. módosításaként létrejött 2008. XLVIII. tv. számtalan tiltó rendelkezést tartalmaz a gyermek- és fiatalkorúak fizikai, szellemi, érzelmi

85 Ezt az életrajzi adalékot a szerző a *World Communion of Reformed Churches* titkáranak, Douwe Visser *Calvin Today* című előadása (Chicago, GIT Conference, 2010) nyomán közli.

vagy erkölcsi fejlődését károsítható reklámok közzétételére vonatkozóan (8. § (1)), a 2012. évi CXXXIV. törvény elfogadásával az Országgyűlés új alapokra helyezte a dohánytermékek kiskereskedelmi forgalmát. Így jöttek létre a Nemzeti Dohányboltok. A törvény bevezető sorai világossá teszik a jogalkotó akaratát: *„Magyarországon minél kevesebb fiatalkorú dohányozzon, mely kiemelt közegészségügyi cél eléréséhez az első lépés a dohánytermékek széleskörű kiskereskedelmi beszerezhetőségének, illetve a dohánytermékek megjelenésének korlátok közé szorítása”*. A közelmúltban véleményezett *Szakpolitikai Program az Alkoholprobléma Visszaszorítására 2014–2018* koncepciója pedig szépen illeszkedik a már bemutatott családi élet védelmét elősegítő jogi normák sorába, hiszen a Nemzeti Dohányboltok mintájára kialakul a Nemzeti Italboltok rendszere is.

1. sz. Függelék

Kálvin János Institutiojának és biblíamagyarázatainak kiadása 1536–1565. ⁸⁶		
Dátum	Institutio	Kommentárok
1536	1. latin kiadás	
1539	2. latin kiadás	Róma
1541	1. francia kiadás	
1542		Júdás
1543	3. latin kiadás	
1545	4. latin kiadás 2. francia kiadás	
1546		1–2Korinthus
1548		Galata, Efézus, Filippi, Kolossé és 1–2Timóteus
1549		Zsidókhöz írt, Titusz és Filemon
1550	5. latin kiadás	1–2Thesszalonika
1551	3. francia kiadás	Ézsaiás, 1–2Péter, 1János, Jakab és Júdás
1552		Apostolok Cselekedetei I. (I–XIII. fej.)
1553	6. latin kiadás	János evangéliuma
1554	7. latin kiadás	Genezis, Apostolok Cselekedetei II. (XIV–XXVIII. fej.)
1555		Evangéliumi harmónia
1557		Zsoltárok, Hóseás
1559	8. latin kiadás	Kispróféták
1561	9. latin kiadás	Dániel
1563		Jeremiás, Példabeszédek és Törvény-harmónia
1564		Józsue
1565 (posztumusz)		Ezékiel, Jób, Jeremiás siralmai

⁸⁶ PARKER, THOMAS HENRY LOUIS: *Calvin's Old Testament Commentaries*. Edinburgh, T&T Clark Publishing, ²1993, 29.; uő: *Calvin's New Testament Commentaries*. Edinburgh, T&T Clark Publishing, ²1993, 7–36.; Boer, Erik Alexander: The Book of Revelation in Calvin's Geneva. In: NEUSER, WILHELM (ed.): *Calvin's Books*. Uitgeverij J. J. Groen en Zoon, Heerenveen, 1997, 23–62.; GREEF, WULFERT DE: *The Writings of John Calvin*. Louisville, ²2008, Westminster John Knox Press, 70–101. alapján

2. sz. Függelék

Kálvin János prédikációinak rendje 1548–1564. ⁸⁷			
Dátum	Vasárnap reggel	Vasárnap este	Hétköznapi
1548	Zsidókhoz írt levél	Zsoltárok	Jeremiás
1549	Zsidókhoz írt levél Máté evangéliuma ApCsel	Zsoltárok	Jeremiás Máté evangéliuma Lukács evangéliuma
1550	ApCsel János evangéliuma	Zsoltárok	János evangéliuma Jeremiás siralmai Mikeás
1551	ApCsel János evangéliuma	Zsoltárok	Zofóniás Hóseás Jóél–Ámós
1552	ApCsel János evangéliuma	Zsoltárok	Abdiás Jónás Dániel Ezékiel
1553	ApCsel	Zsoltárok	Ezékiel
1554	ApCsel Lukács evangéliuma 1Timóteus	Zsoltárok 1–2Thesszalonika	Ezékiel Jób
1555	1Timóteus Máté evangéliuma ApCsel Titusz 1Korinthus	2Timóteus Zsoltárok	Deuteronómium
1556	1Korinthus		Deuteronómium Ézsaiás
1557	1–2Korinthus Galata	Zsoltárok	Ézsaiás
1558	Galata Efézus		Ézsaiás
1559	Máté evangéliuma Evangeliumi harmónia		Ézsaiás Genezis
1560	Máté evangéliuma ApCsel Evangeliumi harmónia	Zsoltárok	Genezis
1561	Evangeliumi harmónia		Genezis Bírák 1Sámuel

⁸⁷ Vö. PARKER, THOMAS HENRY LOUIS: *Calvin's Preaching*. Edinburgh, T&T Clark Publishing, 1992, 150–152.

1562	Evangéliumi harmónia	1–2Sámuel Máté evangéliuma
1563	Evangéliumi harmónia	2Sámuel 1Királyok
1564	Evangéliumi harmónia	1Királyok

3. sz. Függelék

Erkölcsei statútumok a Les Source du Droit du Canton de Genève-ben ⁸⁸		
Dátum	Magatartási forma	Jogszabályhely
1490. XI. 30.	Tilos további meleg vízű fürdőt nyitni a prostituáltak miatt.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 105. (373. tétel)
1528. II. 29.	A 373. tétel megerősítése.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 257–260. (610. tétel)
1534. II. 28.	Káromlás és méltatlan beszéd betiltása	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 300–301. (677. tétel)
1535. XII. 5.	Szerencsejátékkal nyert pénzösszeg elkobzása a városfal felújítása érdekében..	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 304–305. (685. tétel)
1536. II. 28.	Istenkáromlás és káromkodás betiltása. Bor és kenyér árának központi szabályozása. Kártya- és szerencsejáték betiltása.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 308–309. (692. tétel)
1536. III. 26.	Prostitúció betiltása. Nyilvános fürdők szegregálása. Kártya- és szerencsejáték tilalmának megerősítése, hiszen Isten parancsolataival és törvényével ellentétesek.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 543. (694 ^{bis} . tétel) – <i>Supplément</i>
1539. II. 22.	Tánc betiltása, kivéve esküvők alkalmával Fajtalan énekek és színdarabok betiltása.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 347–349. (756. tétel)
1545.	A pékek a megfelelő alapanyagból ne luxuscikket (pl. cukrászsütemények) készítsenek a nagy profit érdekében, hanem minél több olcsó kenyeret.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 468–469. (820. tétel)
1546. IV. 29. és V. 28.	Tánc általános tilalma. Már az esküvők alkalmával sem engedélyezett, hiszen a nagy zaj és lármája zavarja a városfal őreit. A nyilvánoskorcsmák betiltása és úgynevezett „abbay-esek”, vallásos házak létrehozása (e rendelkezés csupán két hónapig volt érvényben, ugyanis a <i>Kétszázak tanácsa</i> 1546. június 22-én hatályon kívül helyezte).	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 478–482. (830. tétel)

⁸⁸ RIVOIRE, EMILE – BERCHÉ, VICTOR VAN (ed.): *Les Sources du Droit du Canton de Genève*. Tome 1–4., Arau, 1927–1935, H. R. Sauerlander alapján.

1547. V. 16.	A paráználkodásért, fajtalankodásért hat napos elzárás jár kenyéren és vízen. Ha a „bűnös kapcsolat” terhességet okoz, akkor a leendő anyának a gyermek születéséig a városi börtönben (<i>Éveché</i>) kell maradnia.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 501–505. (841. tétel)
1547. IX. 15.	A 841. tétel módosítása: az „elzárt” nő röviddel a szülés előtt felmentendő.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 512. (845. tétel)
1549. III. 1. és XII. 17.	Paráználkodás, alkoholizmus, dőzsölés, kicsapongás, lófrálás, munkakerülés. Szülők vegyenek részt az Istentiszteleteken, a fogadók legyenek bezárva az Istentiszteletek ideje alatt. Nők viseljenek kalapot, és ne ékesítsék hajukat. Tilos a Szentírás, lelkészek és a magisztrátusok ócsárlása. Tilos a mendemonda, szóbeszéd, és valótlanság terjesztése. Gyermekek vegyenek részt az ingyenesen működő nyilvános iskolai oktatásban. Szerencsejáték további szigorítása. Tilos inzultálni azokat, akik szegénynek mondhatók vagyonuk, életvitelük és társadalmi helyzetük miatt.	<i>Sources du Droit</i> Tome II. 526–527.; 530. (859. és 866. tétel)
1558. X. 11.	Szigorú ruhaviselési, öltözködési előírások: arany és ezüst ékszerek visszafogott viselete. Rendezvényeken legfeljebb három fogás legyen, egy fogás négy tállal.	<i>Sources du Droit</i> Tome III. 86. (974. tétel)
1560. II. 28–III. 5.	Tilos az ételben, ruházatban és megjelenésben való tobzódás: öltözködjön mindenki társadalmi helyzetéhez illően. Tilos a hasított nadrág és a testhez feszülő ruhadarabok viselete. Tilos arany- és ezüstitlancok, nyak- és karlancok és függők viselete. Tilos a feltűnő szoknyamerevítők viselete. Tilos kettőnél több gyűrű viselése, kivéve a házasságkötés napján, amikor átmenetileg három is megengedett. A rendezvényeken legfeljebb három fogás legyen, egy fogás négy tállal – még esküvők alkalmával is.	<i>Sources du Droit</i> Tome III. 102–116. (992. tétel)
1562. IV. 6.	Fajtalan ének és káromkodás tilalmára vonatkozó előírások megerősítése.	<i>Sources du Droit</i> Tome III. 129–130. (1015. tétel)

1564. VII. 28.	Isten csapásai közelednek Genfhez, ezért az emberek legyenek magánosan, otthon, és nyilvánosan is visszafogottak. Szerdán, az nyilvános könyörgések napján pedig mindenki tartózkodjon a különböző rendezvények megtartásától, hogy ne vegyék magukra Isten csapását.	<i>Sources du Droit</i> Tome III. 156. (1052. tétel)
1564. VIII. 11.	A kártya- és szerencsejáték korlátozása: a játék a felnőttek számára engedélyezett, abban az esetben, ha tudnak „uralkodni magukon”. A gyerekek számára pedig minden játék tilos. Az alkoholfogyasztás csupán a nyilvános korcsmákban lehetséges, és ott is csak kellő visszafogottsággal. A fajtalan táncok tilosak, a kegyes pedig csak nyilvános mulatság alkalmával lehet. Luxuscikkek visszafogott fogyasztása, hogy a szegények támogatására több pénz maradjon.	<i>Sources du Droit</i> Tome III. 158. (1054. tétel)

Ösz Sándor Előd

A KÁLVINNAK LEVELET ÍRÓ MAGYARRÓL

Új adatok Krasznai Ferenc életéhez

A 19. század utolsó harmadában jelent meg Corpus Reformatorum nagyszabású kiadványsorozatában Kálvin életműve. A levelezés kiadását különös figyelem kísérte egész Európában, minden nemzet saját, Kálvinnal levelező fiait kereste a kiadványban. Nem volt ez másként idehaza sem. A gyűjteményben két magyar levele szerepel. S. Szabó József a *Protestáns Szemle* hasábjain közölte a levelek fordítását, illetve próbálta rekonstruálni keletkezési körülményeiket.¹

A Kálvinnal levelező két magyar az ismeretlenség ködéből bukkant elő a századfordulón, így szükségessé vált biográfiájuk megírása. A Kálvinnal személyesen is találkozó Belényesi Gergelyről Bucsay Mihályt írt nagyobb lélegzetű tanulmányt.² Krasznai Kaprofontes Ferencről, aki 1561 végén írt levelet Kálvinnak³, S. Szabó József után keveset írtak, vagy éppen az ő adatait ismételték. S. Szabó vetette fel, hogy Kaprofontes Ferenc azonos lehet azzal Franciscus Ferinussal, aki 1556-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, illetve Franciscus Crasnanussal, aki ugyanabban az évben lett a wittenbergi magyar coetus tagja. Bucsay Mihály és Szabó Géza hasonlóképpen vélekedik.⁴ Dankanits Ádám a *XVI. századi olvasmányok* 1974-es kiadásában négy olyan kötetet mutat be, amelyet a F C supralibros alapján Krasznai könyvtárából valónak ítél, a kötetek alapján tulajdonosukat antitrinitárius értelmisé-

1 S. SZABÓ József: A Kálvint meglátogató magyar, *Protestáns Szemle* 21 (1909) 259–263. Uő: Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz, *Protestáns Szemle* 23 (1911) 95–103. Újraközölve: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 170–175.

2 BUCSAY Mihály: *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa*, Budapest, Balás László könyvkereskedése, 1944. (Középdunai Protestantizmus könyvtára 7)

3 A levél eredeti szövegét lásd: *Corpus Reformatorum* XVII, 206–208.

4 BUCSAY Mihály: *Szegedi Gergely*, Budapest, Balás László könyvkereskedése, 1945, 33., SZABÓ Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*. Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941. 94. (Bibliothek des Protestantismus im mittlere Donauraum, 2).

ginek sejtí.⁵ Tonk Sándor tud bizonyos Franciscus Krasznanusról, aki 1558-ban iratkozott be a krakkói egyetemre, és őt azonosítja Dankanits Krasznai Ferencével, de nem azonosítja a Wittenbergben feltűnő, azonos nevű személlyel.⁶ Krasznai leveléről legutóbb ünnepeltünk írt 2009-ben.⁷

Dankanits Ádám *XVI. századi olvasmányok* című könyvében említi azt a kötetet, amely új, igen értékes információt őriz Krasznairól. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában (ma a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kezelésében) őrzött gyűjtőkötet jelzete R 82254–82256. A kolligátum első darabja 16. századi teológiai munka, Nicolas Des Gallars (Nicolaus Gallasius) *In Exodum, qui secundus liber est Mosis [...] commentarii* című művének 1560-as genfi kiadása (GLN-1666, Adams G 148). A második Alexandriai Kelemen összes műveinek 1556-os bázeli kiadása (*Clementis Alexandrini uiri longe doctissimi, qui Panteni quidem martyris fuit discipulus, praeceptor uerū Origenis, omnia quae quidem extant opera ...* – VD16 C 4069), a harmadik pedig Augustinus összes műveinek kivonatát tartalmazza (*Epitome omnium operum divi Aurelii Augustini ...*, [Genf] 1555 – GLN-1576). Az első címelőzékapon a következő szöveg olvasható: „Divinitus instillata expolita eruditione pietate et humanitate singulari ad certam normam ac amussim directa, circumvecto viro Gregorio Zegeedio Symmstae Jesu Christi Debrecz[iniensi] ac simul seniori adiacentium ecclesiar[um] donio, amico et fratri in Christo unite et fraterne tum / amando tum colendo, pauper sinaeta, Franciscus Polyagrios patria Crasznanus testandae mitit[!] gratitudinis, Viteberga 1560 Μὴ ποθῆσης ἀγαθὰ ὧν ἡ χῆσις παρέρχεται, / καὶ ἡ κτίσις ἀπώλλυ. / Μακάριος ὁ ἀγρυπνῶν ἐν προσευχαῖς / καὶ ἀναγνώσει, καὶ τῷ ἔργῳ / τῷ ἀγαθῷ. Beatus qui vigilat in orationibus et lectionibus et opere bono: illuminabitur enim huiusmodi, ne obdormiat εἰς θάνατον.” (Krasznai Polyagrios Ferenc, szegény Sinaeta⁸, küldi [ezt a könyvet] hálája jeléül Szegedi Gergelynek, Jézus Krisztus debreceni papjának, valamint a környékbeli eklézsiák esperesének, urának, barátjának és Krisztusban testvérének, akit egyaránt atyafiságosan szeret és tisztel, és akit Isten eltöltött pal-

5 DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, Kriterion, 1974, 76, 78–79, 87, 103, 104.

6 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban*, Szeged, JATE, 1992, 53. (Fontes rerum scholasticarum, 4).

7 HÖRCSIK Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: FAZAKAS Sándor (szerk.): *Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 24–25.

8 Ókori anekdotában szereplő személy, akinek nem lévén semmije, amivel magajándékozhatta volna Artaxerxész királyt, a tenyerében vitt neki vizet.

lérozott műveltséggel, kegyességgel és biztos alapra helyezett emberséggel, Wittenberg 1560. Ne vágyakozz oly javakra, amelyek távol állnak a használattól, s amelyeket a (teremtett) világ megsemmisít. Boldog, aki imádkozással és olvasással virraszt, s jócselekedetekkel is. Boldog, aki fáradhatatlan az imádkozásban, az olvasásban és a jócselekedetben, mert az ilyen megvilágosodik, hogy meg ne haljon.⁹⁾

A kötet táblájára eredetileg a F C / 1560 feliratot préselték. Ez egyértelműen a Franciscus Crasnanus rövidítése. A supralibros névbetűit – valószínűleg az ajándékozással egy időben – még Krasznai cseréltette G Z-re. Az első tábla belső részéről kidörzsöltek egy possessorbejegyzést, valószínűleg a Szegedi után közvetlenül következő tulajdonosé lehetett. A következő ismert tulajdonos Szentmargitai D. István, aki 1637-ben vásárolta 1 forintért. (*Valet f. 1. Stephani D. Z. Margithaj Ao. Dni. 1637.*) Szentmargitai István 1628-ban Felőrben volt lelkipásztor, 1628 és 1650 között, a Széki egyházmegye jegyzője.¹⁰ A következő tulajdonos Uzoni M. Tamás rettegi oskolamester, majd bethleni (1648–?) lelkipásztor¹¹, aki 1655-ben vásárolta. (*Est Thomae M. Uzoni 1655.*) A következő tulajdonosjegy az A K Sz monogram, amelyet írásképp alapján Abrahamus Kertész Szencinus-ként oldhatunk fel.¹² Szenci Kertész Ábrahám nyomdájával együtt 1660-ban, Várad eleste után menekült Kolozsvárra, majd 1662-ben Szebenben telepedett le. A kötetet valószínűleg kolozsvári tartózkodása idején szerezte Uzonitól. Mivel a könyv nem szerepel Szenci Kertész hagyatékának összeírásában¹³, feltételezzük, hogy még 1662 előtt tőle került a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárába, bár annak 1668-as lajstromában nem szerepel.¹⁴

9 Köszönettel tartozom Adorjáni Zoltánnak a görög szöveg fordításáért és Buzogány Dezsőnek a latin fordítás jobbításáért.

10 A Széki Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. *Protocollumok I/1.* p. 28–29, 182, 667.

11 Uo. 68.

12 A feloldáshoz használt mintánk a nagyszebeni Brukenthal múzeumban őrzött V II 457 jelzetű kötet (CALVIN, Jean: *Institutio christianae religionis*, Genevae 1592 – GLN-1044), amelyben az *Abrahami K. Sz.* bejegyzést olvashatjuk. (A kötetről lásd: Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 273.)

13 MONOK István: Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor, in: DEÉ NAGY Anikó – SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály – VAKARCS Szilárd (szerk.): *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára*, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 372–375.

14 MONOK István – NÉMETH Noémi – TONK Sándor (szerk.): *Erdélyi könyvesházak II*, Szeged, Scriptum Kft., 1991, 49–64. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2).

A kötet adatainak felhasználásával megpróbáljuk kronológiai sorrendbe állítani mindazt, amit (a) Krasznai Ferenc(ek)ről tudunk.

1556-ban a wittenbergi egyetem magyar coetusába beiratkozott Franciscus Crasnanus¹⁵, az egyetem beiratkozási anyakönyvében viszont nem szerepel a neve. Szögi László szerint azonos az 1556. október 14-én Wittenbergben beiratkozó Franciscus Ferinus Hungarus-sal.¹⁶ Későbbi névhasználati szokásait tekintve az azonosítás helytállónak tűnik.

1558 tavaszán a krakkói magyar bursába iratkozott be Franciscus Krasznanus¹⁷, ám az egyetem beiratkozási anyakönyvében¹⁸ nem szerepel.

1560-ban Franciscus Polyagrios patria Crasznanus Wittenbergből küldte a fent említett, három kiadványból álló kolligátumot Szegedi Gergelynek Debrecenbe.

1561 decemberében Franciscus Καπροφόνητης patria Crasznanus Wittenbergből levelet írt Kálvinnak, amelyben kérte, hogy írjon teológiai traktátust Stancaro és követői ellen, írását pedig ajánlja Mágóchy Gáspárnak.

1570-ben Melius Juhász Péter Az egez Szent Irasbol valo igaz tvdoman című könyvének ajánlásában az Ecebolius jelzővel illet több unitárius teológust, köztük Basilius István, Kovács Gergely és Kozárvári mellett Caraznay Ferencz-et.¹⁹

1585-ben Laskói Csókás Péter a *De homine...* című munkájának előszavában felsorolja Luther egyetemének hungarus diákjait. Az ő lajstromában szerepel mind Franciscus Ferinus, mind Franciscus Krasznanus. Utóbbiról a következőt írja: „Postea in patriam regressus Christianam professionem abiuravit, et cum perpetua nominis et animae iactura in castra Arrianorum transmigravit.”²⁰ (Miután hazatért, keresztyén hitét megtagadta, nevének és

15 SZABÓ Géza: i. m., 133.

16 SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár, 2011, 262.

17 SZABÓ-TONK: i. m., 53.

18 CHMIEL, Adam: *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*. Tomus III. Krakkó, 1892.

19 MELIUS JUHÁSZ Péter: *Az egez Szent Irasbol valo igaz tvdoman*. Debrecen 1570. B ij^v (RMNY 279). A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának példányát (jelzete: RMK I 77.) használtuk.

20 LASKAI CSÓKÁS Péter: *De homine magno...*, Wittenberg 1585. a2 r-v. (A kötet digitalizált változatát használtuk: http://books.google.ro/books/download/De_homine_magno_illo_in_rerum_natura_mir.pdf?id=HelQAAAACAAJ&hl=hu&capid=AFLRE72do_WZeFy_QopGUr14Kxf14IL4pR1O1jjA78o56rnCvbakl2SR2d5RdmcaIxuQEc9A4PehQBZj1_3nRhE_mApIHQG86g&continue=http://books.google.com/books/download/De_homine_magno_illo_in_rerum_natura_mir.pdf%3Fid%3DHelQAAAACAAJ%26output%3Dpdf%26hl%3Dhu&redir_esc=y)

lelkének örökre szóló eldobásával az ariánusok táborába tért.) Laskói névsorát vizsgálva kiderül, hogy a névsor összeállításakor egyaránt használta a wittenbergi egyetemet és a magyar coetus anyakönyvét.

A kérdés adott: Azonos-e Krasznanus, Ferinus, Polyagrios és Καπροφόνητης?

Első lehetőségünk az autográf kézírások összevetése. Sajnos sem a wittenbergi egyetem, sem a wittenbergi illetve a krakkói magyar bursa anyakönyveiben nem saját kezűek a névbejegyzések. A Szegedinek küldött könyv fentebb idézett ajánlását, illetve a Kálvinnak írott levél Gothában őrzött autográfiát viszont sikerült összevetni.²¹ A két kézírás minden kétséget kizáróan ugyanazé a személyé, így kijelenthetjük, hogy Krasznai Polyagrios és Krasznai Καπροφόνητης Ferenc egy és ugyanaz a személy.

Több érv szól amellett, hogy a többi névváltozat mögött is ugyanazt a személyt sejtjük. 1. A latin Ferinus vadast, a Polyagrios sok vadat elejtőt, a Καπροφόνητης vadkanölöt jelent. Ha másfél év leforgása alatt kétféleképpen görögösítette nevét, nyugodtan latinra is lefordíthatta wittenbergi beiratkozásakor. Továbbá ismerünk egy bizonyos Georgius Wadas de Krasznai-t, aki 1589 és 1591 között Rómában tanult²², így előfordulhat, hogy Ferinus-Kaprofontes-Polyagrios-unkat eredetileg *Vadas*nak hívták. A családnévnév egyébként ma is megtalálható Krasznán. 2. Az említett bejegyzésekben következetesen a Crasznanus alak fordul elő (bár különböző helyesírással), de soha sem a Krasznensis vagy a de Kraszna. 3. A Tonk Sándor adattárában szereplő kora újkori erdélyi peregrinusok között – a fent említett(ek)en kívül – egyetlen krasznai származású diák jelenik meg. Kicsi tehát a valószínűsége annak, hogy 1556 és 1561 között négy krasznai származású, Ferenc keresztnévű fiatal értelmiségi indult volna külföldi tanulmányútra.

A fentiek alapján úgy látszik, 1556 októberétől 1561 végéig Krasznai külföldön tartózkodott: 1556-tól ismeretlen időpontig, illetve 1560–61-ben Wittenbergben, 1558-tól kezdve Krakkóban. Nem túl hosszú ez az időszak? Van-e hasonló példánk? Tordai Sándor András 1555 áprilisában irakozott be a wittenbergi egyetemre, 1556 októberében hazajött, több mint egy évet töltött Tordán, majd ismét visszatért Luther városába, 1559-ben a magyar

21 Forschungsbibliothek Gotha Kézirattár Chart. A 405. jelzetű kódex. f. 45r–46v.

22 SZABÓ-TONK: i. m., 69.

coetus seniorává választották, majd 1560 márciusában ugyanitt ordinálták tordai papságra.²³

Krasznairól továbbá sejtjük, hogy meglehetősen jó anyagi körülmények között élt, ezt illusztrálja a Kálvinnak küldött drága ajándék (két magyar arany, öv, övdísz, kanál és kendő), illetve a Szegedinek küldött könyv, így megengedhette magának az öt évnél hosszabb külföldi tanulmányutat. Az egyetemi tanulmányok alatt humanista műveltségre tett szert: Ezt jelzi, hogy mind a Kálvinhoz írott levele, mind a Szegedihez címzett dedikációja tartalmaz görög részeket, családnevét pedig hol latinra, hol görögre fordítja. Már S. Szabó József megállapítja, hogy Kálvinhoz írott levelében megjelenik a szépelgés-szerénykedés. A dedikáció „pauper Sinaeta” önmeghatározása is beleillik ebbe a képbe.

Melius és Laskói egybehangzó adatai alapján egyértelműnek látszik az, hogy míg 1561 végén még Stancaro ellenes iratot kér Kálvintól, 1570-re már a szentháromságtagadók táborában találjuk. Amikor Krasznai a levelet írta, a hazai reformáció képviselői még egy táborként sorakoztak fel Stancaro ellen. 1555-ben még Dávid Ferenc és Heltai Gáspár cáfolta Stancaro tanítását, 1557-ben és 1558-ban a (később unitárius) kolozsvári papság emelte fel ellene szavát.²⁴ Később, amikor a 60-as évek közepén ez az egységes tábor a Szentháromság kérdése mentén megoszlott, a valószínűleg Erdélyben tartózkodó Krasznai Dávid Ferenc és társai oldalára állt. Kérdés, hogy krakkói tanulmányai alatt szerzett tapasztalatai milyen mértékben hatottak erre a döntésre.

Halálának időpontját nem ismerjük, Laskói adatai alapján 1585-ben akár még élhetett is, ám az biztos, hogy áttérésének emléke eleven volt, másként kimaradt volna Laskói művéből.

Krasznai könyvtárának további darabjairól – Dankanits téved?

Dankanits Ádám a F C supralibros alapján négy könyvét azonosítja: Ptolemaios kolligátumát, Kopernikusz és Agricola egy-egy művét tartalmazó corpust, a Szegedi Gergelynek küldött teológiai témájú kolligátumot, illetve Camerarius egyik közelebbiről meg nem nevezett művét. Utóbbinak sajnos nem tünteti fel a jelzetét, és a kolozsvári Akadémiai Könyvtár egyet-

23 Ősz Sándor Előd: Tordai Sándor András. Az erdélyi reformátusok harmadik püspöke, *Református Szemle* 97 (2004)/2, 199–211. A Tordai Sándor András biográfiájával kapcsolatos újabb eredményeinket készülő tanulmányunkban adjuk majd közre.

24 KATHONA Géza: Méliusz Péter és életműve, in: *A második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967, 124–125 (Studia et acta ecclesiastica, 2).

len Camerarius-kötetén sem találtunk F C supralibrost. A könyvek alapján kijelenti, hogy „Krasznai Ferenc személyében is erősen tudományos beállítottságú antitrinitárius értelmiséggel állunk szemben.”²⁵

Nézzük meg közelebbről a két, csupán supralibros alapján azonosított kötetet:

Az egyik kolligátum (jelzete C 54495–54496) Ptolemaios összes műveinek 1541-es, illetve Geographiajának 1540-es kiadása.²⁶ A kötet első tábláján a F C / 1548 supralibros olvasható. Az első nyomtatvány címlapján a Collegy Soc. Jesu Claud. 1604. felirat olvasható, tehát ekkor biztosan a kincses város jezsuita kollégiumának könyvtárában őrizték.²⁷

A második kolligátum (jelzete U 58489–58490) Kopernikusz De revolutionibus-ának 1543-as nürnbergi kiadását, és Georgius Agricola hat művének 1546-os gyűjteményes kiadását tartalmazza.²⁸ A kötet első tábláján a F C / 1550 supralibros olvasható. 1647-ben Erneyi Mósa István Árkosi Benedeknek ajándékozta, a század végén pedig a kolozsvári unitárius eklézsia könyvtárába került. A kötetre vonatkozó irodalom tekintélyes. Bár a *De Revolutionibus* fennmaradt példányainak katalógusában, amelyet Oven Ginerich 2002-ben publikált, Binder Pál, majd Dankanits²⁹ írt róla, legutóbb pedig Farkas Gábor Farkas a Magyarországon fennmaradt Kopernikusz-kötetek jegyzékében ismertette.³⁰ Dankanits óta mindenki egyetért abban, hogy első tulajdonosa Krasznai Ferenc volt.

Véleményünk szerint az az elmélet, miszerint a fent ismertetett két kötet Krasznai Ferenc könyvtárának része lett volna, nem helytálló. 1. Mindkét kötetben számos széljegyzet található, többségük minden kétséget kizáróan ugyanattól a kéztől származik, ám ezek a bejegyzések nem egyeznek Krasznai Ferenc kézírásával. 2. A fent ismertetett életrajzi adatokból kiderül,

25 DANKANITS: i. m., 76, 78–79. 87, 103, 104.

26 Claudii Ptolemaei Pelusiensis Alexandrini Omnia, quae extant, Opera, Basileae, 1541 – VD16 P 5204.; Geographia universalis vetus et nova complectens Claudii Ptolemaei Alexandrini enarrationis libros VIII... Basileae, 1545 – VD16 P 5214

27 JAKÓ Klára: Erdélyi könyvesházak I. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója, Szeged, Scriptum Kft., 1991. 116 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/1).

28 COPERNICUS, Nicolaus: De Revolutionibus Orbium Coelestium..., Norimbergae, 1543 – VD16 K 2099; AGRICOLA, Georgius: De ortu & causis subterraneorum Lib.V De naturae eorum quae efflunt ex terra Lib.III De natura fossilium Lib.X De ueteribus & nouis metallis Lib.II Bermannus, siue De re metallica Dialogus. Interpretatio Germanica uocum rei metallicae, addito Indice foecundissimo... Basileae, 1546 – VD 16 A 928.

29 DANKANITS: i. m. 76–79., 103.

30 FARKAS Gábor Farkas: Régi könyvek, új csillagok, Budapest, Balassi, 2011, 183–184., 216.

hogy Krasznai Vadas külföldi „búdosása” meglehetősen hosszúra sikeredett: 1555 és 1561 között biztosan német- és lengyelországi egyetemi városokban tartózkodott. Mindkét *corpust* német reneszánsz kötésbe foglalták, tehát a táblájukon szereplő *supralibros* évszáma (esetünkben 1548 és 1550) a bekötés időpontját jelöli, eszerint 1548-ban már külföldön volt. Ebben az esetben Krasznai peregrinációja 13 évre nyúlna – ennek a valószínűsége pedig minimális. Továbbá figyelemre méltó, hogy az egyetemi forrásokban csupán 1555-ben jelenik meg Krasznai Ferenc neve. Hol tartózkodott volna 1548 és 1555 között.

Ha nem Krasznai Ferenc a tulajdonos, akkor ki az az F C monogram mögött rejtőző személy, aki 1548 és 1550 között valamelyik németországi városban két természettudományos témájú *corpust* vásárolt? A *supralibrosok* kutatása során azt tapasztaltuk, hogy a könyv táblája nyomtatott betűk általában a beiratkozáskor használt latin névalak kezdőbetűi. Ha végignézzük a korabeli magyarországi peregrinusok jegyzékét, egyetlen lehetséges feloldás lehet: Franciscus Clausenburgensis, aki 1548. január 20-án írta alá a wittenbergi egyetem törvényeit.³¹ Őt Tonk Sándor Dávid Ferencsel azonosítja.³² A kötetek bejegyzéseit összevetettük Dávid Ferenc két kéziratával, és nagy valószínűséggel állítható, hogy nem tőle származnak, így a monogram feloldását sem sikerült egyértelműsíteni. A kötetek 17. század eleji kolozsvári jelenléte viszont erősíti feltételezésünket. Ha a későbbiekben sikerülne egyértelműen igazolni, hogy Dávid Ferenc vásárolta őket, akkor az erdélyi reformátor szellemi profiljának újabb érdekes irányára derülhetne fény.

A Dankanits Ádám nyomán elindult vizsgálódásunk tovább árnyalja a Kálvinnak levelet író Krasznai Vadas Ferencről alkotott képünket: Meglehetősen jól szituált személy áll előttünk, aki hosszú időt töltött Európa egyetemein, igyekezett kapcsolatot építeni mind az itthoni, mind a nyugati teológusokkal, és kapcsolatkeresését ajándékokkal is megpecsételte. Később unitáriussá lett, és felekezete tekintélyes lekipásztórának számíthatott, ha Melius a fő ellenfelek sorában emlegette. A Dankanitstól neki tulajdonított természettudományos érdeklődést viszont –jelen ismereteink birtokában– el kell vitatnunk tőle.

31 FOERSTEMANN, Carolus Eberhardus: *Album Academiae Vitebergensis ab a. Ch. MDII usque ad a. MDLX*, Lipsiae, Niemayer, 1841, 237.

32 SZABÓ-TONK: i. m., 52.

III. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK VONZÁSÁBAN

Kovács Teofil

BORKERESKEDELEM SZILÁGYI SÁMUEL ÉS RÁDAY GEDEON LEVELEZÉSÉBEN

1. Borkereskedelem a 18. században

Bár a szőlős területek országunk megművelt földjéből csak kis részt foglaltak el, – a történeti statisztikák és adóösszeírások szerint mintegy 3-4%-ot –, fontosságuk messze meghaladta ezt az arányt.¹ Egyes adatok szerint a marha után ez volt hazánk második legjelentősebb exportcikke, így nem meglepő, hogy a gazdasági kérdések kapcsán a Helytartótanács is sokat foglalkozott a borkereskedelemmel összefüggő kérdésekkel. Bármilyen meglepő, Ausztria maga is konkurenst látott a magyar bortermelőkben, mert nemcsak saját maga szükségleteire, hanem kivitelre, a Német Birodalom számára – és akármilyen furcsa – , többek között Magyarország számára is termelt bort. Hazánkban az osztrák bor az ittenihez képest a gyengébb minőségű borok piacán hódított. Így fordulhatott elő, hogy 1741-ben több osztrák bort hoztak be, mint amennyi magyar bort kivittek, ami nem utolsó sorban annak is volt köszönhető, hogy az Ausztriába irányuló borkivittelt vámokkal korlátozták.

A magyar borok minőségben messze túlszárnyalták osztrák vetélytársait. Magyarországra importált bor akóját átlag 2,61 forintra, az exportáltét viszont 6,41 forintra becsülték.² Ausztriának a bor volt a legfontosabb terméke és egyetlen nagyobb jelentőségű kiviteli cikke, amelyből saját szükségletét messze meghaladó mennyiséget termelt. Az osztrákok már a 16. századtól kezdődően féltékenyen vigyáztak arra, hogy a magyarok jobb minőségű boraikkal ne támasszanak versenyt sem Ausztriában, sem pedig külföldön.³

1 HONVÁRI János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*, Budapest, Aula Kiadó, ²1997. 189.

2 WELLMANN Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 80–81.

3 FEYÉR Piroska: *A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 230.

Igaz, ekkor 1733–1746 között még kedvezőbb helyzetben voltak a magyar borok, mint az 1754–55. évi vámrendelet után, amely megnehezítette a bor-exportot. A tokaji bor volt az egyedüli, ami némi könnyítést kapott a vámtarifá szerint, és amelyet Pesten és Pozsonyon át szállítottak Bécsbe.⁴

Szekfű Gyula szerint a bor kivitelének egész a 18. század második feléig nagyjából a következő útjai voltak:

1. Morvaországon át Sziléziába, részben ottani fogyasztásra, részben továbbszállításra Lipcsén, Berlinen át Poroszországba és Stettinen át az északi államokba,
2. Pozsonyon át Bécsbe és onnan az osztrák örökös tartományokba hajón és szekéren,
3. Szepességen át Lengyelország, Oroszország felé,
4. Erdélyből Moldvába és Havasalföldre, de ez kis jelentőségű volt.

A fő fogyasztók Ausztria, a Német Birodalom és Lengyelország voltak,⁵ melyek közül az utóbbi volt a legnagyobb felvevő piac. A 18. században ebben az időszakban az odairányuló kereskedelmet már kizárólag a magyarországi kereskedők bonyolították le. Míg korábban lengyel kereskedők közvetlenül vásárolták fel a termést, addig a 18. században egyre inkább idegen nemzetiségűek, főleg görögök és zsidók tették ugyanezt, akik nem voltak érdekeltek a bor jó hírének a megőrzésében, inkább a gyors vagyonosodást tartották szem előtt. Egyéb tényezők is – a kimerült talaj, a szőlőfajták minőségének romlása, a lengyelországi pénz értékcsökkenése, az új vámrendszer – hozzájárult a Hegyalja 18. század második felében jelentkező hanyatlásához. A legfőbb baj azonban a borhamisítás volt.⁶ Nem volt ritka a bor pancsolása, de előfordult, hogy tiszántúli borokat hegyaljai néven adtak el. A borkivitel csökkenéséhez ez is hozzájárult.⁷

A jelen dolgozat arra a kérdésre kíván válaszolni, hogy a bor és borkereskedelem témája milyen szerepet játszott a 18. századi Magyarországon Szilágyi Sámuelnek (?–1771), a magyarországi református egyház egyik bécsi ügyvivőjének és támogatójának, Ráday Gedeonnak (1713–1792), a hazai közelet egyik meghatározó szereplőjének a levelezésében. Szilágyi Sámuel

4 FEYÉR: i. m., 228.

5 SZEKFŰ Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002. 33–35.

6 EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv (szerk.), *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 659.

7 BUR Márta: A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a 18. században, *Történelmi Szemle* 21 (1978)/2, 295.

agens életének kutatása során több, bizonyos szempontból perifériális téma is előkerült, előkerül. Eddig külföldről írt levelei alapján mutattuk be peregrinációjának hátterét,⁸ illetve azt, hogy milyen híreket tartott említésre érdemesnek.⁹ Most arra kívánunk választ adni, hogy a bor milyen szereppel bírt kapcsolatrendszerében. Milyen célokra használták fel, honnan szerezték be, milyen fajta borok kerültek szóba, hogyan zajlott az értékesítés, szállítás, illetve az árképzés, milyen piaci tényezők határozták meg a bor kereskedelmét, milyen célokra használták az ebből befolyt jövedelmet?

A később (1733–1748) magyarországi ágenssé váló erdélyi diák peregrinációját egy jelentős erdélyi mecénás, gróf Teleki Sándor (1679–1760) patronálta, akinek László nevű fia Ráday Gedeon Eszter nevű testvérét vette feleségül, így a Szilágyit pártfogoló családok rokoni kapcsolatba kerültek. A későbbiek során Teleki László több alkalommal járt el Ráday Gedeon megbízásából. Így 1732. május 6-án Szilágyi arra kérte, hogy a magyar történelem iránt érdeklődő Ráday Gedeon számára szerezz be személyes ismeretsége alapján gróf Bethlen Eleknetől *Bethlen Farkas Historia de rebus Transylvanicis* című munkáját. Egyben jelezte, hogy ő is kész akár könyvet, akár mást a fiatalúr számára megvásárolni.¹⁰ Szilágyi Sámuel németországi, odera-frankfurti peregrinus éve (1728–1733) alatt ismerkedett össze Ráday Gedeonnal, aki 1731 tavaszán kapott engedélyt, és ez év május 2-án indult útnak Berlinbe,¹¹ onnan pedig 1732-be ment át Odera-Frankfurtba, ahol egy évet töltött, mivel apja halála (1733. május 20.) miatt haza kellett térnie.¹²

A kutatásom két fő forráscsoportra támaszkodik. Az egyik Szilágyi levelei Ráday Gedeonhoz, amely hosszabb időszakot ölel fel (1734. október 2. – 1768. február 5.) és 66 levelet tartalmaz (C64-8 2407a-2472). A másik csoport a

8 KOVÁCS Teofil: Egy ágensi életút kezdetei. Szilágyi Sámuel peregrinációja (1728–1732), *Egyháztörténeti Szemle* 12 (2011)/3, 3–21.

9 KOVÁCS Teofil: Hírek Európából. Szilágyi Sámuel peregrinus tudósításai (1728–1732), in: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond – OLÁH Róbert (szerk.): „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015. 56–76.

10 KESERŰ Bálint – BUJTÁS László – HOFFMANN Gizella (szerk.), *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak, Szeged*, JATE BTK, 1980. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 6) (továbbiakban = *Peregrinuslevelek*) szerint Ráday már 1730-ban német földön van 235.

11 SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday Könyvtár 18. századi története*, Hága, 2005. (elektronikus kiadás, letöltve: 2015. július. 29. <http://mek.oszk.hu/02900/02943/02943.pdf>) 14; *Peregrinuslevelek*: 14.

12 SEGESVÁRY: i. m., 12.

Ráday család levelezéséből Szilágyira vonatkozó vegyes iratokból áll (1733. február 1. – 1745. január 12.).

A téma szempontjából számunkra érdekes levelek 1733. február 1. és 1746. december 28. között keletkeztek.

Ekkor, 1733 és 1752 között a magyar mezőgazdasági kivitel 13,7%-t tette ki a bor. Ez 1767 és 1780 között már csak 10,4% volt.¹³ Más elemzés szerint a 16–17. századi kivitel összetétele lényegében nem változott, a már említett időszakban, – 1733–52 között – az export 39%-a marhakivitelből, 16%-a gabonából és 14%-a borból állt,¹⁴ amely kimutatás szerint így a korábban említettekkel szemben a bor nem a második, hanem a harmadik helyet foglalta el.

A Ráday család tulajdonában volt Ráday Pál (1777–1733) apósának Kajali Pál utáni örökség révén egy ház és szőlőbirtok a hegyaljai Tállyán, valamint jelentősebb szőlőterület Tarcalon is.¹⁵ Nemcsak ezen a területen termett bora volt a családnak. Más birtokaikon is folyt szőlőművelés. A termelt borból a kocsmároltatás révén jövedelemhez jutottak a földesúri privilégium révén.¹⁶ A termelt bor mennyisége tehát nemcsak a saját szükségletet fedezte, hanem jutott belőle eladásra is. Korábbi forrásokból tudjuk, hogy 1687. augusztus 12-én Kajali Pál három hordó tállyai bort adott el Esterházy Ágnesnek, Forgách Simon feleségének. 1702. február 27-én Kajali Pál kapákat vásároltatott tállyai szőlőjébe.¹⁷ Ez a birtok tette lehetővé, hogy a Rádayak akár a legjobb minőségű borokhoz is könnyen hozzáférjenek, még ha nem nagy mennyiségben is. Mária Terézia vámrendelkezéséig Ráday Pál és fia, Gedeon nagy hangsúlyt fektettek a bortermelésre. Hegyaljai szőlőik borát a porosz, szász és orosz udvarokba egyaránt szállították, de jutott belőle Konstantinápolyba és Chersonba is.¹⁸

2. Bor mint ajándék Németországban

Szilágyi és Ráday maga nemcsak ajándékozott és fogyasztott, hanem értékesített is bort, ami készpénzjövedelme részét képezte. A bor első említése még Szilágyi Sámuelnek egy Ráday Pálhoz, Gedeon apjához Odera-Frankfurtban,

13 BENYÁK Ferenc – BENYÁK Zoltán: *A bor mint nemzeti jelkép*, Budapest, Hermész Kör, 2003. 21.

14 HONVÁRI: i. m., 209.

15 BELICZAY Angéla: Kajali Klára, Ráday Pál felesége, in: ESZE Tamás (szerk.): *Ráday Pál emlékkönyv*. Budapest, 1980. 170; valamint HECKENAST Gusztáv: Kajali Pál (Ráday Pál apósa) i. m., 287.

16 BELICZAY: i. m., 88. „Adtam a ludányi kocsmának egy hordó nyéki bort.”

17 Uo.

18 SEGESVÁRY: i. m., 111.

1733. február 1-jén írott levelében történt. Ekkor több hordónyi bor érkezéséről tudósított. „A borok fel érkeztek és az Ur parancsolattja Szerint T. Jablonski Uram el küldötte az Urfi a bort, ittis a Professoroknak edjet el ajándékozott, meljel magának mind sok jo akarokat mind nagy existimatiot szerzett.”¹⁹ A levél szövege nem százszázalékosan egy értelmű. Valószínűleg Ráday Gedeon az, aki továbbküldi a bort Jablonskinak és nem fordítva. Kapnak ebből az ajándékból mások is. Az akkor fiatal, külföldön diákoskodó Ráday egyet professzorainak is elajándékozott, amellyel számos jóakaróra és nagy tiszteletre tett szert.²⁰ Az, hogy az említett két hordón felül érkezett-e még bor valószínűsíthető, hiszen más forrásból tudjuk, hogy a Ráday-család több esetben adott el bort német területeken. Tehát nagyon valószínű, hogy eladásra is érkezett ekkor a szállítmány. Nemcsak a kiváló tokaji bort – ahogy ezt korábban Segesváry Viktortól idéztem –, vitték külpiacra, hanem sziráki borokat is.²¹ A kivitt bor egy részét a fiatalúr megtarthatta a maga számára, a másik részét, pedig értékesítette. Nem mindig a legdrágább borokat forgalmazták. Volt úgy, hogy három évig nem készítettek aszút.²² 1731-ben olyan rossz volt a termés, hogy csak az úrfi személyes használatára küldtek bort, eladásra nem.²³ A következő év elején annyit írt Ráday Pál, hogy aszúbort nem tud küldeni csak „negyedévi” édes borból hat hordóval.²⁴ Az eladás és a személyes használat mellett szerepet kapott az ajándékozás is. Ráday Pál tudakolja, hogy küldhet-e ajándék bort.²⁵ Később kint vásárolt könyvei hazahozatala kapcsán Segesváry Viktor azt írja: „hogy a [könyv]szállítmány Boroszlón keresztül érkezett Bécsbe, azon az úton, amelyen egy évtizeddel előbb a pénz- és borküldeményeket az Odera-Frankfurtban tanuló fiatal Rádayhoz juttatták.”²⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy ez az út volt a borszállítmány útja is. Ezzel szemben Ráday Pál Losoncon, 1732. május 12-én kelt levelében arról írt, hogy a bort ősszel küldheti csak Zacharides uram által,²⁷ aki egyébként beszercei kereskedő volt,²⁸ és üzleteit Boroszlón

19 C64-4c2-1. 841. 1733. február 1.

20 C64-4c2-1. 841. 1733. február 1.

21 C64-4c2-2. 32. 1731. június 23.

22 C64-4c2-2. 34. 1731. augusztus 8., C64-4c2-2. 36.sz. 1731. október 10.

23 C64-4c2-2. 37. 1731. december 22.

24 C64-4c2-2. 41. 1732. március 24.

25 C64-4c2-2. 40. 1732. február 24.

26 SEGESVÁRY: i. m., 40.

27 C64-4c2-2. 43. 1732. május 12. SEGESVÁRY: i. m., 122. Ráday Pál üzleti kapcsolatban állott a beszercebányai Zacharides borkereskedővel.

28 C64-4c2-2. 41. 1732. március 24.

keresztül intézte.²⁹ Nem lehetett példa nélküli eset az ajándékozás, ugyanis Huszti András odera-frankfurti peregrinus 1727. december 7-én szintén tesz említést arról, hogy Teleki elutazása előtt ígért neki egy hordó bort.³⁰

De ki is volt a továbbküldő személy Teleki és Ráday Pál e bizalmas ismerőse? Tekintve, hogy továbbküldésről van szó az ekkor Berlinben élő Daniel Ernestus Jablonski (1660–1741) Johannes Amos Comenius (1592–1670) unokája jöhet számításba. Ő azért is érdekes, mivel Brandenburg nemcsak a hugenottákat fogadta be a 18. században, hanem ezt megelőzően az 1660-as években a lengyel szociánusoknak, majd a cseh testvéreknek is menedéket nyújtott. Az ekkor uralkodó I. Frigyes Vilmos (1713–1740) bár református volt, lemondott evangélikus alattvalói kálvini hitre való térítéséről.³¹ A levelezésben megemlített férfiú a porosz királyi tanács tagja, 1690-től Königsbergben, 1693-tól Berlinben udvari papként működött. Fényes karrierje itt nem állt meg, 1718-tól az egyházi tanács tagja lett, majd 1733-tól a berlini királyi tudományos társaság elnöki tisztségét viselte. A magyar reformátusság számára is nagyon fontos szereppel bírt, hiszen a nagyenyedi kollégium odera-frankfurti ösztöndíjainak megszervezését irányította.³² Jablonski fia, Paulus Ernestus teológiai tanárként és városi lelkészként dolgozott 1721-től Odera-Frankfurtban.³³ Teológiai előadásait Szilágyi is látogatta az egyetemi városban,³⁴ és mivel Ráday Gedeon 1732–1733-ban ott tanult, bizonyára neki is tanára lehetett. Feltehetőleg Jablonski nagy örömmel fogadta ezt az ajándékot. A bor tehát ajándékként fontos szerepet játszott a kapcsolati háló kiépítésében. Erdély és Magyarország protestánsai támogatókra leltek a szintén protestáns Európában, ugyanúgy, ahogy Comenius is támogatásra lelt számkivetése idején nálunk. A protestáns elit egymást segítette például ösztöndíjakkal, és számon tartották egymást.

3. Az ágens borügyletei

A levelek szövegéből az derül ki, hogy a két volt diák levelezése nem volt teljesen problémamentes. Gedeon nem volt jó levélíró, de ez nem Szilágyi szemé-

²⁹ C64-4c2-2. 41. 1732. március 24.

³⁰ *Peregrinuslevelek*: 318.

³¹ FONT Zsuzsa: Bethlen Miklós levelei Brandenburgba, in: CSÁSZTVAY Tünde – NYERGES Judit (szerk.), *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Budapest, Balassi Kiadó, 2009. 131.

³² *Peregrinuslevelek*: 400.

³³ Uo. 400.

³⁴ KOVÁCS, *Egy ágensi életút...* i. m., 11.

lyének szólt, hiszen az ifjú Ráday már németországi tartózkodása alatt is annyira szűkszávnak bizonyult, hogy szülei többszöri korholás után már azzal fenyegetőztek, hogy miután saját testvére, Eszter lakodalmára sem írt, idő előtt haza fogják hívni.³⁵ Az esküvőre való üdvözlés elhanyagolását azzal indokolja a peregrinus, hogy nem tudták annak pontos idejét, míg meg nem érkezett augusztus elsején az erről tudósító levél, pedig ünnepi verseket is nyomtattak volna az esküvőre.³⁶ A feddés nem járt eredménnyel. Ráday Gedeon továbbra is rossz levélíró maradt, amit a Szilágyi gyakran szóvá is tett.

A borral kapcsolatos az 1735. augusztus 5-én kelt levél Pécelen Ráday Gedeon tollából. Ebben az időszakban Szilágyi Sámuel már a magyarországi reformátusok bécsi ágense. Ekkor azt látjuk, hogy Szilágyi közvetve próbálta Gedeont elérni. Írt Rosos Jánosnak,³⁷ aki ekkor Ráday öccsének, Pálnak volt a tanára. Ennek a levélnek az utóiratában szólította meg a fiatalurat, aki levélben így válaszolt Szilágyinak a Rosos úrhoz írt levelének utóiratában hozzá intézett sorokra:

„Szep kis ember Kgld bizony, el mehet Kgld véle. az maga bora kedvéért jó le, Uram megis nagy artatlanul az szegeny fejemhez üti, hogy az én kedvemért jött le Posonban. Igy van ám az, [---törlés] húnd bé az szemed majd meg tsallak. De mit sopánkodom, hiszen tudom én hogy igj jár ez az világ. Mit gondolok én vele, akar szívbűl akar *szindbul* mondgya Kgld magát *Sluga nyajnyiti*³⁸-nak, tsak én tökellestessen el mondhassam hogy vagyok

Kgldnek

Igaz []”³⁹

Szilágyi válaszában visszautasítja ezt a vádat, hogy Pozsonyba azért ment le, mert borát és nem Rádayt kívánta látni. Ez a felvetés nem igaz, hiszen az ágens szolgálja azt egészen Bécsig is el tudta volna hozni. A Pozsonytól Bécsig terjedő út nem okozott volna neki nehézséget. Ezzel szemben éppen erre az időre hozatta fel a bort, arra gondolva, hogy Gedeonnal együtt kóstolhatják azt meg, de Ráday nem tartotta fontosnak, hogy Szilágyinak megírja ott létét-

35 BELICZAY: i. m., 192–193.

36 *Peregrinuslevelek*: 239.

37 ZSINDELY Endre: Ráday Gedeon élete és munkássága. Megjelent az 1955-ös Ráday évkönyvben. 36–45. (letöltve: 2015. szeptember 23. http://palheidfogel.gportal.hu/portal/palheidfogel/upload/438951_1206112874_09073.pdf); BELICZAY: i. m., 192.

38 Esetleg: sluga bosnyákul, horvátul szolgál, cseléd

39 C64-8 2411a. 1735. augusztus 5.

nek idejét.⁴⁰ Szilágyi levelezésében állandó elem volt a Rádayval való évődés. Ez természetesen megjelenik itt, a borokkal kapcsolatos levélben is.

A bor a fogadások és vendégségek esetében is kulcsfontosságú szerepet játszott. Az italok ajándékozása a diplomáciában szokás volt. A bor azonban nem mindig állt rendelkezésre megfelelő mennyiségben az ágens számára. Szilágyi jelezte, hogy megértette, hogy a bor elkelt, amit maga is sajnál, „de ha nincs, azt el nem lehet az Angjalok Királjánakis [Krisztusnak] küldeni.”⁴¹ Úgy tűnik, hogy a beszerzési forrás nem apadt ki teljesen, mivel már ugyanennek a levélnek a végén Szilágyi reméli, hogy Ráday mégis küld neki ürmös bort, amiből, amint az megérkezik, inni fog Sigray László [lásd Sigray László Ignác] (1695–1756?) egészségére.⁴²

Az olvasóban felmerülhet az a kérdés, hogy mi is az az ürmös bor? Ez egyfajta specialitás volt, amelyről így ír Balassa Iván: „Az ürmös (bor), melyet helyenként Hegyaljára vonatkozó latin, német szövegekben vermutnak, abszintnak is mondanak, a 16. század második felétől kezdve mutatható ki tájunkon... Az ürmös a 18. századtól kezdve egyre jobban háttérbe szorult az aszúval szemben, de mint ritka csemegeborral elvétve találkozunk vele. A múlt század [Itt a 19. századról ír a szerző] közepén kétféle ürmös készítették Hegyalján: az egyik a porcsinból készült rácürmös, a másik a főtt ürmös... Ezt általában nem árusították, csak a készítettő és felsőbb osztályokhoz tartozó, a birtokosok, mint különlegességet fogyasztották.”⁴³ A 18. században Magyarországon a különböző bortermő vidékek közül a „vezető szerepet Tokaj-Hegyalja játszotta, s a tokaji bor, főként a szamorodni és az

40 C64-8 2412 1735. augusztus 10.

41 C64-7-534a 1742. november 21.

42 C64-7-534a 1742. november 21. Sigray életrajzához lásd: FALLENBÜCHL Zoltán: Sigray László Ignác emlékirata, in: NÉMETH Mária (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*. Budapest, OSzK, 1978, 169–195. Az még nem tisztázott, hogy milyen kapcsolatban volt Ráday és Sigray. Sigray már korábban előfordul a levelezésben, mint aki összeállított egy követeknek szóló leírást: C64-8 2428a 1740. március. 26. „A mine-mű Reflexiókat adnectaltattam ezen levél tulso részére. L: B. Sigray László Uram penes Suplicem Libbelum adta az Excelsa Cancellarianak bé, méltónak ítéltam az Ur curiositására, abból meg esmerheti az Ur, hogy kevés quardia van a fellegvárba, magna enim polit phacton. s/jolit

43 BALASSA Iván: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány*, Tokaj, Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát, 1991. 525–527.

aszú miatt, a legjobb magyarországi bornak számított⁴⁴. Bár ezen a területen kívül készült még aszú Sopronban, Ruszton, Szentgyörgyön, Somlón is.⁴⁵

4. A bor mint árucikk

4.1 Egy tavaszi ügylet

A Rádayak, ahogy már írtam, foglalkoztak nemesi borkiméréssel is. Kajali Klára több alkalommal írt arról, hogy hol, milyen eredetű bort adtak el.⁴⁶ A különféle borokból külföldre is szállítottak. Tehát a borforgalmazás a család számára nem volt újszerű, akkor sem, amikor Szilágyi 1746. március 23-án kelt levélben újból előfordul ez a téma. Ekkor azonban kifejezetten egy adásvételi ügylet tárgyaként. Akkor Szilágyi azt írja, hogy „Az Ur Gratiajabe a két átalagot [Kb. 70 literes tokaji boroshordó.]⁴⁷ acceptalom, de az árrát meg kell határozni hadd tehessek a szerént dispositiot.”⁴⁸ Azaz ő akarja annak árát meghatározni, nyilván a bécsi viszonyok figyelembevételével, ahol a hegyaljai aszú szőlőbor különösen, ha tíz vagy még több éves száz arany fölött is elkelt, de az újbor árát nem ismeri, mivel ott még újbort nem forgalmaztak. Az 1745-ös termésből még nem hoztak fel Bécsbe, mert azt majd csak három-négy év múlva fogják fogyasztani. A régi boroknak nagyon jó ára van, – ismétli újra – száztíz vagy százhusz aranyat is megadnak érte, sőt az 1727-es évjárat százötvenet is megér.⁴⁹

A hegyaljai borokról írták Haugwitz és Procop államtanácsosok 1756-ban Mária Teréziának, hogy ez a borok királya, „amelyért csaknem egész Európából, de különösen Lengyelországból nagy pénzösszegek folynak be.”⁵⁰ A bor ára ebben az időszakban elég nagy ingadozásnak volt kitéve, ezt a termés mennyisége, minősége, a háborús vagy békés viszonyok befolyásolták.

44 OROSZ István: A borok királya. A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században, in: BENYÁK Zoltán – BENYÁK Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*, Budapest, Hermész Kör, 1999. 177.

45 WELLMANN: i. m., 156.

46 BELICZAY: i. m., 188.

47 Balassa Iván a 17. század végére teszi a szokást, hogy az aszúbort átalagban tartják és értékesítik. A szokásos hordó felének számították az átalagot. Az ilyen bort ajándéknak is gyakran használták, nem meglepő a következő mondás: Legjobb agens (prókátor) a Tokaji Antal, hiszen a tokaji aszú segítségével lehet legjobban elintézni a peres ügyeket. BALASSA: i. m., 541–542.

48 C64-8 2446 1746. március 23.

49 C64-8 2446 1746. március 23.

50 KOMORÓCZY György: Az Észak felé irányuló magyar borkivitel. *Közgazdasági Szemle* 67 (1943)/március, 195.

A bor ára akár kétszeresére vagy háromszorosára nőhetett vagy éppen csökkenhetett.⁵¹

4.2 Őszi adásvétel

A vizsgált forráscsoport utolsó egységét egy nagyobb mérvű adásvétel képezi. A levelezés eleje nem maradt ránk. Szilágyi 1746. október 22-én arról írt, hogy ő gróf Teleki László már korábban hozzá írt levele alapján letett volna egy taxát valamilyen megbízás alapján, de erre nem volt módja, nyilván nem volt elég forgótőkéje, amit jelzett is megbízójának. Úgy látta az ágens, hogy ennek fedezetét a borértékesítésből egy-két héten belül befolyó summa képezi majd. Ezt Szilágyi beleszámítja Ráday részébe, így nincs szükség arra, hogy Ráday sógora, Teleki László számára pénzt küldjön. Ugyanebben a levélben később arról írt, hogy már többször megírta, hogy nyolc átalag aszú borról hordójáért negyven, tehát összesen háromszázhusz aranyban megállapodott, és ezért már huszonnégy arany előleget is felvett, azon feltételekkel, hogy egy átalag ürmös bor is legyen a nyolc hordó között.

A vevő egy meg nem nevezett nagyon fontos ember volt, így Szilágyi becsületbeli ügynek tartotta, hogy a hordókat jól töltsék meg, ami arra utal, hogy a bor mennyiségével ügyeskedhettek az ő szállítói is. A szállítással kapcsolatban annyit tudunk meg, hogy az eladók azt csak Budáig vállalták, onnan Bécsbe a vevő szállította tovább a bort.⁵² Hogy ez miért volt így, az a forrásokból nem világos. A szállítást ebben az időszakban a kereskedők nem saját fogatukon vállalták, hanem arra specializálódott fuvarosok szolgáltatását vették igénybe. Ekkor a bort általában egy három-négy ló vontatta szekéren szállították. Egy szekérre a szakirodalom szerint három nagy, 135–152 literes hordó fért fel.⁵³ Itt tehát legalább két szekérrel történhetett a szállítás, mivel a nyolc hordó nem fért el egyetlen szekéren. A szárazföldi szállítás a korban az utak állapota miatt igen kockázatos dolog volt.⁵⁴ A Dunán való továbbítás bár ebben az esetben elvileg lehetséges lett volna, de itt nem merült fel. A Budától tovább történő szállítás költségeit a vevő állta.⁵⁵

51 TARDY Lajos: Az orosz borvásárló bizottság első két évtizedének története (1733–1753). *Századok* 97 (1963)/1, 111.

52 C64-8 2447 1746. október 22.

53 BUR: i. m., 294–295.

54 WELLMANN: i. m., 71.

55 C64-8 2447 1746. október 22.

Alig három hétre rá újból előkerült ez a téma. Szilágyi szerint öt Ráday valamilyen oknál fogva kellemetlen helyzetbe hozta, és abból nem mentette ki. Ennek oka leginkább Gedeon késlekedése lehetett. Leveléből az derül ki, hogy Szilágyi a már említett adásvételt szóban is egyeztetette Ráday Gedeonnal, olyan feltételekkel, amit már előző levelében megírt, és itt újra felsorolt. Időközben az előleg után már átvette az áru ellenértékét is, melyből már Teleki László gróf levele alapján, több mint 600 forintot⁵⁶ ki is fizetett könyvbeszerzési célokra. A borvásárlás összegéből a maradék nála volt még. Láthatta Gedeon, hogy milyen előkelő emberrel van dolga, aki szavára adva az egész összeget előre kifizette. Nagyon fontos tehát Szilágyinak, hogy ne csak, hogy megtartsa szavát, de még a gyanú árnyéka se vetődjön rá, mely Rádayra nézve is káros lenne, hiszen ő úgy szeretné az ügyletet lezárni, hogy máskor is legyen lehetősége híres borát eladni. Szilágyi sürgős választ kért, hogy meg tudja csinálni az elszámolást, mivel más pénzt nem akarja magánál tartani, sem pedig magának bonyodalmat okozni.⁵⁷

A levelek időnként keresztezték egymást. Ugyanis közben 1746. november 6-án Ráday írt Tarcalról Szilágyinak, de azt az ágens november 12-i dátumú levelét megelőzően nem kapta meg. Ez a levél a 1746. október 22-i levelére lehetett a válasz, aminek tartalma azonban nem volt teljesen világos Szilágyinak Ráday szokott rövideje miatt. Az ágens ebben az időben Bécsben tartózkodott, és nemcsak helyeselte, hanem el is fogadta az úr boreladási tervét, mint mindkettőjüknek előnyös üzletet. Sajnálta, hogy Ráday nem írt az ürmös borról, amelyből egy hordónyt kért.

Ekkor újra arról tudósít az ágens, hogy már át is vett a nyolc átalag borért 320 aranyat, ami 1312 rajnai forintot tesz ki.⁵⁸ A hordónkénti 40 arany magas árnak számított, hiszen 1728-ban 32 forintjával értékesítettek Hegyalján 56 hordó bort.⁵⁹ Az egész ügylet, amint már említettem, Ráday és Szilágyi közös megállapodásán alapult. Az összegből háromnegyede, 984 rajnai forint járt Rádaynak, aki úgy rendelkezett, hogy gróf Teleki László számára jusszon 400 rajnai forint, aki sógora számára különböző megbízásokat teljesített. Az összeget nem küldette vissza Ráday, hanem ebből jutott „A Bizantium historiára, annak kötésére, és más könyvekért s. kötéseikért 223,6.” A maradékot (360”54) ugyan Szilágyi kész volt Rádaynak átutalni vagy bárhova

⁵⁶ 4,1 forint tesz ki egy aranyat.

⁵⁷ C64-8 2448 1746. november 12.

⁵⁸ C64-8 2449 1746. november 16.

⁵⁹ FEYÉR: i. m., 206.

kifizetni, de könyvbeszerzője Bernard⁶⁰ új könyvekkel kecsegtette. Újra szóvá tette, hogy hozzá hasonlóan írhatna Ráday akkurátusabban. A borkereskedelemmel való foglalkozás nem zárult le ennyiben. Szilágyi javasolta, hogy amennyiben Rádaynak maradt még bora őrizze meg, bár nincs most rá vevője, reméli, hogy nemsokára fog találni, és ő mindig jobb árat tud majd kérni érte, hiszen most is kétszer annyit nyertek az ügyleten, mint amennyi a szokásos kereskedelmi haszon.⁶¹ A megőrzésre való utalás azért érdekes, mivel a tulajdonosok igyekeztek túladni készletükön, mivel a következő évi termés befogadásához gyakran nem volt elegendő pincéjük. „Így születethett meg a latin mondás: *In Hungaria natum, sed in Polonia educatum*, vagyis a lengyel pincékben nevelkedett fel a hegyaljai borok többsége”⁶² – írja Balassa Iván. Szilágyi a borok felszállítását arra az időszakra javasolta, amikor a bor már megszűnt forrni, mivel azt úgy ajánlatosabb szállítani „meljéről én suo tempora passust szerezvén, le küldöm és ugy osztán kell meg indítani, addig jo cura alatt kell őket tartani.”⁶³

Valószínűleg a szentpéteri⁶⁴ borral kapcsolatban is kérhette Ráday Szilágyi véleményét, de erről ő nem tudott nyilatkozni, mivel Bécsben rendszerint nem ittak magyar bort, különleges esetekben pedig mindenki maga igyekezett azt beszerezni. Úgy látszik, hogy az imént tárgyalt borügylet a különleges esetek közé tartozott. Szilágyi azonban nem zárta ki a szentpéteri bor forgalmazását sem, ha küld belőle neki Ráday „mintát”.⁶⁵ Egy ilyen különleges alkalomról számol be emlékiratában a már említett Sigray László, miszerint az 1735. február 14-i udvari álarcosbálon felszolgált tokaji bor jó volt.⁶⁶

A téma ugyancsak sűrű levélváltást vont maga után. „Nem tudom meg volt-e a vásár, azt sem tudtam micsoda borok lettek,”⁶⁷ Az ágens attól tart, hogyha igaz, amivel rémisztik, hogy a borok semmirevalók lennének, még a tavalyinál is rosszabbak, ebben az esetben nem sok nyereségük lenne. Szilágyi arra hivatkozott, hogy ő becsületszavát adta a vásárlónak a boroknak

60 Bernard Segesvárynál Bernhardi, más helyen Friedrich Bernardi, bécsi könyvkereskedő. <https://books.google.hu/books?id=L7LnfAkUxR8C&pg=PA20&dq=friedrich+bernardi+b%C3%BCcher&hl=hu&sa=X&ved=0CDAQ6AEwAWoVChMI84aip5HlxwIVgd0sCh1Uugur#v=onepage&q=friedrich%20bernardi%20b%C3%BCcher&f=false> (letölve: 2015. szeptember 8.)

61 C64-8 2449 1746. november 16.

62 BALASSA: i. m., 531.

63 C64-8 2449 1746. november 16.

64 Sajószentpéter: RL C/64-2a - 9. köt. 180.

65 C64-8 2449, 1746. november 16.

66 FALLENBÜCHL: i. m., 182.

67 C64-8 2450a 1746. november 26.

„ujóságokrol”, aki hitelt is adott szavának, mivel jelentős summát tett le előre. Ebből kifolyólag méltó, hogy ő is megfelelőképpen tájékoztassa. A levél írását az motiválta, hogy az előtte való nap magához hívatta a vevő, és közölte vele, hogy úgy tudja, hogy a sok esőzés miatt a borok minősége gyenge. Továbbá, hogy a törzsvásárlóknak számító lengyelek nem is jelentek meg, az orosz cárnő megbízottja sem tudott bort venni, bár hatezer aranyra volt megbízása.⁶⁸ Így Szilágyi igen kellemetlen helyzetbe került. Sürgette Rádayt, hogy minél hamarébb tájékoztassa őt ezekről, ne legyen rest az írásban, ez a probléma leveleiben igen sok alkalommal előkerült.⁶⁹ Az év végéig nem történt előrelépés a borok ügyében. Így Szilágyi az óév vége előtt eképpen érdeklődött: „A borokért mikor küldjek passust⁷⁰; mert szeretném kézhez szolgáltatni.”⁷¹ Ez alkalmas időpont lehetett a szállításra, mivel az őszi esőzéseknek már vége lehetett, a tavaszi áradások pedig még távolabb voltak.

A fenti „kereskedelmi” levelezés alapján azt lehet megállapítani, hogy először történt a megrendelés, mindez az előleg, a hordónkénti három arany kifizetésével folytatódott. A szállításról Budáig az eladó gondoskodott. Aztán kiderül, hogy a teljes összeget kifizették az áru átadása előtt. Ennek egynegyede járt közvetítőként ágensünknek. Ezt követte a szállítás és az átadás. A szállítás esetünkben az elhúzódott. A bor megérkeztenek időpontjáról nincs tudomásunk.

5. Összegzés

Szilágyi Sámuel és Ráday Gedeon levelezésében a bor és borkereskedelem több alkalommal előfordult. Azt látjuk, hogy a bor először egy német földön tanuló diák apjának nagyra becsült ajándékaként jelenik meg. Ezzel tisztelte meg a fiatal Ráday tanárait, jóakaróit. Aztán az ágens kívánságára szállítottak nagyobb mennyiséget Bécsbe, valószínűleg Szilágyi saját felhasználására, bár nem lehet kizárni a továbbajándékozást, illetve reprezentációs célokat sem. Harmadszor a témát érintő levelezés döntően az 1746-os esztendőre tehető, amikor két adásvételről van szó, amelyből különösen a második, az év végi részletesebb. Ebből arra lehet következtetni, hogy a bécsi ágens aktívan foglalkozhatott a könyvbeszerzés mellett időnként borkereskedelemmel is,

68 Az orosz borkereskedelemhez lásd még: TARDY Lajos: A tokaji orosz borvásárló bizottság első két évtizede (1733–1753) *Századok* 97 (1963)/1, 107–128; V. MOLNÁR László: Tokaji borok cárok asztalán. *Világtörténet* 20 (1998)/1–2, 37–44.

69 C64-8 2450a 1746. november 26.

70 útlevelet

71 C64-8 2451x 1746. december. 28.

amiből saját maga is haszonhoz juthatott. De ez további alapot adott Ráday könyvvásárlásaihoz is. Szilágyi utóda Nagy Sámuel még csereüzletet is kötött Ráday megbízásából a megvett könyvekért borral fizetve.⁷² A borkereskedelem lebonyolításában úgy tűnik, hogy Rádayé volt a kezdeményező szerep,⁷³ akinek a családja már régóta foglalkozott borkereskedelemmel is. Ezt támasztja alá, hogy peregrinációja alatt is foglalkozott ilyesmivel. Ezzel szemben Ráday Gedeon gazdálkodáshoz való viszonyáról Beliczay Angéla azt írja, hogy nem törődött azzal, és azt édesanyjára, valamint jószágigazgatójára Fatavich Ferencre bízta.⁷⁴ Ez ellentétben van Hegedüs Géza megállapításával, aki szerint józanul gazdálkodva birtokain, lehetővé vált, hogy életét a szakadatlan önművelésnek szentelje.⁷⁵ Az elemzett levelezés alapján ezeknek a megállapításoknak azonban csak részben adhatunk igazat. Úgy tűnik, hogy Ráday Gedeon ugyan nem egyedül, de megbízottai révén foglalkozott gazdasági ügyekkel is. A borkereskedésben Szilágyi Sámuel mellett, Ráday sógora, Teleki László gróf is részt vett, mint megbízott. Ő nemcsak a borkereskedésben, hanem különböző pénzügyletekben, könyvbeszerzésben, könyvkötésben is rendszeresen eljár. A borügyletekben tehát mindhárom férfi, még ha különböző mértékben is, de érintett volt.

⁷² SEGESVÁRY: i. m., 51.

⁷³ C64-8 2448 1746. november 12.

⁷⁴ BELICZAY: i. m., 195. BORVÖLGYI Györgyi: Ráday Gedeon tanulóévei, in: *A Ráday-család a magyar kultúrában. 300 éve született Ráday Gedeon*, Budapest, Ráday Gyűjtemény – Fekete Sas Kiadó, 2014. 19, 24. Fatavich a Ráday-családhoz szorosan kötődött, 1723–1725 között Gedeon nevelője volt. 1725-ben Ráday Pál tanácsára felhagyott a nevelősködéssel, és támogatásával jogot tanult, majd 48 évig volt a Rádayak jószágigazgatója.

⁷⁵ Ennek némileg ellentmond HEGEDÜS Géza: *Magyar irodalom arcképcsarnoka*, Budapest, Trezor Kiadó, 1992. I. köt. 77. „Birtoka, amelyen józanul gazdálkodott, lehetővé tette, hogy életét szakadatlan önművelésnek szentelje.”

Ugrai János

IRÁNYÍTÁSI VÁLSÁG A TISZÁNINENI EGYHÁZKERÜLETBEN AZ 1790-ES ÉVEKBEN

Bevezetés

A sajátos multikonfesszionális térséget alkotó északkelet-magyarországi reformátusok a türelmi rendeletet követő években büszkélkedhettek először igazán emblematis, karizmatikus szuperintendenssel. Szalay Sámuel (1712/1718–1792) elsősorban a cseh és morva református gyülekezetek újjáélesztésében játszott aktív, kezdeményező szerepe által emelkedett ki környezetéből, s vált az első meghatározó tiszáninnyi szuperintendenssé.¹ A Tiszáninnyi Református Egyházkerület csak meglehetősen későn, a Carolina resolútiót követően, 1735-ben alakult meg.² Az első évtizedek a szervezeti formálódás, kialakulás jegyében teltek el. Az 1770-ben az egyházkerület élére álló Szalay energiájának nagy részét is lekötötte eleinte a protestáns sérelmekkel szembeni védekezés. Csak a türelmi pátenst nyitott utat számára valami maradandó eléréséhez. A kiemelkedő jelentőségű cseh-morva misszió mellett az sem elhanyagolható eredmény Szalay életében, hogy a katolikus presszió csökkenésével párhuzamosan gyorsan számottevő mértékű növekedésnek indult a gyülekezetek száma. Elsősorban a filiák gyarapodtak, ami nem véletlen, hiszen az azt megelőző évtizedben éppen ezek a szórványos népességű gyülekezetek voltak a legjobban kitéve mindenféle támadásnak, ellenreformációs nyomásnak.³

1 Erről újabban: HREJSA, Ferdinand: *A csehek magyar apostola. Végh János élete (1755–1830)*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2002. 28–36 (Harsányi András Alapítvány kiadványai, 6).

2 DIENES Dénes: Az első püspökválasztás a tiszáninnyi református egyházkerületben, in: FAZEKAS Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999. 63–75.

3 UGRAI János: Anya- és leányegyházak a türelmi rendelet előtt és után. Adalékok a Tiszáninnyi Református Egyházkerület gyülekezeteinek történetéhez, *Publicationes Universitatis Miskolcensis* 18 (2014)/1, 281–294.

A nagypolitikai szintéren további konszolidációt, újabb vitás – vagy újra azzá váló – kérdések rendezését hozó 1791:26. tc. idején a Tiszáninneni Református Egyházkerület mély irányítási válságba jutott. Szalay Sámuel 1792. évi halálával hosszú évekre beköszöntöttek ismét a zavaros, konfliktusoktól terhes, tisztázatlan idők. Közleményünkben ennek a jeleit gyűjtjük össze és mutatjuk be.

Személyi tényezők

Utólag rekonstruálva kijelenthető, hogy éveken át meglehetősen balszerencsés kézzel választottak maguknak vezetőket a hívek az egyházigazgatás különböző szintjein. A betegeskedések és korai elhalálozások miatt az 1790-es évtized nagy részében állandósultak a késlekedések, az egyes főtisztviselők rendszeresen voltak kénytelenek távol maradni gyűlésekről, meghatározó tanácskozásokról, s mintegy követő magatartást tudtak csak tanúsítani az újabb fejleményekkel kapcsolatban.

A főgondnok személyes helyzete, állapota a legelső perctől kezdve kulcskérdéssé vált. Báji Patay József (1734–1797) még Szalay életében, 1788-ban nyerte el a megbízást. Már a megválasztása sem ment gördülékenyen. A türelmi rendelet és a cseh-morva misszió korának főgondnoka, Vay István (1734–1800) utódlásában nagy többséggel Báji Patay Józsefre számítottak a szavazásra jogosultak: az egyházközségek, a papok és a külső renden lévő jótevők. Ám Báji Patay először nem akarta elfogadni a tisztséget, mondván háza népének nagysága, birtokainak szórtsága, édesanyjának betegeskedése, saját egészségének ingadozásai miatt túlságosan nagy terhet nem szeretne a nyakába venni. Ráadásul németül alig tud, márpedig ez a mostani időkben nagyon lényeges szempont – érvelt saját maga ellen Báji Patay. Néhány hét múlva mégis olyan levelet írt Rhédey Ferencnek, amelyben alázatosan köszöni a címzettnek, hogy rábeszélte a főgondnoki hivatal elvállalására. A tisztséget tehát néhány hetes huzavona után elfogadta.⁴

A következő években kelt levelei alapján bátran feltételezhető, hogy döntését többször megbánta. Először 1790 májusában mentette ki magát a fizikai állapota miatt az egyházkerületi gyűlésről.⁵ Lényegében egész hivatali idejére, tehát már a korai évekre is jellemző, hogy nagyon keveset írt, többnyire inkább csak neki címzett levelek másolatát találjuk meg az egyházkerületi

4 Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (TiREL) A. XXII. 8218., 8220., 8235., 8289.

5 TiREL A. XXIII. 8687.

levéltárban, a tőle származó válaszok rendre hiányoznak – valószínűleg egyszerűen elmaradoztak. 1792 legvégén próbálkozott meg először a lemondással. Betegségére és bokros teendőire hivatkozva szándékozott visszalépni, de Szathmári Paksi Ábrahám (1725–1797) püspök és az egyházkerület egyaránt maradásra kérte.⁶ Egy év múlva ismét felmerült a távozásának kérdése. Ezúttal egy aláírás nélküli, igen patetikus hangvételű, minden bizonnyal kollektíven fogalmazott levélben tettek kísérletet a főgondnok meggyőzésére. Ebben az áll, hogy Isten mindent megadott a családjának és neki is, erőt, értelmet, bölcsességet, gazdasági tehetőséget – minden olyan képességet, amelynek birtokában az egyháza tevékeny támogatója, védelmezője lehet Báji Patay.⁷ Ismét engedett a kérésnek, s tovább vállalta a tisztséget – de hangsúlyozottan mindössze egyetlen évig hosszabbította meg mandátumát. Az iránta érzett ragaszkodást pedig hálás szívvel fogadta.⁸ Majd látni fogjuk, határozott feltételéhez ezúttal sem ragaszkodott, túl a magának adott egy esztendőn, 1795-ben gyakorlatilag cselekvőképtelen állapotban mondott le végérvényesen a tisztségéről.

Az egyébként is igen terhes 1794. évben lényegében vezető nélkül maradt az egyházkerület. Báji Patay mellett immár az 1792-ben 67 évesen püspökké választott Szathmári Paksi Ábrahám is súlyos betegséggel küszködött. Az év végére nyilvánvalóvá vált, hogy tartósan akadályozva lesz mozgásában és hivatali működésében. Ennek megfelelően 1794 legvégén írt levelében kiállításba helyezte, hogy ha nem javul az állapota, akkor néhány hónapon belül lemond a szuperintendensi hivataláról.⁹ Mindez végül nem történt meg, jóllehet szélütés miatt két teljes éven át valóban nem lehetett tőle teljes értékű munkát elvárni.¹⁰ Végül 1797. május 17-én egy orvosból és Igaz Sámuel lelkeszből álló deputatio állapította meg, hogy hivatalos feladatvégzésre nem képes.¹¹ Mivel gyógyulására sem volt remény, Szőke Ferenc (1741–1806) borsodi esperes azt javasolta, hogy a felszentelt papok vagy nagyobb iskolai tanítók közül válasszanak egyet, aki Szathmári segítőjeként, mellérendelt ügyvivőként ellátja a feladatait. A püspökválasztáshoz hasonlóan végbevitt folyamat végén megnevezett férfit coadjutor vagy vikarius szuperintendens

6 TiREL A. XXIV. 9011., 9027.

7 TiREL A. XXV. 9111., 9113.

8 TiREL A. XXV. 9114–9115.

9 TiREL A. XXV. 9524., 9295., 9312.

10 Erről szól 1797 augusztusában Szrógh Sámuel egyházkerületi jegyző, amikor azt írja, hogy két éve szenved ennek terhétől a püspök. TiREL A. XXVI. 9662.

11 TiREL A. XXVI. 9585.

néven emlegessék – indítványozta a borsodi esperes.¹² A „nagyobb iskolai tanító” megválasztásának lehetősége meglehetősen ritkaság, amely azonban a szavazás eredményére tekintve utólag mindenképpen értelmet nyert: az egyházkerület szavazásra jogosult szereplői 1797. július 5-én szavazattöbbséggel a sárospataki kollégium teológiaprofesszorát, Őri Fülep Gábort (1739–1823) választották meg coadjutor szuperintendensnek. Őri Fülep heteken belül megkapta a jogot, hogy szuperintendensként neveztesse azzal a kikötéssel, hogy Szathmári halála után automatikusan, újabb voksolás nélkül immár névleg is teljes jogú püspöke lehet a Tiszáninneni Egyházkerületnek.¹³

Talán sziptomatikus jelentőségű, hogy az egyébként is nehezen irányítható – ennek részleteire még alább kitérünk – felső-zempléni és ungi egyházmegye 1794-ben Bents István halálát követően azt a Kis Mártont választotta esperesévé, aki mindössze két év múlva elhunyt. Ebben az egyházmegyében is egy meglehetősen koros vezetőt szavaztak meg maguknak a hívek.¹⁴

Hatásköri konfliktusok

Ez a betegeskedő, idősebb, sok okból akadályozott vezetőség ráadásul nagy nehézségekkel szembesült ezekben az esztendőben. Már Szalay halála előtt tornyosultak a viharfelhők. 1790 utolsó napjaiban Szathmári Paksi Ábrahám akkor még borsodi esperesként amiatt panaszkodott, hogy a gömöri eklézsiák nem ismerik el őt a vezetőjüknek, külön igazgatási rendet alakítottak ki maguknak, végzéseket hoznak, amelyeket még csak meg sem küldenek neki: „velem szembekezdő játékot játszanak”.¹⁵ Az egész mozgalmat két lelkésznek tulajdonította. Egyfelől bizonyos Patayt gyanította az eljárás mögött, aki az esperes szerint nem elégszik meg a coadjutor assessor címmel, s tractualis vicegeneralisnak hívhatja magát. Egyértelmű tehát, hogy Gömörben elszaka-

12 TiREL A. XXVI. 9592.

13 TiREL A. XXVI. 9626., 9662.

14 Kis Márton életkorát egyelőre nem sikerült kiderítenünk. Feltételezésünk szerint azonos azzal a Kis Mártonnal, aki 1740-ban subscribált a pataki kollégium akadémiai tagozatára. Höröcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777. Sárospatak, 1998. 256. Ezt a feltételezést erősíti, hogy az ungi térségben előbb 1761-től Szalóka, majd 1780-tól Kisdobrony, 1789-től pedig Nagykapos lelkészeként szolgált Kis Márton. Ugrai János: A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a Millenniumig, Sárospatak-Tiszújváros, 2007. Elektronikus kiadás, lásd: www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tizsaninnen.pdf (letöltve: 2015.12.01.) A dátumok meglehetősen egybeesnek ahhoz, hogy valószínűsíthessük: egyazon személyről van szó. Ebben az esetben Kis Márton 1720–1725 körül született, tehát mintegy 70 éves volt, amikor esperessé választották.

15 TiREL A. XXIV. 8766.

dási törekvések szöktek szárba – érvelt Szathmári Paksi. Ekkoriban két Patay vezetéknevű pap szolgált Gömörben: Patay Péter Hanván, Patay István pedig Jánosiban.¹⁶ Bizonyosan az utóbbiról van szó, aki 1787. évi leveleit proseniorként, egy 1790-ben kelt iratot pedig viceseniorként írta alá. 1787-es levelei ráadásul tárgyakat tekintve is kifejezetten arra utalnak, hogy egy általánosabb felhatalmazás alapján a gömörieket képviselte Szalay Sámuel és az egyházkerületi gyűlés előtt.¹⁷ Patay mellett pedig Mándy tiszteletest nevezte még meg Szathmári Paksi Ábrahám felbujtónak.¹⁸ Szalay válasza ráadásul nem nyugtathatta meg különösebben, mivel külön vizsgálatot nem helyezett kilátásba, s mindössze annyit írt, hogy „*vagyon bíró, vagyon törvény*”, ami alapján elbírálhatóak a gömöriek esetleges vétségei.¹⁹

A kiemelkedő püspöki örökséget maga mögött hagyó Szalay 1792. július 12-én halt meg. Heteken belül nagy zűrzavar támadt az utódlása körül. Az eseményeket ezúttal is Szathmári Paksi Ábrahám vette a kezébe. Július végén javaslatot tett a püspökválasztás módjára, amelynek lényege az volt, hogy minden gyülekezet és minden pap külön egy-egy szavazati lehetőséget kap. Emellett a coadjutor curatorok voksolhatnak, s a lepecsételt küldeményben érkező voksokat szeptember 16-án a szikszói egyházkerületi gyűlésen bontják fel és számolják össze.²⁰ Szathmáriétól azonban eltérő utasítást tett közzé Fáy Sámuel (1742–1795) borsodi coadjutor curator, aki saját feladataként értelmezte a borsodi esperességben születő voksok összegyűjtését, ráadásul csak az eklézsiáktól kért szavazatot, a papoktól viszont nem.²¹ Szathmári azonnal jelezte ezt Báji Patay József főgondnoknak, javasolva, hogy azonnal tegyenek rendet.²² Végül Szathmári álláspontja diadalmaskodott, az őáltala felvázolt menetrend szerint hirdették ki az új püspököt a szikszói gyűlésen: a legtöbb szavazatot éppen ő, Szathmári Paksi Ábrahám kapta, a főgondnokot és a coadjutor curatorokat pedig megerősítették a hivatalukban.²³

16 UGRAI János: *A Tiszáninneni...*, i.m.

17 TiREL A. XXII. 7962–7963., 7979–7981., 8016., A. XXIII. 8655. A protocollumokban egyelőre nem találtunk arra utalást, hogy a pro- vagy viceseniori cím viselésére bármilyen felhatalmazással rendelkezett volna Patay.

18 TiREL A. XXIV. 8798. Mándy tiszteletes alatt minden bizonnyal Mándi Sámuel zsipi, korábban zeherjei lelkész értendő. UGRAI: *A Tiszáninneni...*, i. m.

19 TiREL A. XXXIV. 8766.

20 TiREL A. XXIV. 8987. Coadjutor curator tisztséget hatan viseltek: Fáy Sámuel, Horváth György, Kandó Gábor, Losonczy László, Ragályi Gedeon, Szemere László. TiREL A. XXIV. 8989.

21 TiREL A. XXIV. 8991.

22 TiREL A. XXIV. 8990.

23 TiREL A. XXIV. 8993.

Hiába a borsodi esperes lett a püspök, a tractusban nem csillapodtak a kedélyek. 1794 elején – épp akkor, amikor ismét felmerült Báji Patay főgondnoki tisztségről való lemondása – azzal kellett szembesülnie Szathmárinak, hogy a borsodi egyházmegye előre le kívánta szögezni a tractuális jogokat, s ezzel fölébe akarta helyezni magát a püspöki hatalomnak. A főgondnokkal egyetértésben az újabb egyházkerületi gyűlés napirendjére tűzték a kérdést, addig pedig erélyt gyakorolva próbálták megakadályozni az alsóbb igazgatási szinteken megjelenő törekvéseket. A sokat betegeskedő Báji Patay miatt a püspök a főgondnok taktaközi otthonához közeli Tiszalúcot javasolta az egyházkerületi gyűlés helyszínül.²⁴

A vita egyébként 1793 júniusára vezethető vissza. Ekkor jelentkeztek a borsodi tractus elöljárói azzal a javaslattal, miszerint minden problémás kérdésben a tractus elsőfokú, a szuperintendencia pedig fellebbviteli fórum legyen. A papi, tanítói és egyházközségi ügyekre vonatkozó elképzelés ismertetése mellett leszögezték azt is, hogy szerintük egyházmegyei szinten kellene dönteni a megüresedett eklézsiák pappal való feltöltéséről, valamint tractuális beleegyezés nélkül helyváltoztatás, pap- és káplánválasztás se legyen lehetséges. Az eklézsiák megsegítésére gyűjtött pénz beszédét is esperesi szintű jogként szögezte le a tervezet. Emellett a borsodiak azt is javasolták, hogy a sárospataki kollégium rendes tagot delegálhasson az egyházkerületi gyűlésekre.²⁵ 1794 februárjában ugyanezen elképzelések megismétlése mellett – a püspök határozott kiállására reagálva – leszögezte Szőke Ferenc esperes, hogy semmilyen ártó vagy felforgató szándékuk nem volt a tervezettel, pusztán tiszta vizet szerettek volna önteni a pohárba. De megelégednek azzal, ahogyan ezt az egyházkerület tárgyalásba, illetve vizsgálatba vette, s semmiképpen nem szeretnének heveskedni, vagy türelmetlennnek látszani.²⁶

A kollégium egyházkerületi gyűlésen való képviselésének ötletét Szentgyörgyi István (1736–1799) rector-professzor örömmel, de egyben fenntartásokkal is fogadta. Amint írta: örülnek a főgondnok kezdeményezésének, de attól tartanak, hogy ez háborúságot okoz majd egyesek ellenállása miatt. A kollégium egyetlen kivételtől eltekintve sosem delegált tagot az egyházkerület gyűlésére. Ilyen alap nélküli kezdeményezés gyorsan a viszályok tárgyává válhat. Szentgyörgyi hangsúlyozta, a főgondnoknak a feladata, hogy ezt elkerülje.²⁷

24 TiREL A. XXV. 9126–9128.

25 TiREL A. XXIV. 9068.

26 TiREL A. XXV. 9129.

27 TiREL A. XXV. 9145.

1794 áprilisában halt meg az ungi esperes Bents István. Mint jeleztük, az idős Kis Márton lett az utódja, de az ő megválasztása is bizonyos szabályok megkerülésével történt. A tractualis jegyző, Vályi Márton május 7-én egy szabadkozó levélben arról tudósította ugyanis a püspököt, hogy *„egyrésztől bízván főtisztelendő superintendens úr jó szívében, másrésztől a mi vidékünkön uralkodó gyakori tüzeztől való féltünkben ennek jelentése végett kiküldeni szükséges atyafiait kétszeri hosszas úttal terhelvén nem akarván”* az egyházkerület külön értesítése nélkül, önállóan intézkedtek az esperesválasztásról. Így máris az eredményt közölte felettesével, miszerint Kis Márton nagykaposi lelkész 25 voksot kapott (a tudósító jegyző Vályi Mártont 12-en támogatták.)²⁸ Kis Márton két évvel későbbi halálát követően egyébként Vályi Márton lett az új esperes, aki agilis tevékenységével igazán maradandó eredményeket is ért el.²⁹

A legnehezebb esztendő

Eddig is láthattuk, 1794 meglehetősen eseménydús esztendő volt. De az eddigiek túlmenően további súlyos kérdésekben is szakitópróba volt ennek az irányítási krízisbe sodródott egyházkerületnek a számára. Először az Udvar részéről megfogalmazódó, egyre sürgetőbb igény okozott gondot. Eszerint hadviselési ajándékot kellett volna felajánlania az egyházkerületnek az uralkodó részére, miközben az ilyen igényektől a protestánsok elvileg törvényes mentességet élveztek. Az ungi coadjutor curator, Pálóczi Horváth György 1794 februárjában megfogalmazott álláspontjában leszögezte: a helyzet arra fordult, hogy most már nem lehet kibújni az elvárás teljesítése alól, hiszen a többi superintendencia épp úgy megtette, mint a rendi országgyűlés. Így pedig lassan egyedüli kimaradóként a hűtlenség vádját kockáztatják. Törvényes, a protestáns autonómiára (1604:1., 1791:19.) rossz precedenst nem hozó megoldásként azt javasolta, hogy az egyházkerület adjon kölcsönt az uralkodónak, amelynek elengedésével már semmilyen passzus későbbi érvényesülését nem fenyegetik.³⁰ Általában arról számoltak be a lelkészek, hogy az adó megajánlásába jobbra beleegyeznének a gyülekezetek és a papok is, de a törvény ellen nem akarnak cselekedni.³¹

28 TiREL A. XXV. 9175.

29 TiREL A. XXVI. 9498.

30 TiREL A. XXV. 9141.

31 TiREL A. XXV. 9158.

Ezekben a vezető nélküli hónapokban ismét a borsodi tractus eljárása kavart nagy porfelhőt: Sajószentpéteren az egyházmegye helyosztó gyűlést tartott, méghozzá a legegyszerűbb szabályok betartása nélkül. A Fáy Sámuel borsodi coadjutor curator által írt előterjesztés szerint a gyűlésen törvényt szolgáltatnak jelen nem lévők felett, a hívek akarata ellenére, távollétükben döntöttek lelkészek gyülekezetbe irányításáról, s a döntéseknek való vak engedelmisséget követeltek meg, *„márpedig arra mi vallásunk szerint nem köteleztetünk”*³² A túlkapások miatt új dislocationalis gyűlést javasolt Fáy, amelyet Szőke Ferenc esperes is támogatott.³³ A megismételt helyosztó gyűlést néhány nap múlva, 1795. február 15-én meg is tartották, méghozzá Fáy Sámuel tiszakeszi udvarában – az esperes távollétében. A rossz útviszonyok miatt nem várakoztak napokon át Szőkére, tekintettel arra, hogy a gyülekezetek képviselői egyszerűen szétszéledtek volna. Így a coadjutor curator vezetésével jutottak egyezsége az az évi lelkészi és tanítói helyváltozások kapcsán.³⁴ Fáy Sámuelnek ez volt egyébként az utolsó érdemi cselekedete az egyház kötelékében: március letelezésén elhunyt.³⁵ Utódlása ismét rávilágított az egyházkerületi ügyintézés akadozására. Szőke Ferenc május elsején írt ugyanis sürgető levelet a főgondnoknak, hogy nyilatkozzon a véleményéről. A szuperintendens sem foglalt addig állást, amíg Báji Patay nem nevezi meg a jelöltjét. A főgondnok késlekedése miatt viszont addig nem történt lépés a borsodi coadjutor curator-választásban.³⁶ Az immár a napi ügyekkel sem foglalkozó Báji végérvényes lemondásáig még négy hónap telt el – 1795 szeptemberéig a főgondnoki tisztséget cselekedni alig tudó ember töltötte be.³⁷

Mindezek tükrében még határozottabb értelmezési keretbe helyezhető az általunk már korábban részletesen bemutatott sárospataki kollégiumi diákzendülés.³⁸ A páratlan skandalum 1794 tavaszán robbant ki, amiért a kollégium egyik előkelő támogatójának, Kóji Komáromy Lajosnak a panaszára az intézmény elöljárói megkerülték a szokott hivatali rendet, s a diákönkormányzat mellőzésével szolgáltatnak igazságot. A – melleleg sokszor engedetlenkedő – fia megverése miatt kifogást emelő Kóji Komáromy befolyását mérlegelve Barczafalvi Szabó Dávid (1752–1828) rector–professzor Báji Patay

32 TIREL A. XXV. 9308.

33 TIREL A. XXV. 9309.

34 TIREL A. XXV. 9310.

35 TIREL A. XXV. 9322.

36 TIREL A. XXV. 9338.

37 TIREL A. XXVI. 9499.

38 UGRAI János: Egy XVIII. századi deákzendülés nyomában, *Aetas* 18 (2003)/3. 30–43.

József főgondnok tanácsára minden további nélkül leváltotta tisztségéből a magántanítót. Ám az iskolaszék megkerülése, s az új praeceptor illetéktelen kinevezése zendülést váltott ki az ifjak körében. Röpiratokban gúnyolták a rectort. Tüntetés idéző utcai lármák, verekedések, kődobálások, ablaktörések növelték az események életét, az egyik névtelen gúnyirat életveszélyesen meg is fenyegette Barczafalvit. A főgondnok a felzúdulás hatására mérsékelte a tanító büntetését, a zendüléssel szemben viszont szigorú fellépést követelt meg a rector–professzortól. Barczafalvi azonban – jobbára félelemből – nem mutatkozott keménykezű vezetőnek: nem szolgáltatott információkat Pataynak a vétkekről, s a szuperintendens és a főgondnok ellentétei miatt későn felálló deputatiótól is elnéző vizsgálatot kért. A főgondnok vezette bizottság hiába biztosított jóindulatáról minden együttműködő hallgatót, eredményt nem ért el: kétszeri ülésorozat során sem jutott a röpiratok készítőinek és az utcai rendbontások szervezőinek a nyomára.

Az eredeti konfliktus kiindulópontjául szolgáló, a magántanító által alkalmazott testi fenyegetés nem volt jogszerűtlen, annak kizárólag a mértékét kifogásolták. A rector–professzor és a főgondnok közös reakciója azonban elemi felháborodást váltott ki a hagyományos diákönkormányzatot féltő tanulók körében, akik a felelősségre vonás, a leváltás és az utód kinevezése miatt fékezhetetlenné váltak. Egységes, félelmetes fellépésükkel teljes sikert értek el: megvédték a már korábban is megnyirbálni tervezett, s most a felettesek által alapjaiban megkérdőjelezett kollektív jogait. A mindössze egyhetes zendülés felszámolásának nehézségeiben, majd a több mint három hónapig tartó kivizsgálás eredménytelenségében döntő része volt az iskola belső és külső vezetése közötti ellentéteknek. A rector–professzor csak formálisan mutatkozott az eljárók alárendeltjének, de valójában az iskola tulajdonképpeni vezetőjeként egymaga döntött a helyi vizsgálatok késleltetéséről, a felettesei által elrendelt szigor enyhítéséről. A szuperintendens Szathmári Paksi Ábrahám sem papíron, sem a valóságban nem volt lényeges szereplője az ügynek: viszonylag kevés levelet, információt kapott a történetekről és esetleges javaslatait sem feltétlenül fogadták meg. Báji Patay József főgondnok viszont mindvégig az ügyeket kézben tartó, kérlelhetetlen irányítóként fogalmazta utasításait, ám ehhez képest feltűnően gyakran értek el nála sikert folyamodványaikkal a vétkes diákok képviselői és az iskola professzorai. Tekintélyéhez – vagy remélt tekintélyéhez – képest valódi súlya, az eseményekre való befolyása lényegesen kisebb volt.

Összegzés és továbbgondolás

Egyelőre megelégszünk azzal, hogy bemutattunk egy érdekes jelenséget. Valamilyen oknál fogva a Tiszáninnen Református Egyházkerületben az 1790-es évek nagy részében rendre olyan megoldások születtek különböző személyi és igazgatási hatásköri kérdésekre, amelyek újabb és újabb vitákat, dilemmákat szültek. A tisztségtől már a megválasztása előtt is vonakodó, sokat betegeskedő, nehezen eljáró főgondnokhoz éveken át ragaszkodtak az egyházkerület hívei. Lényegében két teljes éven át aktivitásra alig-alig képes püspök állt a kerület élén, mire határoztak Szathmári Paksi Ábrahám tartós helyettesítéséről. De láthattuk, a szuperintendencia távoli, ungi térségében is idős, beteges esperest választottak a hívek.

Márpedig különös szükség mutatkozott volna az átgondolt, következetes vezetői magatartásra. A borsodi vagy az ungi tractus több megnyilvánulásából is érzékelhettük, hogy súlyos eljárási hibákat ejtettek a különböző egyházigazgatási feladatok teljesítésekor. Olyanokat, amelyek közül nem egyről már a kortársak is kifejezett szándékosságot, adott esetben rosszhiszeműséget vagy meggondolatlanságot feltételeztek. A szervezeti krízis csúcspontja 1794-ben jött el, ekkor alakult ki a legtöbb nehezen megoldható probléma. Közülük mintegy a jéghegy csúcsa a kollégiumi zendülés volt, amelyben a főgondnok és a rector-professzor párosa teljes visszakozásra kényszerült a deáksággal szemben.

A válságot a vezetői állomány teljes cseréje oldotta fel hosszú távon. A még a 60. évét sem betöltött tudós professzor Őri Fülep Gábor szuperintendenssé választása, s különösen a rendkívül agilis Vay József (1750–1821) főgondnoki működése egy csapásra fordulatot eredményezett. Már 1796-ban egészen nagy hatású tantervi és szervezeti–irányítási reformot vezettek be, amely megalapozta a Sárospataki Református Kollégium közel három évtizedes újabb virágkorát. Az egyházkerület életében pedig az 1799. évi új egyházmegyei beosztás, határmódosítás, majd az annak nyomán bevezetett igazgatási újítások hoztak meghatározó fordulatot. Néhány év alatt olyan léptékváltáson esett át az egyházkerület bürokráciája, amelynek eredményeként sosem állt már elő az előző évtizedhez hasonló súlyos, idült vezetési válság.

A PATAKI DIÁKOK ORSZÁGOS SZÖVETSÉGÉNEK MEGALAKULÁSA, 1928

1. A pataki öregdiák-mozgalom kibontakozása és fejlődése

Az öregdiák mozgalom az iskola társadalmi hatásmechanizmusának egyik fokmérője. Az oktatás és nevelés terén elért eredmények egy tanintézet számára ugyanis nemcsak a végzett tanulók egyéni sorsának jobb vagy rosszabb alakulásában tükröződnek. Fontos mutató, s egyben visszacsatolást jelentő kapocs az egykori növendékek összetartó erejét bizonyító önszerveződés, az egymást váltó nemzedékek évtizedes távlatokban fennmaradó barátsága. Az erős öregdiák-bázis az anyaintézmény társadalmi elfogadottságát, rangját befolyásolja, hírnevét erősíti. Az öregdiák mozgalom nem csupán fontos kulturális értékmentő és -teremtő missziót teljesít, de jelentősen hozzájárul a civil társadalom alapértékeinek képviseléséhez is.¹

A mai értelemben vett öregdiák mozgalomról Magyarországon csupán a 19. század végétől beszélhetünk. Ahhoz ugyanis, hogy a végzetek az iskolájukkal fenntartott egyéni kapcsolatok helyett felismerjék a közös fellépésben rejlő előnyöket, több olyan tényező együttes fennállására volt szükség, amelyek csak a polgári fejlődés meghatározott fokának elérésével jelentek meg.² A hagyomány szerint 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium számára azonban fennállásának első három és fél évszázadában sem volt ismeretlen, hogy a végzett növendékek visszatérnek és támogatják iskolájukat.³

1 Vö. KOVÁTS Dániel: Gondolatok a régi diák hagyományok kutatásáról, in: SZEKERES Melinda (szerk.): *Ifjúság Hajdú-Biharban III.* Debrecen, 1984; HEGYI József: A pataki öregdiákok barátsága, in: DOBAY Béla (szerk.): *A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve*, Sárospatak, 1981.

2 Vö. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: Módszertani szempontok a pataki öregdiák-mozgalom történetének kutatásához, in: KÖDÖBÖCZ József (szerk.): *Comenius és a hazai művelődés*, Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 2002 (*Bibliotheca Comeniana*, 9).

3 Az öregdiák-mozgalommal kapcsolatos adatok lelőhelye a továbbiakban külön hivatkozás nélkül is: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: *A sárospataki öregdiák mozgalom 19–21. századi kronológiája. Intézménytörténet és közművelődési dimenziók* (elektronikus adattár, 2011): <http://patakidiak.hu/patakidiak/oldal/a-saros-pataki-oregdiak-mozgalom-19-21-szazadi-kronologiaja>; továbbá: http://www.zempenimuzsa.hu/oreg_dia_krono.htm. (letöltve 2015. 11. 26.)

Jelenlegi ismereteink szerint az első sárospataki öregdiák baráti társaság a kiegészés után öt évvel kezdte meg a működését Budán. A „Sárospataki Kör” alapszabálya és a belügyminisztériumnak címzett, 1872. február 11-ei keltezésű nyilvántartásba vételi kérelme a Magyar Országos Levéltárban fennmaradt.⁴

A pataki öregdiákok következő jelentős kezdeményezése a Sárospatakot Oltalmazó Liga megalakulása volt. A mozgalom 1916. április 30-án, a pataki községházán bontott zászlót, az alakuló közgyűlés május 28-án zajlott le Budapesten. A belügyminisztérium azonban nem hagyta jóvá a benyújtott alapszabályokat, mert a háború miatt csak hadi jótékonyági célokkal lehetett egyesületet szervezni.⁵

Finkey Ferenc volt sárospataki, majd pozsonyi jogakadémiai tanár 1916. június 23-án tette közzé Felhívás a volt pataki diákokhoz című röpiratát, amelyben kérte, hogy a pataki diákok erkölcsileg és anyagiilag támogassák a Sárospataki Református Főiskolát. Javasolta a Pataki Diákok Szövetsége megalakítását a Sárospatakot Oltalmazó Liga keretén belül.⁶ Finkey tervéhez többen csatlakoztak és a Pataki Diákok Országos Szövetsége megalakítását célzó értekezletét 1917. május 5-én meg is tartották. Az alakuló közgyűlés 1917. szeptember 23-án volt, Budapesten. Valószínűsíthető, hogy a Szövetség hivatalos nyilvántartásba vétele – a Ligához hasonlóan – a fennálló egyesületalakítási tilalom, illetve a fokozódó háborús viszonyok miatt nem történt meg.⁷

A pataki öregdiák-mozgalom következő eseménye a Pataki Diákok Szövetsége (PDSZ) 1921. március 12-én, Budapesten történt megalakulása volt. A döntést – Panka Károly országgyűlési könyvtárigazgató kezdeményezésére – 25, volt pataki diák hozta meg. A társaság alapszabály nélkül, baráti kör jelleggel jött létre, formális székhelyeül az Országház szolgált. Évente több alkalommal társasvacsorát rendeztek, 1929-ig összesen 30 alkalommal, amelyeken mindig elhangzott valamilyen pataki vonatkozású előadás, ame-

4 A dokumentumot jegyzetekkel ellátva közzétettem: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: Sárospataki baráti kör Budán, 1872-ben, *Egyháztörténeti Szemle* 6 (2005)/2, 143–146.

5 Vö. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: Adatok a pataki öregdiák-mozgalom történetéhez, in: Kovács Dániel (szerk.): *Comenius és Kazinczy szellemében*, Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 2009. 203–208 (*Bibliotheca Comeniana*, 14).

6 Finkey röpirata önálló füzetben, továbbá a *Sárospataki Hírlap* I. évf. 1. számában jelent meg. A dokumentumot közzétettem: FINKEY Ferenc: Felhívás a volt pataki diákokhoz, 1916. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Bolvári-Takács Gábor, *Zempléni Múzsza*, 3 (2003)/4, 63–70.

7 A Pataki Diákok Országos Szövetsége alapszabály-tervezetét közzétettem: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: Kísérlet pataki diákszövetség létrehozására, 1917. *Zempléni Múzsza* 14 (2014)/2, 26–36.

lyek később nyomtatásban is megjelentek. A csoport adományokat gyűjtött, iskolai ösztöndíjakat alapított, 1927-ben Panka Károly és Komáromi János szerkesztésében kiadták A pataki diákvilág anekdotakincse I. kötetét.⁸

2. A Pataki Diákok Országos Szövetsége megalakulásának körülményei és eseményei

A mozgalom legmagasabb szintű szerveződési formája a Pataki Diákok Országos Szövetsége (PADOSZ) működésének időszaka volt. A szövetség alapszabállyal rendelkező, kulturális és érdekképviseleti fórumként 1928. október 6-án jött létre Sárospatakon. Az alábbiakban az ehhez vezető út legfontosabb eseményeit tekintjük át.

Az 1931-ben esedékes 400. alapítási évforduló előtti esztendőekben felpezsdültek az iskola társadalmi kapcsolatai. 1927. június 19-én több évfolyamot érintő öregdiák-találkozót rendeztek a főiskolán. Megjelentek az 50 éve akadémiai vizsgát és az 50, 40, 38 és 10 éve érettségit tett osztályok. A szónokok Kazinczy Gábor ny. kúriai bíró, Kazinczy Ferenc dédunokája (mint 50 éve végzett jogakadémista) és Mezőssy Béla ny. miniszter (mint 40 éve érettségizett) voltak. A találkozóról a főiskola 1926–27. évi értesítőjében is hírt adtak, ez volt az első ilyen jellegű tudósítás.

A következő évtől három irányban folytak az események. Egyrészt megélénkültek a kormányzati kapcsolatok, amelynek jeleként 1928. június 13-án Sárospatakra érkezett Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter. A Sárospataki Református Főiskolán folytatott tárgyalásának témája a főiskola fejlesztése volt. Kíséretében volt Kállay Tibor ny. pénzügyminiszter, Karafiáth Jenő államtitkár, Barathy Jenő, Bessenyei Zénó, Görgey István, Szabó Zoltán és Szinyei Merse Jenő országgyűlési képviselők. Velük együtt megjelentek a vármegye és a Tiszáninneni Református Egyházkerület elöljárói is. Klebelsberg látogatást tett az – ekkor még állami – tanítóképzőben is – ez az iskola történetének első miniszteri vizitje. Bejelentette, hogy főhatóságként 14.400 pengőt ad az intézet felújítására. Szeptember 27-én Kornis Gyula államtitkár látogatott Sárospatakra, megbeszéléseinek tárgya a főiskola fejlesztése volt.

Másrészt megindult a 400. évforduló megünneplésének előkészítése. Erre április 19-én, az iskolai székek bizottsági gyűlésén Mátyás Ernő közgazdát tett javaslatot, benne a volt pataki diákok névjegyzékének összeál-

8 Vö. PANKA Károly (szerk.): *Jelentés a Pataki Diákok Országos Szövetsége Budapesti Egyesületének működéséről 1921–1933.* Budapest, PDOSZ BE, 1933.

lítására is. Az Igazgató Tanács június 17-én nyújtotta be programjavaslatát a Tiszáninnen Református Egyházkerülethez. A kérdést az egyházkerületi közgyűlés Miskolcon július 16-án tűzte napirendre.

Az öregdiákok sem maradtak tétlenek. 1928 elején Harsányi Gusztáv Debrecenben élő ny. kúriai bíró azzal a kéréssel fordult Rácz Lajos professzorhoz, hogy a főiskola tanári kara készítse elő országos pataki diákszövetség létrehozását. Elekes Imre igazgató a tanári karból bizottságot állított fel és érintkezésbe lépett Panka Károllyal, a budapesti PDSZ elnökével. Április 30-án Rácz Lajos kérésére Trócsányi József jogászprofesszor megkapta az éppen alakulását tervező Debreceni Református Kollégiumi Diákszövetség alapszabályát, amely később mintaként szolgált a Pataki Diákok Országos Szövetsége alapszabályához is.⁹ Belépett a képbe Kazinczy Gábor is, aki bejelentette, hogy támogatni kívánja a budapesti Pataki Diákok Szövetségét, erről május 10-én Harsányi Gusztáv levélben tájékoztatta Panka Károlyt. A „Volt Pataki Diákok Országos Szövetsége” megalakításáról június 24-én tartottak Előkészítő értekezlet Sárospatakon, kb. 30 fő részvételével. Az ülést vezette és az alapszabály-tervezetet ismertette Elekes Imre. megtörtént az alakuló közgyűlés időpontjának október 6-ra való kitűzése, a tisztikar jelölése. Kazinczy Gábor 1000 pengőt adományozott a nemes célra. A közigazgató szeptemberben felhívást tett közzé a Pataki Diákok Országos Szövetsége Előkészítő Bizottsága nevében az alakuló közgyűlésre. A legnagyobb, már létező elődszervezet, a budapesti Pataki Diákok Szövetsége október 2-ai társasvacsoráján és értekezletén megtárgyalták a Pataki Diákok Országos Szövetsége alapszabály-tervezetét.

Elérkezett 1928. október 6-a. A Református Kollégium bejáratánál dél előtt felavatták az (első) világháború pataki diákáldozatainak második emléktábláját, beszédet mondott Novák Sándor gimnáziumi igazgató. Előtte ünnepély zajlott az imateremben Mátyás Ernő ünnepi beszédével és irodalmi-zenei műsorral.

Utána, 11.30–14.30 között tartották a Pataki Diákok Országos Szövetsége alakuló közgyűlését a főiskola imatermében, 160 fő részvételével. A jegyzőkönyvvezető Novák Sándor volt. A közgyűlést táviratban köszöntötte Bethlen István miniszterelnök, levélben üdvözölte Klebelsberg Kunó. A napirend a következő volt: Mátyás Ernő megnyitó beszéde; Kazinczy Gábor elnökké

9 A debreceni szövetség május 6-án megalakult és a későbbiekben rendszeres kapcsolatokat ápolt a PADOSZ-szal elsősorban Gulyás József pataki tanár, a Diákszövetség választmányi tagja, illetve a Debrecenben élő Kazinczy Gábor révén. Szeptember 26-án Pápán is megalakult a Pápai Református Kollégium Diákszövetsége, elnöke Antal Géza püspök lett.

választása és beszéde; Trócsányi József ismertette az alapszabály-tervezetet és vezette ennek megtárgyalását; a tisztikar megválasztása, a következő személyekkel: fővédnökök: Révész Kálmán püspök és Dókus Ernő főgondnok; védnökök: Janka Károly, Dókus Gyula és Perényi Zsigmond; társelnökök: id. Meczner Béla és Finkey Ferenc; alelnökök: Rácz Lajos, Szabó Sándor, Rácz Gábor, Csontos József, Téglássy Andor, Diószeghy János, Pálóczi Horváth Zoltán, Panka Károly, Komáromi János és Keéky István; főtitkár: Novák Sándor; titkárok: Szabó Zoltán és Zsíros József; ügyész: Izsó Bertalan; pénztáros: Trócsányi József; ellenőr: Dávid Zoltán; számvizsgáló bizottság: Tárczy Árpád, Urbán Barnabás és Szüts István. Választmányi tagok: a mindenkori közigazgató és gimnáziumi igazgató, Harsányi Gyula, Emődy László, Enyedy Andor, Somody János, Somody József, Rásonyi Papp Pál, Bálint Zoltán, Katona György, ifj. Csajka Endre, Marton János, Szilágyi Benő, Gulyás József, Bódy Dénes, Zelles Lajos. Megválasztották az első tiszteletbeli tagokat is: Klebelsberg Kunó, Mezőssy Béla, Petry Pál, Korniss Gyula, Puky Endre, Farkasfalvi Farkas Géza, Szentimrey Gyula, Bernáth Aladár, Bottlik István, Harsányi Gusztáv, Mikecz István, Bessenyei Zénó, Ragályi-Balassa Ferenc, Juhász László, Farkas István, Kiss Ernő, Elek József, Kiss Zsigmond, Mitrovics Gyula, Gaál Endre, Mokcsy Zoltán, Szabó Zoltán, Dóczi Imre, S. Szabó Sándor, Szánthó Gyula, Kovácsy Sándor, Makláry Pap Miklós, Kun Zoltán, Szoboszlai Gyula, Olchváry Zoltán, László Ferenc. Ezután ünnepi beszédet mondott a régi diákok nevében Pálóczi Horváth Zoltán, majd elhangzottak Mátyás Ernő, Darányi Lajos, Janka Károly, Rácz Lajos, Marton János köszöntői. Végül felolvasták a választáviratokat Horthy Miklóstól és Klebelsberg Kunótól. Az év végén látott napvilágot az Emléklapok 1928. okt. 6.-ról című kiadvány,¹⁰ amely tartalmazta az események leírását, az alakuló közgyűlésen elhangzott beszédeket és köszöntéseket, a tisztikar névsorát és az emléktáblán szereplő hősi halottak életrajzi adatait.

A PADOSZ választmánya december 15-én ült össze először. Meghallgatták a jelentést az eddigi munkáról, állásfoglalás adtak ki az internátus építésére ígért, de a költségvetésből végül kihagyott államsegély ügyében, azzal, hogy Kazinczy Gábor vezetésével küldöttséget menesztenek a kormányhoz. Azonban 1929. január 17-én Kazinczy Gábor megírta Panka Károlynak, hogy Dókus Ernő véleménye szerint az öregdiákok addig ne küldjenek delegációt a kormányhoz, amíg a Főiskola és az állam közötti tárgyalások le nem zárul-

10 Novák Sándor (összeállította): *Emléklapok 1928. okt. 6.-ról. A hősi halált halt sárospataki diákok második emléktáblájának leleplezési ünnepélyéről és a Pataki Diákok Országos Szövetségének megalakulásáról*, Sárospatak, Pataki Diákok Országos Szövetsége, 1928.

nak. Az egyeztetések nyomán végül közös egyházkerületi-öregdiák delegáció állt fel, amely 1929. január 24-én találkozott a kormány képviselőivel. A sárospataki küldöttséget Dókus Ernő, Janka Károly, Kazinczy Gábor és Finkey Ferenc vezették. A delegáció tagja volt valamennyi egyházkerületi esperes és további 12 fő. A kormány részéről a megbeszélésen Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter, Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár és Wekerle Sándor pénzügyminiszter voltak jelen, kíséretükkel.

A kapcsolattartás ezután is folyamatos maradt. Március 23-án Klebelsberg Kunó és Tóth István államtitkár látogatott Sárospatakra. Június 11-én miniszteri értekezletet tartottak Klebelsberg elnökletével, Budapesten a Főiskola fejlesztése és az internátusok ügyében, a pataki delegátus vezetője Elekes Imre volt. A tárgyalás lényege: pénzügyi támogatás 1927/28-tól 35 éven át 30 ezer P gimnáziumi internátusra, 1928/29-ben 5 ezer P annuitás teológiai internátusra, 1929/30-ra 40 ezer P annuitás internátusra, 1930/31-re 240 ezer P tökesegély. Mindezen kormányzati vállalásokra, mint fedezetre, a Sárospataki Református Főiskola 500 ezer P kölcsönt vett fel. A tárgyalás további eredményei: gimnáziumi nyelvoktatás, a tanítóképző visszaadása. Ennek alapján június 30-án a Tiszáninneni Református Egyházkerület nevében Révész Kálmán püspök és Dókus Ernő főgondnok, valamint a kincstári jogügyi igazgatóság képviselője aláírták a sárospataki tanítóképző egyházi kezelésbe adásáról szóló szerződést, mintegy kárpótlásként a jogakadémia 1923. évi bezárása miatt. Az ingatlant az egyházkerület 50 évre térítésmentes használatba kapta. (Az ünnepélyes átadás szeptember 14-én volt.) December 10-én újabb miniszteri értekezletet tartottak Klebelsberg Kunó elnökletével Budapesten a Főiskola fejlesztése és a 400. évforduló ügyében. Végül december 15-én Klebelsberg újfent Sárospatakra érkezett, kíséretében Tóth István és Petry Pál államtitkárokkal és Bessenyei Zénó képviselővel. Döntés született további 530 ezer P beruházási támogatásról, amelyből 80 ezer P a teológiai internátusra, 450 ezer P az Angol Internátus felépítésére fordítandó.

A PADOSZ választmánya az első működési év során rendszeresen ülésezett. Június 16-án először rendeztek ún. érettségi „nagy találkozó”-t a 10, 20, 25, 35, 40 és 50 éve végzeteknek; valamennyi jelenlevő osztály részéről elhangzottak köszöntések. Október 27-én a választmány a 400. évforduló előkészületeivel foglalkozott. A Szövetség az év során pénzzadományokat is nyújtott a főiskolának.

A PADOSZ pénzvagyona 1929. július 1-jén 1.453,28 P, taglétszáma december végén 330 fő volt. A vidéki fiókegyesületek másfél éven belül színre léptek. Elsőként a budapesti PDSZ alakult át az országos szövetség Budapesti Egyesületévé (1929. november 8.) és maradt továbbra is a legaktívabb szer-

vezet. Ezt követték az újonnan létrejövő debreceni (1930. február 3.), miskolci (1930. június 19.) és nyíregyházi (1930. június 14.) fiókegyesületek.

Az 1920-as évek végén és az 1930-as években a PDSZ, a PADOSZ és későbbi fiókegyesületei jelentős anyagi erőforrás-gyűjtő munkát végeztek, amelyből a két világháború között Sárospatakon, illetve a Kollégiumban szobrok, emléktáblák létesültek, kiadványok jelentek meg, ösztöndíjas diákok tanulhattak. Mindez 1931-ben tetőzött, a Kollégium fennállásának 400 éves évfordulójára szervezett ünnepségeken. A szövetség élen járt az öregdiákok politikai érdekérvényesítő képességének kiaknázásában: a kollégiummal és az egyházkerülettel közös lobbizások jelentősen hozzájárultak az iskola harmincas évekbeli fellendüléséhez, az intézmény számos épülettel és más beruházással gazdagodott. A PADOSZ ténylegesen 1943-ig működött, de tevékenységének fénykora a harmincas évek közepén lezárult.¹¹

3. A Pataki Diákok Országos Szövetségének Alapszabályai, 1928.

Az alábbiakban, mint történeti értékű dokumentumot, közzéteszük a Pataki Diákok Országos Szövetségének alapszabályát. Az 1928. október 6-án elfogadott szöveget 1929. február 21-én terjesztették fel a belügyminiszterhez. A tárcza július 8-án 170.781/VII.1929. B.M. számon, négy kiegészítéssel jóváhagyta az alapszabályt, így az decemberben nyomtatásban is megjelent. A ma már szinte hozzáférhetetlen dokumentumot az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük.¹²

I. FEJEZET

1. §. Általános rendelkezések

Az egyesület címe: A Pataki Diákok Országos Szövetsége.

Székhelye: Sárospatak.

Működési területe: Magyarország.

Hivatalos nyelve: magyar.

Pecsétje: A főiskola címerében szereplő angyal, körülötte: „Pataki Diákok Országos Szövetsége, Sárospatak.”

¹¹ Lásd még: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: Tények és tendenciák a pataki öregdiák-mozgalom történetében, in: SZABÓ Csaba (szerk.): *Sárospataki Református Kollégium Alapítvány 1989–2009. Jubileumi kiadvány*, Sárospatak – Budapest, Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 2009. 11–16.

¹² A közlés forrása: *A Pataki Diákok Országos Szövetségének Alapszabályai*, Sárospatak,

2. §. A szövetség célja

1. A főiskola iránti szeretet ápolása.
2. A főiskola hagyományos szellemének feltárása, ébrentartása, ápolása és a volt diákoknak e szellemben való megtartása.
3. A főiskola volt diákjainak bevonása a főiskola aktuális életébe és céljaiba, a volt diákok szellem-erkölcsi erőinek felhasználása a főiskola céljaira.
4. A főiskola hagyományos szellemének és aktuális céljainak szolgálatában egységbe hozni a volt diákokat, ez egységbe hozásban szerves élettartalommal ellátni őket.
5. A főiskola meglevő és létesítendő intézményeinek anyagi támogatása.
6. A főiskola egész nemzetre kiható kulturális jelentőségének a nemzeti tudatba való átvitele, valamint az egész nemzeti életnek meggazdagítása azzal a sajátos szellemmel, aminek hordozója a főiskola.
7. A pataki diákok közt a testvéri szeretet ápolása, fenntartása és a pataki diákok támogatása.

3. §. A cél elérésére szolgáló eszközök

1. A szövetség a volt tanulótársak személyi adatait nyilvántartja és közéleti működésüket figyelemmel kíséri.
2. Évenként szövetségi összejöveteleket tart, amikor a pataki iskola múltjáról és jelen céljairól, problémáiról előadásokat tart.
3. A szövetségi tagok közötti összeköttetés állandó fenntartása végett minden szövetségi taghoz legalább 5 évenként értesítést küld, amelyben azokat a kollégium helyzetéről és működésének kiemelkedő mozzanatairól, a szövetség esetleges terveiről értesíti és működéséről beszámol.
4. Jubiláns találkozókat tart. Részt vesz a pataki főiskola 400 éves jubileumának megszervezésében. Ebből az alkalomból részt vesz a pataki főiskola emlékkönyvének kiadásában.
5. Amely városban vagy községben 20-nál több volt pataki diák tartózkodik, ott ezeknek a kívánságára fiókokat létesít s e fiókok működését támogatja. (L. 22. §.)
6. A nemzeti élet minden vonatkozásában aktíve igyekszik érvényesíteni azt a szellemet, amit a pataki iskola múltjával és jelenével képvisel.
7. A pataki szellem feltárása és minél erősebb érvényesítése céljából kitűzi programjába:

Pataki Diákok Szövetsége, 1929. 16. A szöveget a mai helyesírás szerint tesszük közzé, a további jegyzetek a kiadott szöveg eredeti jegyzetei.

- a) kiváló pataki személyiségek jellemképének megírását;
- b) a pataki főiskola történetének megírását, különös tekintettel a szellem-történeti szempontokra.

8. A főiskola tanulói részére alapítványokat és ösztöndíjakat létesít, pályadíjakat tűz ki, adományokat, jutalmakat, tanulmányi utakra költségeket ad s különös gondot fordít arra, hogy kiválóan tehetséges, de szegénysorsú diákoknak anyagi és erkölcsi támogatással segítséget nyújtson kiképzetésükhöz, tehetségük kifejlesztésére.

4. §. A szövetség vagyona

A szövetség vagyona áll a tagdíjakból, adományokból és egyéb bevételekből. A szövetség vagyonának kezeléséről és megőrzéséről a 12., 19. és 21. §-ok rendelkeznek.

II. FEJEZET

5. §. A tagokról

A tagok rendes-, pártoló-, alapító- és tiszteletbeli tagok.

Rendes tag lehet a főiskola minden volt diákja, akiket a választmánya tagok sorába felvesz, továbbá a főiskolának működő és volt tanárai, igazgató-tanácsosai, tisztségviselői és széniora.

Alapító taglehet a főiskola minden volt diákja s működő vagy volt tanára, aki a szövetség céljaira egyszer és mindenkorra legalább 100 P-t fizet, melynek csak kamatai használhatók fel folyó kiadásokra.

A tiszteletbeli tagot, esetleg a nem tagok sorából is a közgyűlés kiváló érdemei alapján választja meg; ezek tagdíjat fizetni nem kötelesek.

Pártoló tagul felvehető az is, aki nem volt ugyan a főiskola diákja, de a főiskola és a szövetség iránt különösebb érdeklődést tanúsít. A pártoló tag egyszer és mindenkorra 20 P-t fizet.

Kiskorúak csak szülői vagy gyámi beleegyezéssel vehetők fel a tagok közé. Nem lehetnek tagok azok, akik középiskolai fegyelem alatt állanak. Azok a tagok, akik tagsági díj fizetés iránti kötelezettségüknek nem tettek eleget, tagsági jogait nem gyakorolhatják.

6. §. A tagok felvétele

Aki rendes-, alapító- vagy pártoló tag akar lenni, ebbeli szándékát a szövetség titkárságánál bejelenteni és igazolni tartozik, hogy a szövetségbe való felvétel követelményeinek megfelel. Az ily módon jelentkezők felvétele felől a választmány határoz.

A felvételtől a főtitkár értesíti az érdekelteket, akik kötelesek az alapszabályszerű díjat évenként megfizetni. Tiszteletbeli tagokat a választmány ajánlatára a közgyűlés választ.

7. §. A tagok kötelességei

A rendes tagok évenként 4 (négy) pengő tagdíjat fizetnek 3 évi kötelezettséggel. Aki kilépési szándékát a harmadik év június hó elsejéig Írásban be nem jelenti, további 3 évre is rendes tagsági kötelezettséget vállal.

Az alapító tag egyszer és mindenkorra 100 (egyszáz) P-t fizet. A tagsági díjak minden naptári év június hava első napjáig fizetendők be. Minden megkezdett év egésznek számít. A tagsági díj peresítése a sárospataki királyi járásbíróság illetékessége és hatásköre alá tartozik. A tagok erkölcsi kötelessége a szövetség alapszabályszerű céljait minden rendelkezésükre álló anyagi és szellemi eszközzel előmozdítani.

8. §. A tagok jogai

A szövetség minden tagja, tehát az alapító és pártoló tagja is jogosult a szövetség összejövetelein résztvenni. A közgyűlésen azonban csakis a rendes, alapító és tiszteletbeli tagoknak van szavazati joguk, melyet személyesen gyakorolhatnak.

9. §. A tagság megszűnése

A tagság megszűnhet halál, kilépés, törlés, kizárás által. Aki a kötelező 3 évi tagság leteltével ki akar lépni a szövetségből, kilépési szándékát a főtitkárnál legkésőbb a harmadik év június hó 1-ig tartozik bejelenteni, amikor is a hátralevő időre esedékes tagdíjakat kiegyenlíteni köteles. Az, aki a tagsági díjfizetés vagy alapszabály szerinti más kötelezettségének ismételt felszólítás után sem tesz eleget, a tagok sorából törölhető, ha a választmány úgy találja, hogy mulasztásából a szövetség iránti érdeklődésnek nagyobb fokú ellanyhulására lehet következtetni. A törlés a tagot a törlés előtti időre eső tagdíjak tekintetében fizetési kötelezettsége alól fel nem menti. A törölt tag, ha tagdíjhátralékát kiegyenlítette, újból felvehető. A választmánynak joga van azokat, akik erkölcsi vagy nemzeti feddhetetlenség ellen vétének, a szövetségből titkos szavazással kizárni. A titkos szavazással hozott választmányi határozathoz a szavazatok 2/3többsége szükséges. A törlés és kizárás tárgyában hozott választmányi határozatról a kizárt tagot az elnökség értesíti. A kizáró határozatot a kézbesítést követő három napon belül a közgyűléshez lehet fellebbezni. Hivatalból kell kizárni azt a tagot, akit a bíróság közönsé-

ges bűncselekményért jogerősen elítélt, vagy aki hazafiatlan, nemzetellenes magatartást tanúsít.¹³

III. FEJEZET

10. §. A szövetség szervei

Közgyűlés. Elnökség. Választmány. Védnökök. Tisztikar. Számvizsgáló-bizottság.

11. §. A közgyűlés

Rendes közgyűlést a szövetség időnként, de legalább minden évben egyszer tart.¹⁴ A közgyűlést a szövetség elnöke, akadályoztatása esetén az alelnökök egyike hívja össze és vezeti. A közgyűlés időpontját és tárgysorozatát a választmány határozza meg. Rendkívüli közgyűlést a választmány bármikor összehívhat, harminc szövetségi tag Írásbeli kérelmére pedig köteles összehívni. A közgyűlés határnapját és tárgysorozatát legalább 15 nappal előbb meghívó útján (postán egyszerű levélben) vagy más megfelelő módon (Budapesti Közlöny vagy más budapesti hírlapban való közzététel útján) közhírré kell tenni. A közgyűlésen minden tag részt vehet és a pártoló tagok kivételével minden tag egy szavazatot gyakorolhat. A közgyűlés határozatképes, ha azon legalább harminc szavazati joggal rendelkező szövetségi tag jelen van. A közgyűlés határozatait rendszerint egyszerű szótöbbséggel hozza. Alapszabálmódosítás, más egyesületbe vagy szövetségbe olvadás, a szövetség feloszlása és ebben az esetben a vagyon hovafordítása tárgyában egybehívott közgyűlés határozatképességéhez azonban a szavazatra jogosult tagok közül legalább 50 tagnak a megjelenése s az e tárgyban hozott határozatok érvényességéhez pedig a jelenlevők legalább 2/3-ának hozzájárulása szükséges. Ezen határozatok foganatosításuk előtt jóváhagyás végett a m. kir. belügyminiszterhez fölterjesztendőek. Ha az egyébként szabályszerűen egybehívott közgyűlésen a tagok nem jelennek meg határozatképes számban, a 8-30 napon belül azonos tárgysorozattal összehívandó újabb közgyűlés a megjelentek számára való tekintet nélkül határozatképes. A szavazatok egyenlősége esetén a tanácskozást vezető elnök szavazata dönt.

13 Ez a mondat a m. kir. belügyminiszter úr pótlása.

14 A közgyűlés által elfogadott szöveg szerint csak lehetőleg kellett volna minden évben közgyűlést tartani, a belügyminiszteri láttamozás szerint minden évben legalább egyszer kell.

12. §. A közgyűlés tárgyai

1. A tisztikar, elnökség, választmány, számvizsgáló-bizottság tagjainak megválasztása, tiszteletbeli tagok választása.
2. Beszámoló a szövetség működéséről.
3. Költségvetés és zárszámadás tárgyalása, afelmentés megadása, általában a vagyoni természetű ügyeknek végső fokon való intézése.
4. Tagok szabályszerű indítványainak tárgyalása. A tagok a közgyűléseiken tárgyalható önálló indítványukat a közgyűlés előtt legalább 5 nappal írásban az elnöknek kötelesek beadni.¹⁵
5. Alapszabálymódosítás.
6. Feloszlás, más szövetséggel való egyesülés (fúzió) és ebben az esetben a szövetség vagyonának hovafordítása tárgyában határozathozatal.
7. A választmány hatáskörét meghaladó fontosabb szerződések és különösen a szövetségi vagyon állagát érintő jogügyletek elhatározása, jóváhagyása, továbbá a választmány megfelelően megfellebbezett határozatainak felülbírálása.

A közgyűlésről jegyzőkönyvet kell vezetni a közgyűlésen résztvevő tagok neveinek feltüntetésével. A jegyzőkönyvet az elnök által felkért két tag hitelesíti, az elnök és a főtitkár aláírják. Az alapszabályok módosítása, valamint a szövetségnek más szövetségbe vagy egyesületbe olvadása (fúzió), nemkülönben a szövetség esetleges feloszlása és ebben az esetben vagyonának hovafordítása tárgyában hozott közgyűlési határozat foganatosítása előtt jóváhagyás céljából a m. kir. belügyminiszterhez felterjesztendő.

A közgyűlés tárgyaihoz minden tag hozzászólhat és azokra vonatkozó indítványt tehet. Általában a közgyűlés csakis a választmány előkészítése és javaslata alapján hozhat érdemleges határozatot.

13. §. A választmány

A választmány a közgyűlés által 3 évre választott 16 tagból áll, ezenkívül hivatalból tagjai a választmánynak a tisztikar és a sárospataki főiskolának mindenkorai igazgatói és szeniora, végül a fiókok által minden 50 tagjuk után delegálható egy kiküldött. A választmány elnöke a szövetség elnöke, akadályoztatása esetén az alelnökök egyike. A választmányt 3 évenként a közgyűlés választja. A választmány a közgyűlést megelőzően minden esetre köteles ülést tartani. Az ülést az elnök vagy helyettese hívja össze.

¹⁵ Ez a mondat a m. kir. belügyminiszter úr pótlása.

Rendkívüli ülést az elnök összehívására szükség esetén bármikor tarthat. Öt választmányi tag indokolt kérésére az elnök a rendkívüli választmányi ülést 8 napon belül összehívni köteles. Határozatképességéhez összes tagjai 1/3 (egyharmad) részének jelenléte szükséges. A választmány intézkedik a szövetség céljainak elérésére szolgáló eszközök alkalmazása tárgyában, intézi a szövetség minden fontosabb, a közgyűlésnek fenn nem tartott ügyét s a rendelkezésre álló összegből ösztöndíjakat, szorgalmi díjakat utal át a főiskolába, rendezi az ünnepélyeket, összejöveteleket. Intézi a folyó ügyeket. Határoz a rendes-, alapító-, pártoló tagok felvétele, törlése, kizárása felől, indítványt tesz a tiszteletbeli tagok megválasztására. Határoz a rendes-, rendkívüli közgyűlések összehívása és tárgysorozata tárgyában. Ha a választmányi tagok nem jelennek meg határozatképes számban, az azonos tárgysorozattal 15 napon belül megtartandó választmányi ülés a megjelentek számára való tekintet nélkül határozatképes. A szavazatok egyenlősége esetén az elnök szavazata dönt. A választmányi ülésről jegyzőkönyvet kell vezetni, melyet az elnök és a jegyzőkönyvvezető írnak alá és az elnök által erre felkért két tag hitelesít. Határozatai a közlést követő naptól számított¹⁶ 15 napon belül a közgyűléshez fellebbezhetők. Az időközben megüresedett választmányi tag-sági helyeket a legközelebbi közgyűlés tölti be.

14. §. Védnökök

A szövetség fővédnökei a tiszáninzeni református egyházkerület mindenkori püspöke és főgondnoka. A közgyűlés védnököket is választhat. A fővédnökök és védnökök a tiszteletbeli tagok jogait gyakorolhatják.

15. §. A tiszttakar

A tiszttakar tagjai: Elnök. Társelnökök. Alelnökök. Főtitkár. Titkárok. Ügyész. Pénztáros és Ellenőr.

A tiszttakar tagjait a közgyűlés a szavazatképes tagok közül 3 évre választja. Ha valamely tisztség a 3 év lefolyta előtt üresedik meg, azt csak a 3 évből hátralevő időre tölthetik be.

16. §. Az elnök, társelnökök, alelnökök, ügyvezető-alelnök

A szövetség élén áll az elnök, aki a szövetséget képviseli. Vezeti és ellenőrzi a tiszttakar tevékenységét. Utalványozási joga az ellenőr ellenjegyzése mellett a folyó kiadásokra 500 P-ig terjedhet. A pénztárt bármikor megvizsgálhatja.

¹⁶ „a közlést követő naptól számított” mondatrész a m. kir. belügyminiszter úr pótlása.

Összehívja a választmányt. Aláírja a közgyűlési és választmányi ülések jegyzőkönyvét. Szavazategyenlőség esetén dönt.

A társelnökök az elnököt a közgyűléseken, az alelnökök pedig minden más teendőkben helyettesítik.

A közgyűlés a Sárospatakon vagy Sátoraljaújhelyben lakó alelnökök közül egyet ügyvezető alelnökké választ, aki mindazon teendőket végezi, amelyeket az elnök magának nem tart fenn.

17. §. A főtitkár, titkárok

A főtitkár végzi a többi tisztviselők munkakörébe nem utalt írásbeli munkát. Gondoskodik az ülések megtartásáról, összeállítja azok sorrendjét, értesíti a tagokat az ülések helyéről és idejéről, vezeti a közgyűlések jegyzőkönyveit, a tagokat nyilvántartó törzskönyveket, intézi a levelezést, őrzi az irattárt. A titkárok a főtitkárt helyettesítik és a választmányi ülések jegyzőkönyveit vezetik.

18. §. A szövetség ügyésze

A szövetségnek jogügyekben tanácsot ad, megszerkeszti a szövetség jogi okmányait, szerződéseit, alapító-leveleket stb. Képviseli a szövetséget esetleges peres ügyeiben.

19. §. A pénztáros

Kezeli a szövetség összes vagyonát. Beszedi a tagdíjakat és a szövetség egyéb bevételeit, teljesíti az utalványozások szerint a kifizetéseket. A vagyon és pénz kezeléséről okmányolt számadást, naplót, pénztárkönyvet vezet. Elkészíti az évi költségvetési tervet. A szövetség vagyonának kezeléséért anyagi felelősséggel tartozik. A befolyó összegeket a főiskolai pénztárba helyezi el kezelés és gyümölcsöztetés végett.

20. §. Az ellenőr

Ellenőrzi a pénztáros működését. Az esetleg észlelt szabálytalanságokról az elnökségnek azonnal írásbeli jelentést tenni köteles. Közreműködik az évi zárszámadás és a következő évi költségvetés elkészítésénél és azokat a pénztárossal együtt aláírja. Az ellenőr a pénztárossal együtt anyagilag egyetemlegesen felelős.

21. §. A számvizsgáló-bizottság

Három tagból áll, tagjait a közgyűlés a teljes cselekvőképességű tagok közül 3 évre választja. Tagjai megbízásuk ideje alatt sem a választmánynak, sem a tisztitárnak tagjai nem lehetnek. Kötelességük a szövetség vagyona kezelésé-

nek felülvizsgálása. A számvizsgáló-bizottság a szövetség pénzkezelését bármikor megvizsgálhatja. A számadási év lezártával pedig az évi zárszámadást és a pénzkezelésre vonatkozó naplókat, összes egyéb okmányokat, iratokat részletesen megvizsgálni és vizsgálata eredményéről a választmány útján a közgyűlésnek írásban jelentést tenni köteles.

Amennyiben évközben észlelne valamelyes szabálytalanságot, ezt az elnökségnek, fontosabb és súlyosabb esetben e célra külön összehívandó rendkívüli közgyűlésnek bejelenteni tartozik.

22. §. Fiókegyesületek

A megalakult helyi körök vagy fiókok a jelen alapszabályok alapján működnek s külön alapszabályokat nem alkothatnak. Tagjai csakis a Pataki Diákok Országos Szövetségének a tagjai lehetnek. Külön tagdíjjal nem terhelhetők, ellenben az anyaegyesület az illető helyről befolyt tagsági díjaknak a felét a fiókoknak adja át. A fiók elnököt, alelnököt, titkárt, pénztárost, ellenőrt, 6 tagú választmányt, 3 tagból álló számvizsgáló-bizottságot választ. E szervek működésére, úgyszintén a közgyűlésre a jelen alapszabályok rendelkezéseit kell megfelelőleg alkalmazni.

A fiók alakítása az illetékes törvényhatóság első tisztviselőjének tudomásul vétel végett bejelentendő s a fiók véglegesen csak a tudomásul vétel közlése után alakulhat meg.

A fiókok az anyaegylet határozatait és utasításait az alapszabályok keretén belül követni tartoznak. A fiók felfüggesztését vagy felosztatását csak a törvényhatóság első tisztviselője, illetve a belügyminiszter rendelheti el. Felosztatás esetén a fiók vagyona az anyaegyesületre száll.

A fiók működéséről évente az anyaegyletnek számol be.

VEGYES RENDELKEZÉSEK

23. §. A szövetség megszűnik

1. Ha az e célra külön is összehívott közgyűlés a szövetség felosztatását a 11. és 12. §-nak megfelelően kimondotta és a szövetség vagyonának hovafordítása iránt intézkedik.

2. Ha a m. kir. belügyminiszter a szövetséget véglegesen felosztatja, ez esetben az összes vagyon a sárospataki ref. főiskolát illeti meg azzal a rendeltetéssel, hogy azt az általa fenntartott diákjóléti intézmények céljaira fordítsa.

24. §.

Azokban az esetekben, amikor a szövetség az alapszabályokban előírt célját és eljárását meg nem tartja, hatáskörét túllépi, államellenes működést fejt ki,

a közbiztonság vagy a közrend ellen súlyos vétséget követ el, vagy a tagok vagyoni érdekeit veszélyezteti, a m. kir. belügyminiszter a szövetség ellen vizsgálatot rendelhet el, működését felfüggesztheti és a szövetséget esetleg végleg fel is oszlathatja.

Sárospatak, 1928. október hó 6-án.

Novák Sándor *sk.*
jegyzőkönyvvezető

Kazinczy Gábor *sk.*
elnök

Hitelesítjük: Dr. Rácz Lajos *sk.*, S. Szabó József *sk.*

Szám: 170.781/VII. 1929. B. M.

Látta a m. kir. belügyminiszter az alábbi módosító, illetve kiegészítő megjegyzésekkel:

1. Hivatalból kell kizárni azt a tagot, akit a bíróság közönséges bűncselekményért jogerősen elítélt, vagy aki hazafiatlan, nemzetellenes magatartást tanúsít. (9. §.).
2. A tagok a közgyűlésen tárgyalható önálló indítványait a közgyűlés előtt legalább 5 (öt) nappal írásban az elnöknél kötelesek beadni. (12. §. 4.).
3. A választmány minden határozata a közlést követő naptól számított 15 napon belül fellebbezhető a közgyűléshez. (13. §.).
4. Az alapszabályok 11. §-ában az első sorban a „lehetőleg” szó törlése hivatalos tollal történt.

Budapest, 1929. évi július hó 8-án.

A miniszter rendeletéből:

P. H.

olvashatatlan aláírás
miniszteri tanácsos

NB. A P. D. O. Sz. választmánya az alakuló közgyűlés felhatalmazása alapján az 1929. október 27-ikén tartott választmányi ülésben a belügyminiszter úr megjegyzéseit tudomásul vette s ezek alapján a módosításokat az alapszabályok szövegén végrehajtotta s a nyomtatott szöveg már a kiegészített végleges alapszabályokat tartalmazza.

IV. DEBRECENI TEOLÓGUS PORTRÉK

Baráth Béla Levente

BALOGH FERENC (1836–1913)

Egy nagyváradi szíjgyártó mester első és egyetlen gyermekeként látta meg a napvilágot 1836. március 30-án. Apja korai halála után félárván, nagy szegénységben nőtt fel. Gyermekkorában gyakran nagyanyja gondoskodására volt bízva, akinek mélyen átélt tradicionális bibliás kegyessége életre szóló hatást gyakorolt rá. Tizennyolc éves koráig szülővárosa iskoláiban tanult. A református elemi és algimnázium elvégzése után két évig a premontrei rend által működtetett katolikus főgimnázium tanulója volt. Felsőbb éves gimnazistaként megélhetési költségeit magántanítványok korrepetálásával jelentős részben önmagának kellett előteremtenie. A tanulva tanításnak ez a kényszere esetében saját tudását is elmélyítette és ránevelte a precíz, kitartó szellemi munkára. 1854-ben kezdte el felsőfokú tanulmányait a Debreceni Református Kollégium főiskolai tagozatán. Főiskolás éveit elején anyja korai halála miatt teljes árvaságra jutott, de professzorai, illetve Kain Albert debreceni főorvos és családja, ahol hét éven keresztül nevelőként alkalmazták, támogató odafigyelése nem engedték elkallódnia a feltűnően élénk szellemű fiatalembert.¹

A szabadságharc utáni években a magyarországi protestáns egyházi és iskolai élet autonóm működését ellehetetlenítették, a helyén hagyott egyházkormányzatot szigorú állami ellenőrzés alá vonták. Különösen igaz volt ez a debreceni Kollégiumra, melyre 1848/49-ben betöltött szerepe miatt a Habsburg adminisztráció, mint a magyar függetlenségi eszme egyik központ-

¹ A 2016-ban 150 éves tanszékünk első tanárának emlékére is. Az oktatói portré életrajzi adatait a következő tanulmányok felhasználásával gyűjtöttem össze: S. SZABÓ József: Dr. Balogh Ferenc élete és művei, in: BALOGH Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*. Függelék, Debrecen 1904; a Zoványi Lexikon vonatkozó szócikke, Ötvös László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913). Egyháztörténeti doktori értekezés*, Debrecen, MRE Zsinati Iroda Tanulmányi Osztály 1997 (Nemzetközi theologiai könyv, 29).

jára és az ellenállás potenciális fészkeire tekintett. Balogh Ferenc és néhány hallgatótársa kezdeményezésére 1854/55-ben, a bizalmatlan légkör ellenére, mégis újjá tudott éledni a főiskola tekintélyes előzményekre visszatekintő egyesületi diákélete. Először az *Olvasó Egylet* kaphatott működési engedélyt a tanári kartól, majd 1857-ben a *Magyar Irodalmi Önképző Társulatot* is sikerült újjáéleszteniük. A sokáig szigorú tanári ellenőrzés mellett megtartott összejöveteleken a tagok vagy saját műveiket adták elő, vagy mások alkotásait ismertették és vitatták meg. Az irodalmi évfordulókhoz kapcsolódó megemlékezések, ha nagyon korlátozott keretek között is, de mégis lehetőséget adtak a nemzeti hagyományok ápolására. Egyleti alkalmairól jegyzőkönyvet vezettek és megalapították a *Heti Közlöny* című, kéziratos sokszorosítású diáklapot. A mindkét önképzőkör tisztviselőjének megválasztott Balogh Ferenc hosszú távon az egyesületi diákélet szervezője és vezető szereplője maradt. Ez a diákság és az oktatók által egyaránt honorált tevékenysége jelentette az alapját annak, hogy a fiatal teológus hamarosan a Kollégiumban és az intézmény szélesebb támogatói körében is közzismert, sőt túlzás nélkül állíthatjuk közkedvelt személyiség lett.²

1858-ban, miután négyéves teológiai stúdiumait befejezte, még további öt évet töltött el különféle kollégiumi tisztségekben és tanulmányok folytatásával. Már ezekben az években szorgalmas naplóró volt. 1860-ban például jelen volt és feljegyzéseiben megörökítette a protestáns pátens ellen tiltakozó kistemplomi egyházkerületi közgyűlés eseményeit.³ 1862/63-ban a kollégiumi diákonkormányzat vezetőjévé, szeniorrá is megválasztották.

Ezekben az években már tudatosan készült külföldi ösztöndíjas tanulmányaira. Tanára, id. Révész Imre és Balogh Péter püspök irányítása alapján franciaországi és nagy-britanniai egyetemekre pályázott, ennek megfelelően franciául és angolul tanult. Ebben az orientálásban nyilvánvaló szerepe volt annak, hogy a debreceni református egyházi vezetők tudatosan igyekeztek erősíteni a német nyelvterületen túli nemzetközi kapcsolataikat. Két évig tartó külföldi egyetemi tanulmányai során hosszabban Párizsban, Londonban és Edinburghban hallgatott jellemzően történeti és rendszeres teológiai tárgyakat. Edinburghi tartóz-

2 BARCZA Józsefné: A diáktársaságok és diákegyesületek, in: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztály, 1988. 708–709., 713–714.

3 BALOGH Ferenc: Balogh Péter tiszántúli ref. püspök életrajza (1792–1870), *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 1 (1870)/12, 585–589. (Ennek az a részlete, mely pátenskori naplójegyzeteit tartalmazza újabban megjelent: BARÁTH Béla Levente – FÜRJ Zoltán (szerk., dok. közé tétele): *A protestáns pátens és kora; Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2010. 160–164 (Harsányi András Alapítvány kiadványai, 14).

kodásának fontos szerepe volt a református egyházat később oly sok tekintetben befolyásoló skóciai ösztöndíjas kapcsolat kiépülésében.⁴ Alaposan előkészített tanulmányi körútja során rövid időre nem mulasztott el felkeresni más nevezetes német és svájci református peregrinációs egyetemi célpontokat sem. Közelebbről is megismerkedett a francia és angol evangéliumi mozgalom olyan nagy hatású szervezeteivel és kezdeményezéseivel, mint az *Evangéliumi Aliansz*, a *Brit és Külföldi Bibliatársulat*, a *Londoni Vallásos Traktátus-Társulat* vagy éppen az alkoholizmus elleni küzdelemre fókuszáló mértékletességi mozgalom. A református gyülekezetek mellett szívesen látogatott el a Magyarországon akkor még nem, vagy csak éppen csírájában létező keresztyén közösségek – anglikánok, kongregacionalisták, metodisták, baptisták – istentiszteleteire és egyéb alkalmaira. Ezek az élményei döntő hatással voltak sok kortársát megelőző ökumenikus szemléletére.⁵ Külföldi diákéveihez kötődő kéziratok naplói kivételes egyháztörténeti kordokumentumnak tekinthetők.⁶

Már teológiai tanár volt, amikor 1868 augusztusában megnősült. Egy deve-cseri földbirtokos leányát, Fekete Ágnes-t vette feleségül. Az egymás mellett életük végéig kitartó pár házasságából hét gyermek, hat fiú és egy leány született. A szüleiket túlélő négy fiú közül Ferenc református lelkipásztor, Béla és István vezető beosztású bírók, Ernő pedig kórházi főorvos lett. Civil foglalkozásuk mellett Béla és Ernő is gondnoki tisztséget vállaltak a református egyházban.⁷

Debrecenben hunyt el, 1913. október 8-án. Holttestét a korabeli kegyeleti szokásoknak megfelelően a Kollégium dísztermében ravatalozták fel és tanítványai álltak mellette díszőrséget. 1913. október 10-én temették el eredetileg a Kossuth utcai temetőben. Magára a gyászszertartást a Nagytemplomban tartották, Dicsőfi József temetési igehirdetésével. A sírnál Erdős József a teológiai kar dékánja búcsúztatta, és a Kántus énekelt. Sírja ma a debreceni köztemetőben található.

4 Kovács Ábrahám: Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása, in: GAÁL Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves dr. Bütösi János tiszteletére*, Debrecen, DRHE, 2004. 180–186 (A DRHE Misszió és Felekezettudományi Tanszék kiadványai, 3).

5 A református-római katolikus párbeszédben betöltött szerepéhez lásd BARCZA József (szerk.): *„Szivárványhid Pannonhalmá és Debrecen között”. Válogatott dokumentumok a római katolikusok és reformátusok párbeszéde történetéből Magyarországon 1898–1943*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1991. 15–18.

6 Ezeket a terjedelmes kézirateit ma a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár őrzi MS 28/1; MS 28/2; MS 28/3; MS 28/4. jelzet alatt. Feldolgozásukra és nyomtatott kiadásukra újabban a DRHE egyháztörténeti és dogmatikai tanszékei indítottak közösen vállalkozást.

7 Örvös László: i. m., 133–135.

Tudományos és tanári tevékenysége

1865 szeptemberében érkezett vissza Debrecenbe, ekkor előbb egy tanévig ideiglenes, majd az 1866. november 6-án történt ünnepélyes beiktatása után rendes tanára lett a debreceni református főiskola újonnan alapított negyedik teológiai tanszékének, melyet kifejezetten az egyház- és dogmatörténelem oktatására hozott létre a fenntartó Egyházkerület.⁸ Az általa pontosan oktatott tárgyakról így számolt be:

„Jelen tanbeosztás szerint (1866 óta) külön tanszék állittatván kollégiumunkban a történeti hitészetre (historicatheologia), s a hitnézetek történelme (dogmák története, mely tulajdonképpen nem más, mint a hit története), és a magyar protestáns egyház történelem, melyek az előtt önálló tanágként adattak elő, szinte a történelmi tanár tantárgyai közé soroztatván: az egyházi történetek tanításának köre és terjedelme igen szépen megszélesítettett.”⁹

A gondozására bízott tudományszak kiterjedt és szerteágazó volta és az új tanszék miatt kibővített tantárgyi keretek tananyagának pontosabb kidolgozása súlyos feladatot rótt a kezdő tanárra. Az adott helyzet előnye volt azonban, hogy stúdiumait a rendelkezésére bocsátott órarendi keretek között önmaga számára építhette fel. Előadói munkája kezdetétől tudatosan törekedett arra, hogy minden szaktárgyához saját maga által összeállított tankönyvet is adjon hallgatói számára. Ezt a célját a korbéli könyvkiadási viszonyok között több évtizedet átívelő, tervszerű tankönyvíró munka során tudta megvalósítani.

Egyetemes egyháztörténeti előadásaihoz készített terjedelmes segédkönyvét 1872 és 1890 között öt részletben jelentette meg *Keresztyén egyház-történelem* címmel.¹⁰ Mint az első füzet előszavában jelezte, műve összeállításához főleg két olyan német tankönyvet vett alapul, melyeket a 19. század közepén

8 A tanszékalapítás előzményeihez lásd *Beszédek, melyek a reformátusok debreczeni főtanodájában a hittanszakba beállított Tóth Sámuel és Balogh Ferencz tanároknak az 1866 évi november 6. a főtanoda imatermében történt ünnepélyes beiktatásuk alkalmával tartattak*, Debrecen, Városi Nyomda, 1866. és Ötvös: i. m., 98–107.

9 Lásd BALOGH Ferenc: Előszó, in: uő. *Keresztyén egyház-történelem*, Debrecen, ifj. Csáthy János kiadása, 1872.

10 Az első füzet (1872) az 33-tól 313-ig, a második (1874) 313-tól 1046-ig, a harmadik (1877) 1046-tól 1517-ig, a negyedik (1882) és ötödik (1890) az 1517 utáni időszakot foglalta össze. Az így megjelentetett egyetemes egyháztörténeti tankönyv teljes terjedelme 649 oldal lett. Érdekességként említhető meg, hogy egyetemes egyháztörténeti áttekintésének negyedik füzetébe beépítette a reformáció utáni magyar református egyháztörténet anyagát is a gyászévtizedig, holott ennek a tárgykörnek önálló órái és külön tankönyve is volt. Tankönyvének 1890-ben utolsóként kiadott füzeté szinte már jelenkor történeti összegzésnek tekinthető. A tankönyv folyamatos használatát mutatja, hogy az első három korszakot tartalmazó füzet a második kiadást is megért.

a protestáns lelkészképzés egyháztörténeti stúdiumai során standard munkaként tartottak számon. Ezek szerzői Johann Karl Ludwig Gieseler (1792–1854) bonni majd göttingeni, illetve Johann Heinrich Kurz (1809–1890) dorpati egyháztörténészek munkái voltak. Ezek felhasználása mellett szintén programszerűen törekedett arra, hogy az angol és francia szakirodalom termékeit is hasznosítsa saját tankönyvi összefoglalása során.

Az egyháztörténeti tanszék számára az Egyházkerület kezdettől fogva önálló tantárgyként írta elő a magyar protestáns egyháztörténelem oktatását. Ehhez a kurzushoz tartozó első tankönyvét 1872-ben magánkiadásban jelentette meg *A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformáció korától a jelenig* címmel. Címe ellenére ez a kötet valójában csak a gyászév-tizedig terjedő időszakot tárgyalta részletesebben, a későbbiekkel pedig szinte csak utalásszerűen foglalkozott. Sajátossága még, hogy egy külön tematikus fejezetben tárgyalta a magyar nyelvű Biblia történetét is. Az előszó szerint a tankönyvírás során a korábbi monografikus összefoglalások mellett jelentős részben hagyatkozott id. Révész Imre munkáira, és néhány ponton már önálló eredményeit is felhasználta. Pár év múlva, 1879-ben, részben hallgatói, részben a külföldi hittestvérek alaposabb magyar egyháztörténeti irodalmi tájékozódását kívánta segíteni *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma* című, önálló füzetben kiadott újabb áttekintése. Ebben a magyar protestáns egyháztörténet több mint 150 művelőjének munkásságát ismertette. Nyilvánvaló, hogy magyar egyháztörténeti kurzusának tartalma az 1872-ben közöltekhez képest idővel sokkal kidolgozottabbá és kiegyensúlyozottabbá vált. Ezt a tendenciát pontosan mutatja az a tankönyv, amely pályafutásának végén, 1905-ben *A magyarországi protestáns egyházak története* címmel nyolcadik évfolyamos gimnáziumi hittankönyvként adták ki.¹¹

Következő, 1866 óta előadott tantárgya a dogmatörténet volt. Ehhez a kurzusához a *Hitnézetek története (az apostoli kortól Lutherig) Hagenbach után* címmel 1877-ben jelentetett meg tankönyvet. Karl Rudolf Hagenbach (1801–1874) bázeli református egyháztörténész professzor Schleiermacher tanítványa és a közvetítő teológia képviselője volt. A Balogh által magyarra átültetett *Lehrbuch der Dogmengeschichte* című munkája

¹¹ Ez a kötet is S. Szabó József közreműködésével készült el. Sikerét mutatja, hogy Balogh Ferenc halála után még kétszer, 1915-ben és 1922-ben is nyomdába került.

először 1828-ban, majd számos további kiadásban is megjelent.¹² A dogmatörténeti tananyag összeállításához, tehát Balogh Ferenc ugyanolyan, a korabeli protestáns teológiai oktatásban Európa-szerte standard műnek számító munkát vett alapul, mint egyetemes egyháztörténete kapcsán tette. Ezeken túl hallgatói aktuális dogmatikai tájékozódását kívánta elősegíteni a szintén 1877-ben önálló füzetben megjelentetett *Tájékoztató pontok a theologia terén a magyar protestáns modernizmus és haladó orthodoxia szembesítése*¹³, majd az először 1894-ben kiadott *„Dogmatörténeti mozzanatok a német hittudósok körében a 18. és 19. században”* című sillabusza is.¹⁴

Ezek az áttekintő, összefoglaló jellegű munkák kevésbé alkalmasak arra, hogy általuk kibontható legyen Balogh Ferenc sajátos teológiai profilja. Pedig 2010-ben kiadott alapos teológiatörténeti tanulmányában Kovács Ábrahám meggyőzően érvel amellett, hogy Baloghot tekinthetjük a 19. század egyik legmarkánsabb hazai teológiai irányzata, a református „új-orthodoxia” vezető képviselőjének.¹⁵ Ez az elemzés polemikus írásai és kéziratok hagyatéka alapján nemcsak az egyes vitatott teológiai kérdésekben elfoglalt álláspontját mutatja be, de nézeteinek fejlődési irányát is rekonstruálja. Ennek alapján érdemes itt is utalnunk az 1870-es évek közepére kikristályosodott és elkötelezetten képviselt nézeteinek eredőire. Debreceni tanulmányai során döntően az Aranyi István és Révész Imre által is képviselt racionalista, közvetítő teológiai irányzat határozta meg látásmódját. Nyugat-európai tanulmányútja edinburghi időszakában különösen mély benyomást tett rá a skót református szabadegyházban tapasztalt, a hétköznapi életet átható egyháziasság, noha az ezt aláátmasztó evanglikál-konfesszionalista teológiai nézetekkel szemben ekkor még távolságtartó maradt. Naplóiiban rögzített benyomásai és személyes megjegyzései jól tükrözik az ekkor még szellemi és lelki orientációt kereső, a liberalizmus és az evangéliumi mozgalmak iránt egyaránt nyitott

12 Hagenbach magyarországi recepciója nem Balogh Ferencel és nem ekkor kezdődött, a fő művének tartott *„Encyklopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften”* című kötetét id. Révész Imre magyarra fordította, 1857-ben *„A teológiai tudományok encyclopaediája és methodologiaja”* címmel a *„Protestáns Theológiai Könyvtár”* első köteteként Pesten nyomtatásban is megjelentették.

13 Ez az önálló füzetben is terjesztett írása az *Evangéliumi Protestáns Lapban* publikált egyik tanulmányának különlenyomata volt.

14 1906-ban ennek a dolgozatának második kiadása is napvilágot látott.

15 Kovács Ábrahám: *Hítvédelem és egyháziasság. A debreceni új orthodoxia vitája a liberális teológiával*, Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan, 2010. 47–73 (Vallástudományi könyvtár, 4).

szemléletmódját.¹⁶ Az itt szerzett élmények mindenesetre hangsúlyosan irányították rá figyelmét a skót és genfi ébredés olyan képviselőinek a munkásságára, mint Robert Haldane (1764–1842), Thomas Chalmers (1780–1847) és Jean-Henri Merle d'Aubigné (1794–1872).¹⁷ A skót evangelikál hatás azután vált meghatározóvá teológiai látásmódjában, miután 1872-től a debreceni teológia tanári kara, a tiszántúli egyházkerület támogatásával egyre öntudatosabban lépett fel a hazai liberális teológusok körében teret nyerő szélsőségesen racionalista tendenciákkal szemben, az alapvető keresztyén és református hitelvek védelme érdekében. Az évek során elmélyülő polémia részeként, 1875-től 1878-ig Balogh Ferenc kiadótulajdonos-szerkesztőként *Evangeliumi Protestáns Lap* címmel egy külön hetilapot is működtetett. Ebben a folyóiratban számos harcias hangvételű cikkben védelmezte álláspontját. Itt közölt programszerű írásaiban ezt az irányzatot ő nevezte el „új-orthodoxiának” illetve „haladó orthodoxiának”.¹⁸ Állásfoglalása nemcsak apologetikus írásaiban érhető tetten, de egyháztörténeti tárgyú művei téma-választásában is. Kitüntetett figyelmet szentelt például a reformátorok, közöttük különösen is Kálvin munkásságának és a kálvinizmus történetének,¹⁹ vagy olyan tárgyköröknek, mint a magyar nyelvű Biblia és a református hitvallási iratok múltja.

Balogh hatását jelentős mértékben fokozta a teológusifűség körében kifejtett koncepciózus nevelő és mentori munkája. Még kezdő tanárként, az 1868/69-es tanévtől őt bízták meg a főiskola Magyar Irodalmi Önképző Társulata felügyelő tanári feladatainak ellátásával. A következő tanévben javaslatára a hittanhallgatók önálló önképzőkört alapítottak Hittudományi Önképző Társaság (HÖT) névvel. A közvetlen mintát számára ehhez a kezdeményezéshez az edinburghi teológusok egylete adta.²⁰ Ez a következő két

16 Kovács Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006. 178–183 (Studien zur interkulturellen Geschichte des Christentums, 140).

17 Ehhez lásd Győri L. János (szerk., bev. tan., dok. közé tétele): *Emlékezés Kálvin felett tartotta Genfben Merle d'Aubigné, francziából fordította s történeti bevezetéssel ellátta Balogh Ferenc*, Debrecen, 1878. Debrecen, TtREK 2009 (Református művelődéstörténeti füzetek, 1). Balogh Ferencnek ez a munkája, két másik tanulmányával kiegészítve Kálvin születésének 500. évfordulója tiszteletére jelentette meg a Tiszántúli Református Egyházkerület.

18 Például lásd „*Irány elveink*” írását: *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875)/3–4, 23–25., 31–32.

19 Ehhez lásd Magyar Balázs Dávid: Kálvin János noyoni fogsága. Egy hibás életrajzi adat nyomában, *Mediárium* 3 (2009)/3–4, 34–46.

20 BARCZA Józsefné: i. m., 717–720. HÖRCSIK Richárd, Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: BARCZA József (szerk.): *Tovább. Emlékkönyv Makkai László 75 születésének évfordulójára*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium 1988. 172.

évtizedben személyes felügyelete mellett működő kör nemcsak a teológiai tudományosság művelése, de gyakorlati tevékenysége miatt is a debreceni református lelkészképzés meghatározó műhelyévé vált. Az önképzőkör által kiküldött teológusok Debrecen város külterületein végzett ifjúsági missziói és gyülekezetszervező munkáját számba véve, Tőkés Zoltán egyenesen azt fogalmazza meg, hogy a HÖT volt a magyar református belmisszió egyik „bölcsője” és a debreceni ébredés „bázisközössége”.²¹ Balogh Ferenc a tehetséges hallgatók pályáját főiskolai tanulmányaik befejezése után is tovább egyengette. Számos tanítványa lehetett neki hálás, amiért publikációs lehetőséghez vagy éppen külföldi tanulmányi ösztöndíjhoz segítette hozzá. Ez utóbbi tevékenységnek a háttérét az adta, hogy Balogh hazatérése után is tudatosan törekedett a magyar és az angol, illetve a francia nyelvű reformátusok közötti kapcsolatok ápolására és lehetőség szerinti bővítésére.

Kiterjedt nemzetközi egyházi kapcsolatait jól nyomon követhetővé teszi, hogy folyóiratcikkeiben folyamatosan tájékoztatta a hazai egyházi lapok olvasóit utazásairól, a külföldi partner egyházak és szervezetek jeles alkalmairól, kezdeményezéseiről, vezető személyiségeiről. Ezzel együtt úttörő munkát végzett abban a tekintetben is, hogy angol nyelvű publikációkkal adott tájékoztatást a magyar református egyházról.²² Levelezés és személyes találkozók útján intenzív kapcsolatot ápolt olyan meghatározó nemzetközi protestáns egyházi szervezetek képviselőivel, mint a *Skót misszió*, a *Brit és Külföldi Bibliatársulat*, az *Evangéliumi Aliansz* vagy az 1875-ben alapított *Presbiteriánus Szövetség*.²³ Ezekhez a kapcsolatokhoz kötődően olyan ügyekkel is intenzíven foglalkozott, mint a magyar nyelvű Biblia kiadása és forgalmazása vagy éppen a *Vasárnapügyi Nemzetközi Szövetség* létrejötte és működése, illetve a vasárnap megünneplésének hazai problematikája.

Mint az eddig felvázolt munkásságból is nyilvánvaló, Balogh Ferenc tanári és tudományszervezői tevékenységén túl intenzív közegyházi és közéleti tevékenységet is folytatott. Ez a munkássága elsősorban szűkebb pátriájához, Debrecenhez, a református Tiszántúlhoz és Kollégiumához kapcsolódott. A rendelkezésünkre álló számos adat arra enged következtetni, hogy a ti-

21 Tőkés Zoltán: *Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió*, Debrecen 2004. 72–86. (Doktori disszertáció a DRHE szakkönyvtárában)

22 Lásd FAZAKAS Gergely Tamás: A kora újkori magyar kálvinizmus az angol nyelvű historiográfiában, in: FAZAKAS Gergely Tamás – CSORBA Dávid – BARÁTH Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány 2009 (Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13), 87.

23 Balogh Ferenc 1877-ben személyesen is részt vett ennek az 1875-ben megalapított református nemzetközi szervezetnek az Edinburghban megrendezett közgyűlésén.

szántúli református egyházkormányzattal szorosan együttműködve a dualizmus kori református és ehhez kapcsolódóan a debreceni emlékezés-kultúra egyik napjainkig ható formálója volt. Számos történelmi megemlékezés kezdeményezése, szervezése, ezek kapcsán emlékbeszédek tartása, könyvek kiadása, emlékművek állítása kapcsolódik hozzá.²⁴

Folyóirat cikkeinek jelentős része publicisztikai jellegű írás volt, melyekben az egyházi és iskolai élet aktualitásaival foglalkozott. Ezeknek az írásainak az alapállását a közügyek iránti intenzív érdeklődés és kritikai attitűd jellemzi. A jelentős részben 48-as függetlenség párti tiszántúli református-ságban politikai alapállása sajátosnak mondható, hiszen a kiegyezés után a Tisza Kálmán-féle Szabadelvű Párt támogatója, majd 1889 után mérsékelt ellenzéki magatartás képviselője volt.²⁵ Közéleti aktivitásának irányát és szociális érzékenységét szintén jól jellemzi, hogy a Debrecenben 1883-ban megalakított Vöröskereszt Egyletnek kezdettől fogva aktív tagja volt.

A Debreceni Református Kollégium 475. évfordulója kapcsán fontos kiemelnünk, hogy Balogh Ferenc önálló történetírói munkásságának talán legmaradandóbb eredményei magához a Kollégiumhoz kötődnek. A kollégiumtörténet témakörében végzett alapos forrásfeltáró és feldolgozó munkásságának szakirodalmi eredményei ma is gyakran hivatkozott munkák.²⁶

Balogh Ferenc, az egyháztörténeti tanszék első tanára, a dualizmus korának meghatározó magyar teológusa volt. Élete utolsó éveiben számos megtiszteltetés érte. 1904-ben a Brit és Külföldi Bibliatársulat londoni közgyűlése a társulat tiszteletbeli tagjává választotta. 1906-ban a Kollégiumban ünnepélyes keretek között emlékeztek meg tanári működése negyvenedik

24 Ezt a tevékenységét szintén jól jellemzik a következő adatok: 1866-ban tartott tanári székfoglaló beszédében Méliusz Juhász Péter emlékének méltó ápolása kapcsán tett javaslatot egy debreceni Meliusz szobor állítására. A kollégiumi Petőfi szobor leleplezésén 1883-ban ő tartott emlékbeszédet. Kezdeményezésével és aktív közreműködésével valósították meg 1895-ben a gyászévtized gályarab lelkészeinek emlékoszlopát. Ennek részleteihez lásd BARCZA Józsefné: i. m., 719–720. és BARÁTH Béla Levente: *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúli millennium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése, Önéletrajzi visszaemlékezései, válogatott művei és a pályafutásához kapcsolódó dokumentumok alapján*, Budapest, Helikon Kiadó, 2012. 122–123 (A csengerújfalusi Osváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai 5).

25 IRINYI Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézet, 2002. 157.

26 Lásd „*A debreceni jogakadémia keletkezése*” Debrecen 1905. *A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve...* Debrecen 1911. *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen 1904. Ez utóbbi kötet a valóságban csak 1915-re lett kész, s jelent meg fentebb idézett középiskolai tankönyvéhez hasonlóan S. Szabó József közreműködésével.

évfordulójáról. 1910-ben a HÖT ünnepélyes közgyűlésen emlékezett meg létrejöttének negyvenedik évfordulójáról. Ezen az alkalmon idős tanárukat a társulat tiszteletbeli tagjává választották, emlékalbumot adtak át számára és róla nevezték el az egyes számú teológiai tantermet.

Közvetlenül halála után számos nekrológ és méltató cikk jelent meg róla. Az azóta eltelt évszázadban többen foglalkoztak munkásságával és hatásával behatóbban is. Mivel az utóbbi két évtized ezzel kapcsolatos írásai számos lényeges új szempontra mutattak rá, a kéziratban maradt naplójának kiadása mellett indokolt lenne életművének egy újabb monografikus igényű feldolgozását is elkészíteni. A Kollégium épületében napjainkban a HÖT által róla elnevezett – jelenleg teológiai szakkönyvtárként funkcionáló – terem emléktáblája mellett, egy festmény és egy dombormű is őrzi e jeles professzor emlékét.

Fekete Károly

CSIKESZ SÁNDOR PROFESSZOR
PÁLYAKÉPÉNEK VÁZLATA (1886–1940)

Csikesz Sándor, a debreceni Tisza István Magyar Királyi Tudományegyetem Hittudományi Karának egyik legnagyobb koncepciójú és legtevékenyebb alakja volt a XX. század első felében.

Csikesz Sándor életútja

Csikesz Sándor Drávafokon született, 1886. január 8-án. Apja, id. Csikesz Sándor a falu református tanítója volt, anyja Csath Emília.

Középiskolai tanulmányait Siklóson kezdte és Kecskeméten folytatta. Kecskeméti gimnáziumi évei alatt nyílt ki tudományos érdeklődése. Több nyertes pályadíjjal,¹ emlékbeszéddel² hívta fel magára tanárai figyelmét. Aktív tagja volt az önképzőkörnek, amelynek elnökévé is megválasztották.³ Érettségi vizsgáját 1904. június 22-én tette le a Kecskeméti Református Főgimnáziumban.⁴

A kecskeméti Jogakadémiára iratkozott be 1904-ben, de hamar átjelentkezett a Budapesti Református Teológiára. Tanpályája egésze alatt kiváló diák volt. Különösen vonzódott a bibliai nyelvekhez, de szinte minden teológiai

1 Párhuzam a drámai és epikai jellem között”, *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, 1901/02. 86–87; „Adassék elő Erdély különválásának története és történelmi jelentősége”, a *Kecskeméti Református Jogakadémia Évkönyve*, Kecskemét, 1902/03. 61–62., „Az ötvenes évek hazafias allegóriái”, a *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, Kecskemét, 1903/04. 92., 94.

2 A protestantizmus, mint a magyar nemzeti törekvések támogatója”, a *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, Kecskemét, 1902/03. 55.

3 A *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, Kecskemét 1902/03. 54., 56. „A szépből eredő érzelem” című esztétikai értekezését megörökítették az önképzőkör érdemkönyvében is. A *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, Kecskemét, 1903/04. 91.

4 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31. TtREK R 4121. 1.

szakterületen írt dolgozatokat, pályatételeket.⁵ Aktívan vezette a Teológia önképzőkörét. Energiájából arra is telt, hogy diákként négy éven át végzett prédikációs szolgálatokat Csepelen⁶ és kisegítőként tanított a tanítóképzőben. Az 1907/08. tanévben társai szeniornak választották, akik az ő indítványára mozgalmat indítottak egy protestáns teológiai konferencia, illetve Protestáns Theologus Szövetség létrehozására.⁷

Lelkészképesítő vizsgáit (1908 szeptemberében és 1910 szeptemberében) jeles eredménnyel tette le.⁸ A két vizsga között a berlini Egyetemen volt ösztöndíjas hallgató, ahol Strack és Kaftan professzorok mellett Adolf von Harnack előadásait is hallgatta. *Harnack szemináriumában egy féléven keresztül együtt dolgozott Barth Károllyal.*⁹ Ezt követően Ernst Troeltsch-nél tanult Heidelbergben. Hazatérése előtt ellátogatott Hollandiába és Olaszországba is. Elzarándokolt Párizson keresztül a genfi Kálvin-ünnepségre is – a naplójába jegyzett vallomása szerint: „Genfben Kálvin ünnepén köteleztem el belsőmben magam, hogy az Úr ügyét a magyar szent üggyel egy gyülekezet boldogításában a nagy Kálvin szellemében munkálom.”¹⁰

Rövid ideig segédlelkész volt Cegléden, ahol a Ceglédi Állami Főgimnázium és Polgári Iskola vallástanára volt. Belmissziói lendülettel fiú és leány egyesületet indított, vallásos estélyeket szervezett, kézimunka órákat rendszeresített, valamint a külvárosiak és a tanyasiak számára is egyházi alkalmakat szervezett.¹¹ Megindította az Egyházi Értesítő című lapot.

Csikesz Sándort 1911. március 19-én az ormánsági Kiscsány-Oszró reformátusai választották meg lelkipásztoruknak. Állását 1912. február 1-jén foglalta el. Kemény munka várt itt Csikeszre, mert erre a tájra akkoriban a kivándorlás, az egykézés, vagyis az elnéptelenedés volt a jellemző. Kodolányi így örökölte meg Csikesz lesújtó kritikáját: „Pogányok ezek Jani öcsém.

5 CSIKESZ Sándor: *Joáb, bibliai jellemkép.* [é. n.] TtREL I.26.1; „Jézus születésének története, Lukács evangéliuma alapján exegetálva s összevetve a Máténál és az apokrifus evangéliumoknál található tudósításokkal”; „A baptisták hitvallásának és szervezetének evangéliumi bírálata”, *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője*, Budapest, 1907/08. 21.

6 *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője*, Budapest, 1907/08. 11–12.

7 I. m.: 20–21.

8 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31. TtREK R 4121. 1.

9 CSIKESZ Sándor: *Az igehirdetés elmélete*, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R 5590. 41.

10 CZEGLÉDY Sándor: *Csikesz Sándor emlékezete*, Debrecen, 1944. 4. Uő.: Csikesz Sándor emlékezete – egy fél évszázad távlatában, *Theologiai Szemle* 33 (1990)/4, 226.

11 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31. TtREK R 4121 1.

Pogányok, mint az avarok meg a honfoglalás idején voltak. Puha, ijedős papnak nincs becsülete közöttük. Az erőt tisztelik, meg az igazságot. A kettőt együtt legkivált.”¹²

Csikesz minden energiáját a gyülekezetépítésbe és az igehirdetői munkábfektette,¹³ de a külső építkezést sem hanyagolta el: parókiát épített, templomot és iskolát renováltatott, orgonát és harangot csináltatott (1913).

Kezdeményezésére 1914-ben Fogyasztási és Hitelszövetkezet alakult Kiscsányoszáron.¹⁴

Ugyancsak 1914-ben lett az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) titkára, majd 1915-től az ORLE ügyvezető titkára. Számos előadást tartott az egyházi élet megújításáról gyülekezeti és országos konferenciákon.¹⁵ 1922-től szervezte az ORLE közgyűléseit és konferenciáit, hogy aztán élete végéig munkálja az egyházi közélet elevenné tételét.

Az első világháború alatt tábori lelkeszi szolgálatra irányították 1914 novemberétől. Munkaterülete a Bécsi Katonai Parancsnoksághoz tartozó csapatok és kórházak lelkigondozása volt.¹⁶ Imádságos könyvet írt katonák számára, Soltész Elemér későbbi tábori püspökkel együtt több tízezer énekeskönyvet nyomtatott számukra. Harctéri szolgálatai során 1915 októberétől járt az orosz, az olasz és a román harctéren is. 1918. december 13-án szerelt le.¹⁷ Frontszolgálata szüneteiben, az 1917-1919-es esztendőkből a budapesti egyetemen keleti és görög nyelvészeti előadásokat hallgatott.¹⁸ A Baranyai Kálvinista Lobogón kívül több publikációja jelent meg a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban és a Lelkészegyesületben.

Csikesz Sándornak az ORLE-ban és az Országos Presbiteri Szövetségben végzett koncepciózus munkáját ismerve, Baltazár Dezső tiszántúli püspök arra szemelte ki Csikeszt hogy minden kari tanácsai ellenvetéssel szemben, 1921-től a Debreceni Lelkészképzőintézet tanára legyen. Csikesz népes csa-

12 KODOLÁNYI János: *Sülyedő világ*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 518.

13 BARCZA József: A magyar református lelkészeszmény a két világháború között. Száz éve született Csikesz Sándor, *Theológiai Szemle* 29 (1986)/3, 176–177.

14 I. m., 178.

15 Jelentős dokumentuma ennek az időszaknak az ORLE 1917. évi közgyűlésén kezdeményezett és 1918-ban megalkotott, de a Tanácsköztársaság idején megsemmisített „Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére” című irat, amelynek tervezetét Csikesz készítette. 1925-ben azonban megjelent.

16 Körzetébe tartoztak Bécs városa és hadikórházai, valamint az egész II. Hadtesthez tartozó összes hadikórház.

17 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31. TtREK R 4121. 2.

18 CZEGLÉDY 1944: i. m; 7.

ládjának eltartása és lakhatása érdekében nem vált meg lelkészi állásától, hanem tömbösítve tanított és ingázott Debrecen és Csányoszró között.

Amikor 1923. április 23-án megkapta nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezését a Debreceni Tudományegyetem Teológiai Karára, akkor az volt a feltétel, hogy Debrecenbe kell költöznie. Csikesz még két évig ingázott Kiscsányoszró és Debrecen között. Lelkészi állásáról 1924. december 31-el mondott le.¹⁹

A Gyakorlati Teológiai Tanszéken az egyházszonekklattant (homiletika), az egyházszerartástant (liturgia) és a valláspedagógiát (katechetika) tanította. Csikesz átfogó, nyomtatásban is megjelent összefoglaló munkákat nem írt. Kézirataiból, gyorsírással megörökített előadásaiból és igehirdetéseiből halála után tanítványai rendeztek sajtó alá néhány kötetet.²⁰

Robusztus alakja gyenge diákjai számára nyomasztó volt, a tehetségeseknek pedig támasz. Szigorúsága éppúgy legendás volt, mint atyai-pártfogói habitusa. Tizenhét évi professzorsága alatt huszonegyen doktoráltak nála.²¹ Juhász Géza irodalomtörténész írta Csikesz tanári munkájára emlékezve: „Sok indulatos diákpanaszt hallottam rá. A vádaskodók nem ismerték az ő mértékét, az ő célját. A pomológusoktól és tajtékpipa-gyűjtőktől akarta a lelkészi kart megtisztogatni. Legkülönb tanítványai kezdettől rajongtak érte, s minél többször teszi őket próbára az élet, annál inkább érzik, hogy a szigorú Csikesz Sándornak volt igaza. Ki a hivatott tanár, nem könnyű kérdés. Egy mérték van rá csalhatatlan: az, akit legkiválóbb diákjai szeretnek legjobban.”²²

Csikesz debreceni évei alatt a Kollégium levéltárosa volt. Debrecenbe költözésével egy időben, 1925-ben indult el az általa szerkesztett Theológiai Szemle című tudományos folyóirat.²³

19 A Debreceni Egyetem Hittudományi Karának (továbbiakban: DE HTK) 1923/24. évi Jegyzőkönyve. – 1923. november 15. III. rendes ülés 74. szám: Csikesz különleges családi viszonya miatt Kiscsányoszróról minden második héten dupla óraszámban kívánt órát tartani, amit a Kar tagjai nem láttak jónak. Az 1924. november 15-én tartott IV. rendes ülés 94. száma alatt jelenti ki Csikesz, hogy egyetemi tanszékét tartja meg és lemond lelkészi állásáról.

20 Csikesz Sándor emlékkönyvek 1–5. kötet. Szerkesztette: MÓDIS László. Debrecen. 1940–1943. Különösen is az 1. a 3. és az 5. kötet tartalmazza a Csikesz-hagyaték egy részét.

21 Csikesznél doktoráltak: Filep Gusztáv, báró Podmaniczky Pál, Dancsházy Sándor, Enyedy Andor, Gaudy László, Ferenczy Károly, Incze Gábor, Rácz Béla, vitéz Bogár János, Szabó Zoltán, Benedek Sándor, Patay Lajos, Nagy Sándor, Illyés Endre, Nagy Sándor Béla, Bartha Tibor, Horváth Jenő, Gál Lajos, Kathona Géza, Kiss Tihamér, Erdei Mihály. Lásd: INCZE Gábor: Csikesz Sándor. Emlébeszéd ORLE konferencián 1940-ben, in: MÓDIS László (szerk.): Csikesz Sándor emlékkönyvek 2. Debrecen, 1941. 8.

22 Csikesz Sándor emlékkönyvek 1. Szerkesztette: dr. Módos László. Debrecen 1940. 7.

23 FEKETE Károly: A Theológiai Szemle a magyar teológiai gondolkodás történetében – református szemmel, *Theológiai Szemle* 49 (2006)/1, 38–43.

A Református Konvent küldöttjeként jelentős egyházdiplomáciai tevékenységet fejtett ki úgy is, mint a Protestantischer Weltverband²⁴ és az Internationaler Christlicher Presse Verein magyarországi képviselője. 1926-ban részt vett a Protestáns Világszövetség drezdai, 1930-ban a zürichi²⁵ és elberfeldi ülésén, 1932-ben a stockholmi protestáns nagygyűlésen még bizottsági elnöki feladatot is kapott²⁶. A Nemzetközi Keresztény Sajtószövetség gyűlésén 1928-ban járt Kölnben, 1934-ben a Nemzetközi Belmissziói és Diakóniai Szövetség nagygyűlésén tartott előadást²⁷, Delftben pedig megkoszorúzta Orániai Vilmos sírját, és emlékbeszédet mondott.²⁸ 1929-ben Speyerbe vezette a magyar lelkészküldöttséget.

Egész életére nagy hatással volt szentföldi utazása 1929-ben, amikor ellátogatott Egyiptomba, Kis-Ázsiába és Palesztinába.

Nemzetközi megbízatásain túl más tisztségeket is betöltött. Tagja volt a Második Lelkészképesítő Bizottságnak, a Debreceni Kollégium Felsőoktatási Tanácsának, a Konventi Vallástanári Bizottságnak, a Kálvineum Református Lelkeszi Árvaház Igazgatótanácsának, az Országos Református Jóléti Társulat Igazgatóságának, a Debreceni Tisza István Tudományos Társaságnak, az Egyetemes Konvent Sajtó, Műemlék, Levéltári és Parókiális Könyvtár Bizottságának, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság igazgatóválasztmányának, és alelnöke volt a Tiszántúli Egyházkerület Diakonissza Bizottságának.

Teológiai tanársága alatt kétszer viselte a Hittudományi Kar dékáni címét (az 1925/26. és az 1933/34. tanévben), az 1937/38. tanévben pedig a Debreceni Egyetem rektorává választották.

24 A Protestáns Világszövetség egyes bizottságaiban elhangzott beszédei megjelentek a Protestantische Rundschau-ban. 1928-ban Benedek Zsolt zsinati főtanácsossal együtt szervezte meg Csikesz a Protestáns Világszövetség budapesti és debreceni gyűlését.

25 A kappeli kiránduláson mondta el „Zwingli emlékezete” című beszédét 1930. október 7-én. Megjelent: Csikesz Sándor: Zwingli emlékezete, Lelkészegyesület, 1930. október 18. 330. – A Zwingli halálának 400. évfordulóján, 1931-ben rendezett ünnepségsorozaton is Csikesz képviselte a Magyar Református Egyházat, ahol szintén emlékbeszédet mondott. A debreceni Zwingli-ünnephez lásd Csikesz Sándor: Miért szereti Zwinglit a magyar református nép? Elhangzott Zürichben 1931. október 10-én, TtREL I.26.1.1.

26 Csikesz Sándor: Üti jegyzetek a protestáns világkonferenciáról, 1932, TtREL I.26.1.

27 A Protestantische Rundschau 1934. októberi számának ismertetése: TtREL I.26.1. 13.; Megjelent a Posener Evangelische Kirchenblatt 1935. januári számában is. Csikesz Sándor: Protestánsok a magyar állami élet vezetésében. Elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934 júliusában, TtREL I.26.1.

28 Csikesz Sándor életrajza, [név és é. n.] TtREK R 4122. 5. és Csikesz Sándor: Orániai Vilmos emlékezete, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934 júliusában, TtREL I.26.1.

Csikesz tudományos felkészültségéért és a kor tudományos életében betöltött szerepe miatt 1934-ben kapta meg a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának honoris causa doktori címét, rektori évében (1937/38) vette át az észt államfőtől az észt-magyar művelődési kapcsolatok fejlesztése terén kifejtett fáradozásaiért az Észt Fehérszallag Érdemrend középkeresztjét.²⁹

Az 1937/38. tanévben a Református Kollégium és a Debreceni Egyetem együtt ünnepelte meg a Kollégium fennállásának 400. évfordulóját. A jubileumi ünnepségek előkészítő bizottságának előadója Csikesz Sándor volt, aki már 1935-ben kezdeményezte a méltó ünnepség megrendezését. Juhász Géza jellemzése szerint: Csikesz „szinte rejtelmes rajongással szerette a leglegendásabb magyar iskolát. Világraszóló fénnnyel akarta négyszázados jubileumát megünnepelni. Világfordulat kellett hozzá, hogy meggátolja terve megvalósulását. Még így is múlhatatlan alkotásokkal, kezdeményekkel írta be a nevét az Alma Mater történetébe.”³⁰

Baltazár Dezső püspök bizalmát és támogatását élvezve, Csikesz jelentős állami támogatást szerzett és maradandó létesítmények születtek, illetve nagy beruházások kezdődtek el a nevezetes esztendő alkalmából: Diakónisszaképző Intézet³¹, egyetemi templom, művészeti alkotások, tudományos Kollégiumtörténeti kötetek kiadása Révész Imre szerkesztésében és ismeretterjesztő céllal Zsigmond Ferenc műveként.

Az egyetem előtti térre ekkor kerültek azok a szobrok, amelyek a Debrecenhez kötődő négy szellemi nagyság és jeles reformátor alakját idézik meg: Melius Juhász Pétert, Huszár Gált, Komáromi Csipkés Györgyöt és Szenczi Molnár Albertet. Az elsőként felavatott szobor a Méliuszé volt (1933/34. tanév), amelyet követett a többinek az avatása 1939. április 27-én.

Csikesz Sándor 1940. február 18-án bekövetkezett halálakor 54 éves volt. Tizenhét évi egyetemi tanársága alatt nem volt az egyetemen olyan reformmozgalom, építés vagy újjáépítés, amelynek ne lett volna bátor élharcosa.

29 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. január 11. VI. rendkívüli ülés, 141. szám; 1938. január 21. VII. rendes ülés, 161. szám.

30 JUHÁSZ Géza: Csikesz Sándor 1886–1940. – Megemlékezés, in: MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor emlékkönyvek I.* Debrecen, 1940. 7.

31 Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. november, TtREL I.26.1. 2.: „Ezt a diakónusképző intézetet, mint egyházunk régi adósság letörlesztését a Kálvini alapok és az evangéliumi fundamentum felé határozott, céltudatos és következetes lépéssorozatot tekintjük.”

Csikesz tudományszemléletéről

„Gyökeres keresztyén humanizmusa, európai látóköre és mélyreható történelmi műveltsége különösképpen alkalmassá tették őt arra, hogy az ősi universitas-eszmét, amelynek pedig a kor practicizmusában, technicizmusában és államtotalitásra való törekvéseiben olyan veszedelmes ellenfelei támadtak – mind karközi viszonylatban, mind pedig kifelé nagy lelkesedéssel és meggyőző erővel képviselje.”³²

Egyházas kálvinizmusában harmonikus egységbe illeszkedett a bibliás keresztyénség és a vallástudományi teológia pozitívizmusa, valamint a református hitvallásos elvhez társuló építő jellegű tudományosság.

Ez az építő jellegű tudományosság azonban semmiképpen sem volt sekélyes! Sőt: tervszerű és céltudatos teológiai munkára ösztönzött.

Csikesztudományfelfogásának legfontosabb vonása, hogy a tudományos felkészülést csak a maga komplexitásában tudta elképzelni: vallja a teológiai tudomány egységét és egyháziasságát, s ennek alapján alakult ki átgondolt lelkész- és egyházképe. „A teológiai tudomány minden disciplinája tartozik tekintettel lenni az empirikus egyházra és tartozik ezt az empirikus egyházat ideális egyházzá fejlődésében elősegíteni.”³³ „Kiterjeszkedünk minden teológiai tudományágra, sőt a filozófia és paedagogia határkérdéseire is, hiszen lelkészi státusunkból minden disciplina részére szép számú érdeklődő csoportosul. ... A bibliai tudományok s a gyakorlati theologia tudománya a teológiai tudományok oltárának két kiemelkedő szarva, melyeknek megragadása, el nem bocsátása minden hűséges lelkipásztori életet meggazdagíthat s eredményesebbé tehet.”³⁴

Csikesz Sándor professzor, mint a tudományszervezés és a református tudománypolitika erős egyénisége ilyen megfontolásból hozta létre debreceni kartársai segítségével azt a teológiai műhelyt, ami a Theológiai Szemle körül alakult 1925-től kezdve. Mindezt egy olyan időszakban tette, amikor a teológiai intézmények szinte mindegyikében generációváltás zajlott és egy igen intenzív teológiai irányváltás ment végbe egyházunkban. „Hú tükre csaknem két évtized magyar protestáns teológiai szellemének” – „Nemcsak az idős, de a fiatalabb és egészen fiatal theologus nemzedék is szóhoz jutott e tizenhat évfolyam hasábjain s ma már teológiai profeszorok, vallástanárok és más felelősségteljes állásban lévők mindazok, akiknek első zsenigéje, doktori disszertációja, teológiai akadémiai magántanári értekezése, próba-

32 CZEGLÉDY 1944: i. m., 9.

33 *Theológiai Szemle* 1929/1-3. 190.

34 CSIKESZ Sándor: Beköszöntő, *Theológiai Szemle* 1 (1925)/1, 4.

előadása vagy más kisebb-nagyobb tanulmánya, könyvismertetése elsőnek a Theologiai Szemle hasábjain látott napvilágot.”³⁵

Csikesz nem a csoportérdekeket, nem a kegyességi érdekeket tartotta szem előtt, hanem önálló és új utat kívánt járni tudományos elkötelezettséggel és függetlenséggel. A Theologiai Szemle ezzel az irányultsággal nem akarta szaporítani a szekértáborok számát, de lefedett egy hiányterületet, amellyel mint tudományos orgánus, kegyességi körök és teológiai irányok fölötti, független módon kívánta szolgálni a teológiai tudományosság ügyét.

Ahogy egyik szerkesztői közleményében írta: a Theologiai Szemle „szigorú tudományos módszerrel és eszközökkel, de még szigorúbb tudományos lelkiismerettel igyekszik a pozitív értékek feltárására. Tudományos ellenfeleit nem megvetni, de megérteni, nem lekicsinyelni, de meggyőzni törekszik. Szóhoz enged minden olyan tudományosan képzett s a teológiai tudományok művelésére módszeresen képes szakembert, akiben ezenfelül nemcsak a vallásos érzék van meg, mint pszichológiai alapfeltétel, hanem aki benső életét a keresztyén vallás legmagasabb életformái: a kálvinizmus, vagy lutherizmus értékei áthasonításával és elfogadásával igyekszik evangéliumi keresztyén személyiséggé növelni.”³⁶

Kálvini impulzus alapján³⁷ Csikesz teológiai habitusának és munkamódszerének két jellemzője van. Az első: Csikesz a keresztyén egyház minden életmegnyilvánulását közvetlenül az Isten Igéje uralma alá helyezi, és a Szentírást, mint végső fórumot ismeri el és azt következetesen akarja érvényesíteni. A második: Csikesz saját korának a szükségleteit gyökerükig mélyen elemzi, emberi tekintélyek előtt meg nem torpanva képviseli a bibliai álláspontot.³⁸

35 VASADY Béla: Új korszak küszöbén, *Theologiai Szemle* 17 (1941)/1, 9.

36 Csikesz Sándor: Beköszöntő, *Theologiai Szemle* 1925/1. 3.

37 Biztosan nem véletlen, hogy – hála a *Kálvin és a kálvinizmus* 1936-ban megjelent kötetének – a kevés teljesen kidolgozott Csikesz-tanulmány egyike éppen az, amelyikben „*Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei*”-t vizsgálja nagy alapossággal.

38 CSIKESZ Sándor: Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei, in: Révész Imre (szerk.): *Kálvin és a kálvinizmus*, Debrecen, Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkrület Könyvnyomda-vállalata, 1936. 237–238.

*Csikesz Sándor harca a gyakorlati teológiában évtizedeken át uralkodó hamis szillogizmusok ellen*³⁹

Csikesz a gyakorlati theologia különböző ágaiban egész sereg fiatalabb erőt kutatómunkába állított, inspirált és irányított, akik a gyakorlati teológiai kérdések széleskörű történelmi feldolgozásával fejlesztették irodalmunkat.⁴⁰ Professzori működése alatt 21-en szereztek nála doktori fokozatot. Ez az utókor számára azt üzeni, hogy a tudós utánpótlás (a szukreszcencia) kinevelését professzori kötelességének tartotta.

A dolgozatok magas száma nem csak statisztikailag fontos, hanem azért is, mert ezeken a nyomtatásban is megjelentetett művek által segített Csikesz a régi hamis szillogizmusok helyett az új és helyes gyakorlati teológiai következtetéseket eljuttatni a korabeli lelkészi karnak.

Debrecenben Csikesz váltotta le az egyházszónoklattan elnevezést az igehirdetés elméletére. Csikesz Homiletikát tanított,⁴¹ mert szerinte hamis az a szillogizmus, amely azt állítja, hogy az igehirdetés szónoki beszéd – a szónoki beszéd törvényeit a retorika adja, tehát az igehirdetés elmélete retorika sacra. Csikesz állítja át a magyar gondolkodást a helyes vágányra: „az igazi igehirdetés minden, csak nem szónoki beszéd; legelső sorban a Krisztusban kiépült keresztyén személyiség bizonyágtétele a Szentlélek által.” (29) 1931-ben még csak Barth igehirdetésére tér ki, amikor azt mondja: „Abban, hogy az igehirdető az átélt Igét hirdeti, már benne van az, hogy a Wort Gottes folytatódik. A Biblia a leírt Ige, az átélt Ige – prédikáció! Barthon is túlmegyünk; nála ugyanis nincs arról az örvendező érzésről szó, mely eltölt, mikor Isten a szívbe költözik. Az ő dogmatikájából hiányzik a Szentlélekben való boldog öröm és az abból való háládatos szolgálat.”⁴² Az 1933/34. tanév homiletika óráin viszont már ismerteti Barth mellett Thurneysen és Gogarten igehirdetését is.⁴³

39 Lásd ennek kifejtését „A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői” című Csikesz szerkesztette füzet, általa írt gyakorlati teológiai fejezetét: *Theológiai Tanulmányok* 41. szám. Debrecen 1934. 29–31. – *Szillogizmus* (görög) = A következtetés legegyszerűbb formája: két egymásra vonatkozó állításból, tételből (ezek a premissák) vonjuk le a következtetést.

40 Török István: A mai magyarországi református theologia helyzetképe, *Theológiai Szemle* 18 (1942)/1, 34.

41 A *Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem tanrendje az 1925/26. tanév I. félévére*. Debrecen, 1925. 5.

42 TtREK R 4080/2. Jegyzet az 1931/32. évből (Németh László IV. évf.)

43 TtREK R 4080/6. 1933/34. év.

A liturgikában annak ad hangot, hogy az istentisztelet legyen újra az Istennel való lelki egyesülés ideje. A liturgikán belül kiemelt területként kezelte az egyházművészetet. Az oktatásban ez azt jelentette, hogy nagy hangsúlyt helyezett a paramentikára, a templomépítészet történetére és problematikájára, különösen is a református templomok berendezésével kapcsolatos anyagrészre. A külső-belső ízléstelenséggel és igénytelenséggel szembe állítja a keresztyén gyülekezet örvendezését (*charis*) elősegítő helyes megoldásokat: „megfelelő bibliai föliratok, harmonikus, örvendező ritmusú éneklés, az idvezítő kegyelemért himnusi szárnyalású imádság, s boldog ragyogó belső bizonyoságtétel az igehirdetésben, s nem utolsó sorban a magatürtőztető és alázatosan szerény, de lelkes orgona-kíséret elősegítheti - ezt a charisztikus, agalliasztikus vonást.”⁴⁴ Csikesz szerint a református istentisztelet esztétikuma a lelkek formálásában van. Ilyen elvek szerint készült az ő irányításával a Debrecen-Kossuth utcai templom belső díszítése⁴⁵ és a debreceni Egyetemi Templom terve.⁴⁶ Az oktatáson túl demonstratív példát adott Csikesz az 1934-ben Budapesten általa szervezett Országos Református Kiállítás lebonyolításával, amely reflektorfénybe állította a református egyházművészet és műemlékvédelem kérdését.⁴⁷

Valláspedagógiai munkássága terén kilépett a liberális teológia keretei közül, felismerte kora vallástanításban mutatkozó válságát és új utakat mutatott valláspedagógiai oktató munkájában. Ennek vonalaira 1934-ben mutatott rá: „legszenbetűnőbb a gyökeres reform szükséges a valláspedagógia területén, ahol egy évszázad óta szintén uralkodik egy hamis syllogizmus: a vallás lényege az értelem birodalmába tartozó tanok és igazságok csoportja; a vallás tehát tantárgy: egy a többi tantárgyak közül; Herbart és iskolája nagyszerűen feldolgozta az igazságok és tanok tanításának módszertanát; ergo: a vallás-tant is ezzel a methodikával, tantárgyként és tanórák folyama alatt kell tanítani. S ezzel a hamis következtetéssel Középeurópa protestánsai között feledésbe megy az egész keresztyénségnek majd tizenennyolc évszázadon keresztül megszakítatlan folytonossággal gyakorolt módszere, mellyel a gyermekeket istentiszteletre, Istennel egybekötött életre az istentiszteleten való részvétel által igyekezett nevelni (missa catechumenorum, a reformáció catechizációs istentiszteletei stb.). A régi nyomokra való visszatérés vágya szülte az anglo-

44 MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor emlékkönyvek* 5. Debrecen, 1943. 138.

45 CSIKESZ Sándor: A debreceni Kossuth-utcai templom belső díszítése, in: MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor emlékkönyvek* 3. Debrecen, 1941. 196–202.

46 SZENES László: *A Debreceni Egyetemi templom*, Debrecen, [é. n.] 4–5.

47 Csikesz álma az volt, hogy a kiállítás anyagának felhasználásával létrehozza Debrecenben az Országos Református Múzeumot.

amerikai Sunday school stb. mozgalmakat, másfelől a Kindergottesdienst, Jugendgottesdienst gyorsan népszerűvé vált eszméjét. A gyermeket nem valóságos igazságokra kell megtanítani, hanem az élő Isten igaz tiszteletére kell a katekheta életpéldájában rávezetni. A másik sürgető szükség a valláspedagógia reformjánál az a politikai körülmény, hogy az államok egész sora oldja föl a vallásoktatási kényszer törvényét. Olyan valláspedagógiára van tehát szükség, mely kényszerítés nélkül is oda tudja vonzani az Istenhez a gyermeki lelkek százazreit. Hatalmas reformáló munkára van tehát itt is szükség.”⁴⁸

A lelkipozítók terén pedig azt javasolta, hogy „a régi boldog idők cura parochialis receptkönyve megérett a felülvizsgálatra, hogy helyébe a Biblia és az emberi lélek ismeretén felépülő lélekgyógyítás és lélekerősítés tudománya léphessen.”⁴⁹

Csikesz javaslatai a lelkészképzésért

Mint kezdő tanár a debreceni Lelkészképző Intézetben már 1916-ban igyekezett egységesé tenni az elméleti és gyakorlati képzést.⁵⁰ Látványos oktatási javaslatai viszont akkor következtek be, amikor már mint egyetemi tanár Debrecenbe is költözött, és az 1925/26. tanévben első ízben töltötte be a dékáni tiszteletet. Munkálkodását lendület, tervszerűség és koncepciózus oktatásszervezés jellemezte. A miniszternek 7 új tanszékre tett javaslatot.⁵¹ Indítványozta, hogy az 1926/27. tanévben állítsák fel a Valláspedagógiai Intézetet és a Liturgiai Intézetet.^{52,53}

Amikor 1933/34-ben ismét dékán lett, akkor eredményesen lépett fel az egyszemélyes tanszékek bővítéséért és tanársegédek munkába állításáért.⁵⁴ Ez

48 CSIKESZ Sándor: *A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi tendenciái*, Debrecen, 1934. 30. (Theologiai tanulmányok 41).

49 Uo.

50 TIBORI János: *Három tanulmány. A Debreceni Református Lelkészképző Intézet története 1914–1950*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 1998. 37kk. (Editiones Archivi Reformatorum Transsylvanicarum, 7).

51 DE HTK 1925/26. Jkv. – 1925. május 21. XIII. rendes ülés, 280. szám. Vö. Jkv. 1926. november 18. III. rendes ülés, 70. szám.

52 DE HTK 1925/26. Jkv. – 1925. május 21. XIII. rendes ülés, 280. szám.

53 DE HTK 1927/28. Jkv. – 1927. szeptember 20./ I. rendes ülés, 11. szám.

54 Dr. Márffy Ede debreceni egyetemi tanár memorandumban fordult a VK miniszterhez, hogy a Debreceni Egyetem karain állhassanak munkába tanársegédek. Elképzelése szerint: „Ezek az állások fizetés nélküliek, ideiglenes jellegűek és korlátozott számúak lennének. Az ilyen állást betöltők szakpályájukon való elhelyeződésnél előnyben részesülnének és tanársegédek minőségben eltöltött szolgálati idejük nyugdíjba beszámítható volna. Előnyben részesülnének bel- és külföldi ösztöndíjak odaítélésénél is.” DE HTK Jkv. 1932/33. – 1933. március 25. X. rendes ülése, 267. szám.

az időszak az egyházban is az állástalan diplomások korszaka volt. Bár mind a nyolc tanszékéhez jónak látott volna egy-egy tanársegédet, az első alkalommal, 1934-től négy fő kapott kinevezést. Így kezdte el pályáját pl. Lukács László, több kommentár szerzője, dr. Farkas Ignác (későbbi vallás tanár) és Bodonhelyi József (későbbi budapesti teológiai tanár) a homiletikai és etikai szemináriumban, dr. Kálmán Sándor (későbbi hajdúhadházi vallásoktató lelkész) az ó- és újszövetségi szemináriumban, Pákozdy László Márton (az iskolateremtő debreceni és budapesti teológiai professzor) a vallástörténeti és Segesváry Lajos (az egyháztörténeti tankönyvíró) az egyháztörténeti szemináriumban, ahol majd Bucsay Mihály (későbbi budapesti egyháztörténész) és Molnár Gyula segédlelkész követte őket. – Ezzel erősödött a teológiai fakultás egyetemi jellege, segítette az egyetemi tanárok tudományos munkáját, és a tanári utánpótlás megoldását. A Debrecenben végzett tehetséges diplomások szemináriumi gyakornokokként maradtak bent az egyetemen.⁵⁵

A központi egyetemi épületbe való kiköltözéssel felvetődött az egyetemi istentiszteletek tartásának kérdése is, amely addig a Kollégium Oratóriumában volt.⁵⁶ Csikesz professzor ismételten koncepcionális megoldással állt elő „az egyetemi mintaiszentisztelet”-re adott javaslatával: „Miután két egyetemi gyakornok a tervezett istentiszteletek tartása céljából egyfelől az adminisztratív liturgiális, másfelől az egyházzenei liturgiális teendők végzésére a vezető professzor mellé okvetlenül szükséges”. A Kar tagjainak azonban ez nem nyerte el a tetszését, ezért Csikesz visszavonta javaslatát.⁵⁷

A két világháború között a peregrináció lehetőségei meglehetősen kitágultak a teológusok számára. A debreceni Kollégium 1937/38-as jubileumi tanévben indult intenzív levelezés Friedrich Karl Schumann hallei dékán és

55 Vö.: DE HTK 1934/35. Jkv. – 1934. szeptember 6. I. rendes ülés, 60. szám.; 1934. november 30. III. rendes ülés, 123. szám.

56 Lásd ehhez a DE HTK 1932/33. Jkv. 151. és 278. számát.

57 Csikesz a dékánnak írta, s a 278. szám alatt szó szerint idézi a Jkv.: „Miután két egyetemi gyakornok a tervezett istentiszteletek tartása céljából egyfelől az adminisztratív liturgiális, másfelől az egyházzenei liturgiális teendők végzésére a vezető professzor mellé okvetlenül szükséges s miután ezeknek teljes egyetemi végzettségű egyéneknek kell lenni (mert különben megtörténik, hogy esetleg vagy liturgikát, vagy homiletikát nem is hallgattak lényen), s miután ezeknek valamelyes díjazása csak az egyházi felsőbbtség hozzájárulásával biztosítható a mai nehéz gazdasági viszonyok között: ezekhez a feltételekhez ragaszkodnom kell. Ezeket a feltételeket a kar több tagja teljesíthetetlennek találja s így számomra egy munkatöbblet önfeláldozó elvállalása illuzóriussá vált.” (1933. február 22. a beadvány kelte)

Csikesz Sándor között a hallei magyar egyháztörténelmi intézet tárgyában,⁵⁸ ill. a hallei-debreceni professzorcsere ügyében.⁵⁹ Friedrich Karl Schumann rendszeres teológus 1938 tavaszán tartotta meg tíz részes előadását *Schöpfung und Offenbarung* címmel.⁶⁰ Ugyanő segített megvalósítani a hallei magyar teológiai kutató intézetet.⁶¹

A hallei Reformiertes Convict magyar ösztöndíjasai közül a két világháború között a legtöbben a debreceni Hittudományi Karról érkeztek, összesen 11 hallgató.⁶² A magyar és a német illetékes minisztérium támogatásával a hallei egyetem, a debreceni református és a soproni evangélikus teológiai kar magyar könyvtárát és tudományos kutatóállomást is létesített Halléban, ami a régi hallei magyar könyvtár gyarapítását jelentette.⁶³ Első vezetője 1938–1940 között dr. Bucsay Mihály, volt hallei ösztöndíjas teológus (későbbi budapesti teológiai professzor) lett, s olyan utódai voltak, mint pl. Pálfi Miklós későbbi evangélikus professzor⁶⁴, illetve dr. Harsányi András református,⁶⁵ Nagy Gyula evangélikus⁶⁶ ösztöndíjas lelképásztorok.

Az 1930–40-es években közel egy évtizedig zajlott a lelkészképzés és a teológiai oktatás reformjának vitája, amelyből a debreceni teológiai kar tagjai is kivették a részüket.⁶⁷

A debreceni tanárok reform-elképzelései közül kiemelkedett Csikesz Sándor tervezete, aki távlatos és merész tervet tárt elő. Pápát javasolta az előkészítő év helyszínének (bibliai nyelvek, modern nyelvek, hitvallások, dia-

58 DE HTK 1936/37. Jkv. – 1937. március 9. VII. rendes ülés, 218. szám.; A kapcsolat viszavezethető August Lang hallei egyházkormányzó és teológus 1927 őszén a Református Világszövetség megbízásából tett magyarországi látogatására. Ravasz László kíséretében találkozott a kormányzóval, a miniszterelnökkel és a kultuszminiszterrel is, majd Debrecenbe is ellátogatott.

59 DE HTK 1936/37. Jkv. – 1937. május 8. X. rendes ülés, 309. szám.; 1937/38. Jkv. – 1937. december 20. 101. szám.

60 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. március 7. VIII. rendes ülés, 225. szám; 1938. április 9. IX. rendes ülés, 277. szám. Az előadás főbb gondolatai megjelentek: Friedrich Karl Schumann: *Kijelentés és teremtés*. Theologiai Szemle 1938 (XIV) 229–250.

61 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. június 28. XIII. rendes ülés, 369. szám.

62 MOLNÁR Sándor: Magyarországi református lelkészek és teológusok a hallei Reformiertes Convict-ban a két világháború között, *Theologiai Szemle* 54 (2011)/4, 226–233.

63 Részletes leírása és szabályozása: DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. június 28. XIII. rendes ülés, 369. szám. Szabályzatmódosítás: DE HTK 1942/43. Jkv. – 1942. november 27. 119. szám.

64 DE HTK 1940/41. Jkv. – 1941. április 29. IX. rendes ülés, 304. szám.

65 DE HTK 1941/42. Jkv. – 1942. január 21. VI. rendes ülés, 216. szám.

66 DE HTK 1943/44. Jkv. – 1943. december 23. VI. rendes ülés, 140. szám.

67 A tíz esztendő reformtörekvéseihez lásd VASÁDY Béla: *A lelkészképzés reformja*, Debrecen, 1940.

kóniai munka), Debrecenben gondolta megvalósítani a teljes tudományos teológiai felkészítést, az első gyakorló évben Sárospatak következett volna a falukutatás, tanítóképzős hospitálás lebonyolítása, majd a második gyakorló évben Budapesten zajlott volna a szociológia és apologetika oktatása, valamint a gygyvárosi misszió tanulmányozása.⁶⁸

A Egyetemes Konvent szabályzata 1940-ben alapvetően más irányba haladt, s nem borította fel az intézményi autonómiát.

Csikesz a szervezeti reformok mellett nagy hangsúlyt helyezett a nevelésre. Öt területre különösen is többször felhívta a figyelmet: (III/131kk)

1. A jellemképzés központi volt nála, vagyis a lelkipásztori lelkület megszületése, amely egy következetes teológus-életrend köré szerveződik.
2. A teológiai tudásért folytatott heroikus értelmi erőfeszítés igénye, amely nem nélkülözheti a bibliai nyelvek ismeretét.
3. Az elmélyült készülés helyszíne az internátus és a konviktus közös szellemre nevelő közössége.
4. A segédlelkészek egymásra figyelő tömörülésének létrehozását javasolja.
5. A továbbképzés igényének felkeltésére és a teológiai irodalom iránti érdeklődésre buzdított.

A lelkipásztor kontextus-ismeretének fontossága

Csikesz Sándor a két világháború között igen alapos teológiai felkészültséggel és pedagógiai bátorsággal vállalta fel a nemzeti sorskérdésekben az őrállói feladatot. A Trianon utáni bonyolult szellemi-lelki-politikai viharok közepette átgondoltteológiai válaszok születtek, amelyek iránymutatást jelentettek az egyetem falain belül és kívül élő protestáns értelmiség számára.

A felfokozott nacionalista közhangulat idején a radikalizálódás ellen ható, az azt visszafogó, fajelmélet-mentes nemzeti identitástudat ápolásában mutatott példát Csikesz Sándor. Szükség is volt erre, mert a Klebelsberg minisztersége idején bevezetett egyetemi numerus clausus-törvény⁶⁹ 1920-as évekbeli alkalmazása miatt, majd az 1928. évi módosítása után több hullámban szerveztek zavargásokat a jobboldali radikális ifjúsági szervezetek az or-

68 VASADY Béla: A lelkészképzés reformja, *Lelkészegyesület* 33 (1940)/10–12, 14–16.

69 A témához lásd LADÁNYI Andor tanulmányait: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*, Budapest, 1979. 56–64., 117–178 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 88)., A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról, *Századok* 128 (1994)/6, 1117–1148., *Klebelsberg felsőoktatási politikája*, Budapest, Argumentum, 2000. 76–89., A numerus clausustól a numerus nullusig, *Múlt és Jövő* 16 (2005)/1, 56–74.

szág egyetemein. Debrecenben különösen is az 1928 őszen⁷⁰, 1932 őszen, az 1933/34. tanévben⁷¹ és 1940 őszen volt zajos, több napig elhúzódó rendbontás és tüntetés. A hazai egyetemeken történt eseményeket kutató Ladányi Andor szerint országosan is igaz a megállapítás: „Az egyetemi vezetők, professzorok közül csak kevesen voltak, akik az atrocitások elkövetőivel szemben erőlyesebb fellépést követeltek. Ezek közé tartozott Csikesz Sándor, a debreceni református hittudományi kar dékánja, aki azt javasolta, hogy a zavargások kezdeményezőit gyorsított fegyelmi eljárással zárják ki az egyetemről.”⁷²

Csikesz első lelki szabadsággal kötelezte el magát arra, hogy a Trianon utáni revizionizmus és a terjedő fasizmus kettős szorításában egy a debreceni kollégiumi hagyományokhoz méltó nemzetnevelésre és nemzetvédelemre készítse fel a hallgatókat. A külföldi tanulmányútra biztatva javasolta egyik előadásában az új lelkésznevezdeknek, hogy „nézzék meg a brüder képzőket. Micsoda mélységes kegyesség az, amely ott lakozik. Vagy csak nézzenek meg egy egyszerű 'Prädiger Seminar'-t valahol külföldön, különösen is a Bekenntnis-Kirche által fenntartott Seminart, meg fogja látni, hogy izzó, élő, az életbe átvitt eleven és vérré vált kegyesség nélkül nem lehetséges igazán előkészülni az Úr Jézus Krisztus szolgálatára.”⁷³

A magyarországi református egyház egyetemes életével, közelebbről az Országos Református Lelkészegyesülettel és az Országos Presbiteri Szövetséggel összeforrt az élete és a legtevékenyebben kivette részét az egyházi közéletből. Csikesznek reális egyházlátása volt és metsző kritikával fogalmazott előadásaiban és prédikációiban:

„A református lelkipásztor, akinek a Szentlélek nem szülőanyja, repkény és fagyöngy az anyaszentegyház testén. ... A repkény és a fagyöngy semmit sem tud adni a fának, csak mindent elszív tőle. Az a református lelkipásztor, aki a Szentlélek erejével nem tudja hirdetni az igét, az megölője, gyilkosa, élősdije, parazitája, árulója a református anyaszentegyháznak.”⁷⁴

70 DÓCZI Antal: Mai napok, *Közlöny* 59 (1928)/2, 18–19. és 31.

71 K. I.: Van-e megoldás? *Közlöny* 64 (1933)/4, 1.

72 LADÁNYI, A *numerus clausustól*... i. m., 63–64. Vö.: FEKETE Csaba: Zsidó tanítványok valótlomása a Debreceni Kollégiumról, *Confessio* 3 (1980)/4, 96–100.

73 Csikesz *emlékkönyvek* 3, 161.

74 Csikesz *emlékkönyvek* 1, 134.

„Nem ismerünk ... rá a saját lelkünkre, annak kísértéseire, hogy olyanra vágyakozik sokszor, amihez nincs tehetsége, nincs ereje és nincs égi megbízatása!”⁷⁵

„Soha bankokráciának akkora uralma nem volt hazánkban, mint ma. A pénznek olyan óriási tekintélye nem volt soha, annyi imádója, kergetője, uszályhordozója, hízelgője nem akadt, mint ma. Soha bürokrácia úgy nyakig begombolkozva nem volt, mint ma.”⁷⁶

„A magyar ref. egyháznak az Achilles-sarka a presbyter-kérdés, különösen, hogyha a presbyter fogalmát kálvini értelemben, egész tisztaságában fogjuk meg.”⁷⁷

⁷⁵ Csikesz emlékkönyvek 1, 137.

⁷⁶ Csikesz emlékkönyvek 3, 54.

⁷⁷ Csikesz emlékkönyvek 3, 90.

V. „IDEJE VAN...”

Kovács Ábrahám

KRISZTUS KÖVETÉSE ÉS A ZSIDÓMENTÉS

A Jó Pásztor Bizottság hitvalló munkája a magyar református egyházban

A magyar reformátusság és a zsidóság közti párhuzamok és sorsközösségek hangsúlyozása már a reformáció kora óta fontos része tradíciónknak.¹ A 19. században is számos szép példát láthatunk a protestáns és zsidó együttélésre, amely hozzá járult az ország felemelkedéséhez és református egyházunk lelki sokszínűségéhez. Egyik példa a kiváló és híres teológusunk Ballagi Mór volt, aki az Magyar Tudományos Akadémia első zsidó származású levelező tagja lett.² A másik személy, Saphir Fülöp, a híres humorista Gottlieb Moritz Saphir testvére volt, a skót presbiteriánus misszió első megtérteinek egyike, aki a Skót Misszió híres zsidóiskoláját magyar és skót reformátusokkal együtt alapította meg, ahol olyan holokauszt túlélők is tanultak akik, az USA és más országok törvényhozásában, szenátusaiban és parlamentjeiben is rendkívüli befolyással bírnak.³ Azonban az együttélésben az emberi bűn, az örömhír meg nem értése, és a Biblia eltorzítása sokszor rossz irányt indított el egyes emberek között a 20. században.

Ma, rövid előadásomban szeretnék megemlékezni a Magyarországi Református Egyház olyan bátor kiállásairól az embermentés területén, amikor hitvalló emberek zsidó származású honfitársainkon sokat segítettek. Ők

1 Az előadás 2015 tavaszán hangozott el a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen megrendezett Holokauszt emléknapon. Egy nagyon régi írásomat vettem itt elő. Ez a rövid tanulmány kis átdolgozással apró részlet a diákkori szakdolgozatomból, amelyet akkori tanárom, későbbi kollégám Hörcsik Richárd professzor úr javasolt témafeldolgozásra még 1996-ban.

2 Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete, *Confessio* 31 (2007)/3, 109–125.

3 Kovács Ábrahám: A halál mint az öröklét öröme egy pesti zsidó-keresztyén életében, in: HOPPÁL Bulcsú Kál (szerk.): *Vallástudományi Tanulmányok* 7–8. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság, 2007. 39–51.

különböző módon kiálltak a fokozódó elnyomásnak kitett, majd pedig a borzalmas halált szenvedő emberek mellett a II. világháború alatt. Az ő életük, áldozatuk az igaz keresztyén szeretet és élet méltán megemlített példái; akár ifjú Dr. Varga Zsigmond életére, vagy a magyarországi Skót Misszió közös skót és magyar áldozatára, Jane Hainingre gondolunk.⁴ A Szentírás arra bátorít bennünket, hogy a Krisztust követő egyén a Jó Pásztort kövesse életének minden terén: gondolataiban és cselekedeteiben. Ezt foglalja össze szép szabatosággal és mély evangéliumi látással az emlékezésre felhívó brossurán levő idézet is.

A hitvalló kiállítás mindig nehéz volt, Jézus sose ígérte, hogy szenvedésmentes lesz a Krisztuskövetés, de azt igen, hogy örömteli. Igaz ezt másképpen érti a hívő, hitvalló keresztyén ember, mint a világban sokan. Aki megtapasztalta életében Jézus Krisztus büntől megszabadító hatalmát az hálából, mint ahogy a Heidelbergi Káté is Pál apostol gondolatai alapján mondja, odaszánja életét élő áldozatként a Krisztusban felismert igazságért. A Káté azt is tanítja ugyanabban a 32. kérdés-feleletben, hogy ebből következik a keresztyén ember sajátos felelőssége ti. *„a bűn és ördög ellen ez életben szabad lelkiismerettel harcoljak”*.⁵ Ez a hitvallás II. világháború vészorkszakában sokszorosan igaznak bizonyult számos hitben élő és járó református számára, mások pedig nem értették meg az evangéliumot. Megrázó volt olvasni egyik, református holokausz túlélő⁶ gyermekkori élményeit, amelyben, még jó 30-40 évvel a II. világháború előtt, arról ír, hogy Győrben a *„nagypénteket megelőző vallásórák után”* elszabadult a pokol, amikor ők *„mint zsidó gyermekek a páska ünnepéről kaptak tanítást”*.⁷ Emlékezéseit így folytatta: Az ünnep alatt *„hálás szívvel hallgattam az érdekfeszítő történetet és tudtam, hogy Isten szeret az én népemet. Apám is mesélt nekem a szerető Mennyei Atyáról, s a szívem ilyenkor fölmelegedett. De amikor a többi gyerek kijött a vallásóráról és üvöltve ránk rontott: 'Ti vagytok a rossz zsidók – izgatott hangjuk ma is fülemben cseng – ti*

4 Nick RAILTON, *Jane Haining and the Work of the Scottish Mission with Hungarian Jews, 1932–1945*. Budapest. Open Art Nyomda, 2007. Ennek a könyvnek a szakmai lektorálását jól ismerem, de egy jó pár megállapításával nem értek egyet, és azok tükrözik a szerző magyar történelemben való jártasságának hiányát. A mű ettől függetlenül, eddig alapforrás.

5 *Heidelbergi Káté*, Debrecen, Méliusz Könyvkereskedés, 1923. 49.

6 HAJÓS Médi: *„Az Ő nevéért...”*. *Életem*, Kiskunfélegyháza, Paraklétosz Kiadó, 1994. 14 (Paraklétosz könyvek).

7 Uo.

öltétek meg Üdvözítőnket’ – olyankor zavarodottan álltam anélkül, hogy értettem volna, miről van szó, s megvédehettem volna magam”.⁸

Itt arról a szomorú, és nagyon fájó tényről van szó, hogy az egyházak évszázadokon keresztül nemcsak hogy nem rendelkeztek világos evangéliumi tanítással a keresztyénség és zsidóság viszonyáról, hanem tévesen és hamisan értelmezték magát a szentírást. Ez a jelenség szinte felfoghatatlan és hihetetlen, hiszen aki figyelmesen olvassa a szentírás Pál apostol által Rómabeliekhez írott levelét annak számára világos lesz az, amit Czeglédi Sándor a Kollégium egyik professzora így fogalmazott meg: „A választott nép, az Ószövetség népe, Izrael és az Újszövetség népe, a lelki Izrael, Krisztus anyaszentegyháza” a kettő pedig testvérnép.⁹ Pál apostol tanítása szerint a keresztyén ember csak szeretettel fordulhat Krisztus népe, a zsidóság iránt. A keresztyén emberre nézve ezt a szent kötelességet a kettős nagy parancsolat fogalmazza meg nyomatékosan: „Szeresd felebarátodat, mint magadat”.¹⁰ Az Isten szeretetére épülő tanítás azt jelenti, hogy azt nem teszem, amit magamnak se kívánok. Sőt, harcolok magamban a bűnnel és a társadalomban megjelenő bűnökkel szemben azért, hogy Isten királysága kiábrázolódjék az életemben, az életünkben. A Káté mindig a személyes elemet hangsúlyozza, úgy ahogy a Biblia is, hiszen abból merít.

Megrendítő, hogy az egyik nagy egyház csak az 1960-as években vonta vissza azt a végletekig téves állítását, hogy a zsidók Krisztus gyilkosok. Azonban más felekezetek se álltak, finoman szólva, a helyzet magaslatán. Ez a tanítás is hozzájárult az európai zsidóellenességhez, amelynek súlyos következményei voltak.

Mégis elmondható, hogy minden egyes felekezetben mindig is voltak olyan hitvalló egyháztagok, akik nem félre-, hanem megértették az evangélium üzenetét. Így történt ez a református egyházban is. Sőt annak egyházvezetésben is láthatunk bátor hitvalló kiállásokat a vészkorszak alatt, amelyek talán annyira nem ismertek. Erre volt példa a Ravasz László, Dobos Károly és a református egyházunkban működő Skót Misszió által kezdeményezett különféle zsidómentések sora. Kevésbé ismert Révész Imre püspök bátor kiállása, Varga Zsigmond vértanúsága vagy Juhász Nagy Sándor, debreceni ügyvéd munkássága és véleménye. Még kevésbé feltárt a hazai református belmissziói egyesületekből jövő személyek áldozatos, életüket kockáztató munkája az embermen-

⁸ Uo.

⁹ CZEGLÉDI Sándor: *Hit és történet. A választott nép*, Budapest, Sylvester Nyomda, 1936. 5.

¹⁰ Mt 22:39.b

tés területén!¹¹ Legkevesebbet pedig a vidéken folyó, nem központi szervezésű reformátusok által végzett zsidómentésről tudunk. A kezdeményezők különféle módon, de mégis a református egyház hitvalló tagjait jelenítették meg. A Magyar Református Egyház Konventje által létrehozott Jó Pásztor Bizottság létrejöttében is ilyen emberek munkálkodtak együtt az embermentés területén 1942 októberétől folyamatosan. A magyar református egyházközösségekben számosan segítettek a zsidóság tagjain, de az országos egyházi lépések tekintetében eltérőek a megítélések. Itt fontos a józan hang.

Egy-egy kényesebb téma megítélésénél hangsúlyozni kell azt, hogy mi is a mi saját véleményünk az egyházi álláspontról, vagy pontosabban fogalmazva: mit fogadunk el és mit tartunk autentikus, valós egyházi állásfoglalásnak egy adott helyzetben. A véleményformálásnak – egyházi oldalról – legalább két szintjét kell megkülönböztetnünk. Egyrészt, a hivatalos egyház állásfoglalását, másrészt pedig a benne szolgáló nagyobb közösségét, amely önmagába nézve is összetett. A legfelsőbb szintű püspöki és zsinati nyilatkozatokat általában azonosítják az egyház egészének vélekedésével. Mindezek mellett meg kell említenünk, hogy a kép ennél sokkalta árnyaltabb. Létezett egy másik oldal is. Erre jól rávilágít Éliás József, amikor a Jó Pásztor Bizottság megalakulása körül kialakult véleményekre reagál: *„Mint Isten szolgálja és egyházam munkása arra pedig csak utalni akarok, hogy az egyházban volt egy belső, lelki őszintén evangéliumi vonal. Szokták ezt úgy is mondani, hogy az egyházban jelen van az álegyház és jelen van az igazi egyház. Vannak esetek, amikor a külső körülmények vagy belső megújulás folytán igazi egyház jut szerephez az álegyház fölött. Valami ilyesmi történt 1942-ben, legalábbis a Jó Pásztort illetően.”*¹² Bár Éliás az egyház egészének leírására és benne lévő 'irányvonalak' megkülönböztetésre más szavakat használ, alapvetően a már Luther által felvetett problémát – a látható és láthatatlan egyház egymáshoz való viszonyulásnak kérdését – fogalmazza meg saját szavaival. Következésképpen helyes, ha különbséget teszünk a hivatalos, az egyházon belüli csoportok és a mérvadó véleménnyel jelentkező egyének által megfogalmazott vélekedések között. S fontos, hogy ezeket olyan egységként kezeljük, amelyek kiegészítik egymást. A történelmileg hiteles képet nem az egyik, másik vagy harmadik álláspont kizárólagos voltának megjelenítése, hanem a különböző vélekedések egymás mellé helyezése és komplex teológiai és történeti elemzése jelenti. Mégis itt nem az értékelésbe szeretnék bocsátkozni, hanem inkább azokra

11 Jól mutatja ezt az a tény is, hogy talán a legcítáltabb Jó Pásztor Bizottságról még ma sem jelent meg egy kiegyensúlyozott, jó monográfia, sőt igazán tanulmány sem, 2014-ig.

12 SZENES Sándor: *Befejezetlen múlt*. Budapest, [k. n.] 1996. 36.

a bátor kiállások ismertetésére kívánom helyezni a hangsúlyt, amelyek az evangélium helyes értelmezése következtében sokakat, bár sosem elég embert, arra bátorítottak a református egyházban, hogy a bajban levő felebarát mellett kiálljanak.

Elsőként kiemelhető, hogy a harmadik zsidótörvénnyel – amely nyíltan és brutálisan fajvédelmi törvény volt – a keresztyén egyházak szembeszegültek. Ennek egyik vezérszónoka Ravasz László volt, az, akinek a szerepét sokan és sokféleképpen, talán sokszor elhamarkodottan ítélik meg. Kevésbé ismert tény az is, hogy több generációra visszamenően belmissziói és ortodox teológiai háttérrel rendelkező debreceni püspök, ifjú. Révész Imre fogalmazta azt a zsidótörvényt elítélő, kárhoztató és az ellen tiltakozó beszédet, amelyet az összes református püspök és főgondnok aláírt és a parlamentben Ravasz László felolvasott.¹³ A köztudatban az is kevésbé ismert, hogy Ravasz László időskorában hogyan értékelte a rendkívül bonyolult helyzetben azokat a döntéseket, amelyeket megtett az első és a második zsidótörvény kapcsán. Az első zsidótörvény kapcsán Ravasz a törvény megszavazásról így vélekedett az 1994-ben megjelent *Emlékezéseim* című könyvben: „*Úgy gondoltam ez az arányszám nem jogfosztás és el lehet fogadni ha vele a közép-európai revíziós blokkban helyünket megtartjuk, elkerüljük a zsidókérdés kieleződését és leszereljük a támadó antiszemitizmust.*”¹⁴ Ravasz gondolkodása itt egybe esett a magyar politikai elit véleményével.

A második zsidótörvény sorsa is a politikai helyzetnek volt alárendelve.¹⁵ Ezt így ítélte meg: „*Most következett a második tragikai vétség: nem vállaltunk felelősséget a törvényjavaslat és a kormány megbuktatásáért. Ugyanis az ország közvetlenül választások előtt állott.*”¹⁶ Itt már Ravasz kritikai hangnak is helyet ad, sőt beismeri, hogy a döntés tragikus volt. Emellett érdemes a következőkre is odafigyelni, amelyet így fogalmazott meg: „*Ha mi közvetlenül a választások előtt megbuktatjuk a nemes és mérsékelt Teleki Pált, olyan számban jő be a legszélsőbb jobboldal, hogy kivehetik a hatalmat a kormányzó kezéből. Akkor*

13 RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, MRE Zsinati Iroda, 1994. 213.

14 Uo.

15 KOVÁCS Ábrahám, *A Magyarországi Református Egyház és a zsidóság kapcsolata, különös tekintettel a Jó Pásztor Bizottság munkájára*. Debrecen, 1997. Kápláni dolgozat. Kézirat a szerző birtokában.

16 RAVASZ: i. m., 213.

*pedig ott lettünk volna ahová csak öt év múlva 1944. március 19-én jutottunk el. Mi lett volna ezalatt azokkal, akik pálcát törnek felettünk?*¹⁷

A kérdés drámai és nehezen lehet rá választ adni, hiszen érzelmeink jogosan befolyásolhatnak bennünket bármely oldalon a válaszadásban. Mégis el kell mondani, hogy a két zsidótörvényt megszavazó Ravasz László már 1941-ben hivatalosan tiltakozott a magyar református egyház nevében is a harmadik zsidótörvény ellen, továbbá 1942-ben éppen ő adott helyet a Jó Pásztor Bizottság létrejöttének, akinek Dobos Károly a Keresztyén Ifjúsági Egyesület egyik hitvalló vezetője adta az ötletet. A református országos vezetésnek köszönhető az is, (más egyházak vezetőivel együttműködve), hogy a zsidó hitről áttért, keresztyénné lett emberek számára mentességet vívott ki. Ez egy csepp a tengerben, de sokan igyekeztek minél többet elérni a zsidómentés területén. Az egyházvezetés is. Hogy ez a kevés is életet mentett arról hadd tegyen bizonyosságot egy református beszámolója: *„...férjem, akit egy gyűjtőtáborban tartottak fogva, az utolsó pillanatban szintén megtapasztalhatta Isten csodálatos beavatkozását. Éppen egy szállítmánnyal akarták útnak indítani a veszthely felé, amikor hallotta, hogy néven szólítják. Előlépett – és elengedték. A fenti rendelkezés¹⁸ szó szerint az utolsó másodpercben érte utol, s megmentette a biztos haláltól.”*¹⁹ Ez az illető is elkötelezett, megtért és hitvalló református ember volt, aki Éliás József, Dobos Károly, Muraközy Gyula, Hordós János, Borsos Sándor és még sokan mások mellett dolgozott a Jó Pásztor Bizottságban. Éliás és a többiek munkássága az embermentés tekintetében alig, vagy nem eléggé ismert.

A Bizottság igen széleskörű munkát folytatott a háború alatt, s ezekre a következő sorok a levéltárban található bizottsági jelentés alapján igen szépen rávilágítanak. A Jó Pásztor sokrétű tevékenysége az egyház karitatív, szociális és missziói tevékenységeit együttesen és egyidejűleg felvállalta:

1. *“Az áttérők lelki előkészítése, továbbá tanfolyamok szervezése. A Jó Pásztor munkásai hadiüzemekben és munkaszolgálatos századokban*

¹⁷ Uo.

¹⁸ T. i. mentesség a református egyháztagoknak.

¹⁹ HAJÓS: i. m., 59.

is rendszeres missziói munkát tudtak végezni az un. áttérési tanfolyamok által.

2. A Jó Pásztor Bizottság külön missziói központ magjává is lett. Már ekkor nagyon sokan jelentek meg a felnőttek - és külön a gyerekek - számára tartott bibliaórán.
3. *Körlevelekkel és sajtóközleményekkel, a protestáns sajtóorgániumokban külön rovatokkal* igyekezett a Bizottság vigaszt és erőt adni a lelkiileg rendkívül elgyötört zsidóknak. A Bizottság vezető tagjai a zsidókérdés evangéliumi megvilágítása érdekében erőteljes irodalmi működést fejtettek ki és több könyvet adtak ki.³⁰
4. „A Bizottság *figyelemmel kísérte mindazokat a készülő intézkedéseket*, amelyeket a németeknek engedelmeskedő hatóságok a zsidók ellen hozni készültek... Sok esetben a Bizottság a különböző Vöröskereszt Egyesületekkel létesített kapcsolatai által és egyes protestáns lelkészek önzetlen és kockázatos segítségével számos üldözött zsidó ember, főleg gyermek elrejtőzését és menekülését tudta lehetővé tenni.
5. *Család látogatás* által a Bizottság tagjai, önkéntes szociális gondozói részint anyagi segítséget vittek a rászorulóknak, részint evangelizációs munkát végeztek. A segítség természete és célja az volt, hogy lehetőleg megfelelő munkakört, életlehetőséget teremtsen a rászorulóknak.
6. Az ország területén, de a határon túlra hurcolt *munkaszolgálatosok között* is nagyszabású munkát végezett a Bizottság. Nyilvántartásuk, a rászorulók ruházattal való ellátása, anyagi megsegítése, a velük való levelezés, üzenetek közvetítése, otthonmaradt családtagjaik gondozása és segítése a Bizottság egyik legfőbb gondja volt. A Bizottság több ezer bakancsot, fehérneműt, meleg ruházatot juttatott el a rászorulóknak minden munkaszolgálatos századnál két-két megbízottja volt a Bizottságnak, akik nyilván vagy titokban fenntartották az érintkezést a Bizottság vezetőivel.
7. Az *internálótáborokban* is munkálkodott a Bizottság. Látogatta a foglyokat, közöttük sok külföldit is, hozzájárult élelmezésük feljavításához, és amíg lehetett, az illetékes hatóságoknál érdekükben közbenjárt.³¹
8. „*Iratlerjesztő munkája* során sok ezer Bibliát juttatott el a munkaszolgálatosokhoz és foglyokhoz. Más evangéliumi iratokat és traktatusokat is terjesztett.
9. *Evangelizációs* hetet is rendezett, amikor esténként sok száz zsidó ember töltötte meg naponként zslásig a Skót Misszió nagytermét és hall-

gatta a megfeszített zsidó Messiásról szóló örömmüzenetet, aki egyben a világ megváltója.

10. A munkaszolgálatosok árvái részére Noszvaj községben árvaotthont rendezett be, melyben a zsidó és nem zsidó származású árvák együtt nevelkedtek.
11. Részben Nemzetközi, részben a Svéd Vöröskereszt védelme alatt 1944 októberétől kezdve 32 *gyermekotthont* létesített a Bizottság, sőt időközben felnőttek számára is szervezett ilyen otthonokat. Ezekben Isten segítségével több ezer lelket sikerült átmenteni a jövőendő számára.
12. Különböző európai országokból számos zsidó menekült kapott tanácsot, pénzsegélyt és sokszor lelki vigaszt is a Bizottság munkája révén.
13. A Szálasi uralom alatt gondoskodott a pesti gettóban levő keresztyének lelki gondozásáról.²⁰
14. A Bizottság munkájának eredményeként jött létre a háborús árvákat összegyűjtő evangélikus Sztelhó Gábor munkája is.²¹ „1944. október 1-től 1945. február 1-ig összesen kétezren találtak menedéket, oltalmat gyermekotthonainkban: 1580 gyerek és 420 felnőtt. Budán 27, Pesten 3, összesen harminc otthonunk működött, a noszvaji, melyikről beszéltem a harmincegyedik volt. Az otthonokban szinte mindenki túlélte ezt a vészterhes időszakot, a gettóban azonban más volt a helyzet.”²²

A háború után Révész Imre a megbékélés hangjával szólt 1945. május 6-án Debrecenben, a deportáltak megsegítésére rendezett hangversenyen. „A hazatérő deportáltakat szívünkre kell ölelnünk, meg kell osztanunk velünk a legutolsó sovány falatot is... Annak nevében, aki megígérte, és meg is tartja: 'az Úr megváltottjai megtérnek, és ujjongás között Sionba jönnek, és örök öröm fejükön, vigasságot és örömet találnak, és eltűnik a fájdalom és sóhaj'.²³ Csak hogyha az antiszemitizmus problémáján éppen ebbe a dicsőséges isteni ígéretbe fogódzva gyakorlatilag túljutottunk – amire most a hazatérő deportáltak iránti testvéri segítő szolgálatban egyedülálló és soha vissza nem térő nagy alkalom

20 ÉLÍÁS József (felelős kiadó): *A Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziói Alapítványa*, Budapest, Bethánia Nyomda, 1945. 4.

21 'Engedjete hozzám jönni' Sztelhó Gábor ev. lelkész. Jó Pásztor Missziói Alapítvány Gyermekosztályának vezetője. A Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványának június-július havi körlevele. Budapest, 1945. A forrás a Zsinati Levéltárban található.

22 I. m., 6.

23 Révész Imre: „Hogy élj” Megnyitóbeszéd a deportáltak felsegítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án (A beszéd nyomtatott változata be volt kötve a szerző által használt Debreceni Protestáns Lap 65 (1945)/4. és 5. száma közé.).

kínálkozik –, akkor merhetünk, vihar- és átokverte szegény magyarok, a siker reményében hozzányúlni egyéb, az antiszemitizmussal többé-kevésbé rokon problémákhoz is.”²⁴ Révész azon püspökök közé tartozott, akik tudtak és akartak is segíteni a bajba jutottakon.

Sokan az őszinte bűnbánat hangján szólaltak meg és egy év múlva Nyíregyházán gyülekeztek össze, nem is kevesen azok, akik átértékelték a felülősség súlyát. A 350 fős Országos Református Szabad Tanács határozatai közt (Nyíregyháza, 1946. augusztus 14–17.) ott találjuk a bűnbánó nyilatkozatot is, amelyet Bereczky Albert későbbi református püspök mozzgatott leginkább.²⁵ Itt elhangzik a tényleges bocsánatkérés is: „A reánk nehezedeő felülősség súlya alatt és a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt is népünkkel együtt bűnhöde – átérzeve azt a szörnyű fájdalmat, amit az életben maradt zsidóság szeretteinek embertelen elhurcolása és borzalmas kiirtása miatt hordoz –, megkésve bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérrünk a magyar zsidóságtól.”²⁶ Sajnálatos módon ez a deklaráció nem vált a Magyar Református Egyház hivatalos álláspontjává, mivel ez az ORLE gyűlésén elakadt.²⁷

A zsidókérdés a II. világháború alatt, el egészen az utolsó időkig nem vált elsödlees kérdéssé az egyházvezetés számára szemben Trianon tragédiájával. Ez a probléma a nemzeti lét és a keresztyén élet egymáshoz való viszonyulásának igen nehéz próbaköve volt. Hitvallásunk nem csak akkor kell, hogy felszínre kerüljön, amikor minket ér próba, hanem amikor embertársainkat hátrány, szenvedés éri. Embertársainkért való kiállás már önmagában is a hit „megvallását” jelenti. Hadd zárjam le ezt az előadást egy barthi idézettel, amelyet Ökumenikus Végrendeletében a következő intelemként fogalmazott meg: „Nem felejtethjük el, hogy tulajdonképpen csak egy igazán nagy ökumenikus kérdésünk van és ez a zsidókhöz való viszonyunk.”²⁸

24 Uo.

25 Bereczky Albert és a Magyar Református Ébredés c. lap kezdeményezésére, Nyíregyházára 1946. augusztus 14–17-re összehívták a református lelkészeket, presbitereket, tanítókat és más egyházi embereket az evangelizáció, az egyházpolitikai és belpolitikai kérdések megvitatására. Majd 350-en jöttek össze. Itt hangzott el a következő felhívás: BÉKEFI Benő (szerk., kiad.), *Országos Református Szabad Tanács – Nyíregyháza, 1946. augusztus 14–17. – határozatai, deklarációi, kérelmei és az ott elhangzott közérdeklő beszédek*, Budapest, Sylvester Nyomda, 1946. 73.

26 Uo.

27 NAGY Antal Mihály: *Örök szövetség*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1995. 135.

28 Kovács: *A Magyarországi Református...* i. m., 42.

DR. HORVÁTH LÁSZLÓ MÁRTÍR LELKIPÁSZTOR

(Kolozsvár, 1901. május 15. – Kolozsvár 1961. november 23.)

Az újkálvinista teológia erdélyi képviselője, Kuyper fordítója,
akinek 1962-ben a szekuritátésok elégették a könyveit

1. Bevezetés: a mártír teológus emléke Hermán János nagysármási lelkipásztor családjában

Családunk közelről ismerte Olga nénit és Laci bácsit, a bizalom és az egymás iránti evangéliumi szeretet kölcsönös volt. Amikor 1980-ban egy négy oldalas holland nyelvű írásban emlékeztünk meg Horváth Lászlóról az amsterdami Vrije Universiteit 100 éves fennállása kapcsán, Erdélybe hazatérve senkinek sem mondtuk el, és ebből az előadásból bőven kiderül, hogy ez nem is lett volna tanácsos. A Horváth Lászlóval kapcsolatos anyagot azonban ismét szorgalmasan gyűjtöttem miután elkobozták a könyveim egy részét, és újra szereztem azt, amit lehetett. Özv. Horváth Lászlóné Barthos Olga 1985 augusztus 12-én, éppen a születésnapján keresett fel minket a frízlandi Ouwsterhauleban. Ezt követően Oosterbeek nevű faluban Henk Schok geodéta mérnök és neje, született Szabó Anna, valamint Ágnes lányuk társaságában egy teljes napon át beszélgettem Olga nénivel, jegyzeteltem az emlékeit. Akkor hallottam, hogy Horváth László szilágysági lelkész korában Hadadon is szolgált egy vasárnap a német nyelvű eklézsiában. Dr. Hörtsik Richárd 1992-ben „megparancsolta” a Johannes a Lascoról írott disszertációnom olvasásakor, hogy feltétlenül foglaljam össze a Horváth Lászlóról gyűjtött anyagomat.

Áldott emlékü vitéz Horváth László nevéhez kegyelettel és elismeréssel teszik hozzá Erdélyben: ő Isten Igéjének *rendíthetetlen szolgálja volt*. Jézus Krisztus jó vitézeként harcolta meg ama nemes harcot, amikor futásának befejezésében erőszakosan megakadályozták. Minderre fényt derít Sógor Csaba Horváth Lászlóról írott tanulmánya.¹

A politikai elítéltek adattárában ez olvasható róla: „Született Kolozsváron 1901 május 15-én. Letartóztatásakor, 1960 augusztusában, Széken volt lel-

¹ Sógor Csabának hálásan köszönöm a dolgozatának elküldését 2012. október 25-én. Véleményünk szerint eddig ez a legátfogóbb, kéziratban lévő tanulmány, amely Horváth

kész. A kolozsvári Securitatén, a tárgyalása napján halt meg egy reggel, ez 1961 februárjában volt.”²

Idén, Csíkszeredában, 2012. május 5-én a Vitézi Rend Főkapitánya, posztumusz, a Vitézi Rend sorába vette fel néhai vitéz dr. Horváth László nemzetes urat, aki vitézségének és nemzeti érzésének kiváló tanúbizonyságát adta.³

Kisgyermek koromban, másod osztályos fiúcska voltam, amikor a szomszédos községekbe kísértem prédikálni, Tusonba és Kissármásra. Margitka húgom keresztelésekor ő, a keresztapa volt a prédikátor,⁴ felesége, Barthos Olga,⁵ okleveles tanítónő volt a keresztanya. A keresztelés 1955 dec. 26-án volt a nagysármási református templomban. Máskor a kézből vett, „gyalog” érkezett leveleit vittem Hermán István Pál nagybátyámhoz a tusoni parókiára, kikerülve így az akkori postai cenzúrát. Ezekről az útjaimról nem szólhattam az iskolában, és az is előfordult, hogy édesanyám segítségével készítettem el ilyenkor a házi feladataimat az időhiány miatt. Édesapámmal olykor órákon, napokon keresztül beszélgettek, tárgyalták a református egyház építésének, a különféle szekták elleni védekezésnek a stratégiáját, a presbiterek bibliai képzését és az igeolvasási szolgálatra való küldésüket a szórványokba. Ünnepe volt a Laci bácsi jelenléte, ilyenkor mi Rózsika húgommal áhítattal hallgatóztunk a hálósobában és őket utánoztuk. Olga néni és Laci

László életútjával foglalkozott. – SÓGOR Csaba: *A kisebbségi lét dimenziói egy református lelkész esetében: Horváth László (1901–1961)* Kolozsvár, 2009.

- 2 DÁVID Gyula (szerk.): *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára 1956–1965.* Kolozsvár, Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006. 182. Az itt közölt adatok javításra szorulnak: a letartóztatás 1961. április 14-én volt Széken, és valóban a tárgyalására kitűzött napon hunyt el 1961. november 23-án Kolozsváron. Titokban temették el a kerekdombi rabtemetőbe.
- 3 PAPP Vilmos: 50 éve halt mártírhalált dr. Horváth László lelkipásztor (1901–1961). *Lelkészegyesület* (2012)/3, 11. – Dr. Zalatnay Istvánnak köszönöm tisztelettel a Papp Vilmos írásának a megküldését. – Vitéz Nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója által 1920-ban alapított Vitézi Rend.
- 4 Nagysármási Református Egyházközség. *A Kereszteltek Anyakönyve* 28/1955. számú bejegyzése a következő: „Hermán Margit született 1955. szeptember 5-én. Keresztelése: 1955. december 26. Keresztszülők: Dr. Horváth László ref. lelkész és neje Barthos Olga, Magyarrrégen. Kolozsvári szülész (Sztanka Kórház), Keresztelő lelkész dr. Horváth László. Keresztlevél száma: 2364/1955, 47329/1955. – Szülők: Hermán János nagysármási ref. lelkész, született Magyarremetén 1919. szept. 29-én és Hermán Jánosné Czira Rózsalia okleveles tanítónő, született Bogártelkén, 1920 május 23-án. Margitka a lelkészi család ötödik gyermeke.” – Balázs Lajos nagysármási lelkipásztornak köszönöm az anyakönyvi adatok közlését.
- 5 Barthos Olga 1907. augusztus 12-én született Marosvásárhelyen, elhunyt 1994. március 29-én. Temették 1994. március 31-én. Koporsója mellett Dávid Lajos lelkipásztor hirdette az Igét Mt 16:24–25 alapján. – A temetés adatainak megkeresését Nemes Tünde Andreának köszönöm.

bácsi magázták egymást, és ha Olga néni figyelmeztette vagy csendesítette, az neki már bosszantásnak számított. Egyszer meglepetve hallottuk, hogy azért imádkozott hangosan, hogy édesapánknak ne essen bántódása amiatt, hogy 1956 karácsonyán az esti istentiszteleten fekete szalagot kötött a templomban felállított fenyőfára. Édesapánkat el is vitték egy párszor a sármási rajoni szekuritátéra, és amint utólag kiderült, azért, mert koporsót vásárolt Szilágyi nagymamának. Ma még ellenőrizhetetlennek tűnik, de ilyesmiket hallottak és mondtak az emberek, hogy valahol a román papok szervezkedtek és koporsókban szállították a fegyvereket, tehát Édesapánk ezzel a valós vagy koholt üggyel vált gyanússá.

Margitkának a keresztszülei pirosbabos diftin ruhaanyagot hoztak Régenből, meg egy pirospettyes csészét, hogy majd abból igya a langyos mézes tejet és ha lesz, akkor a kakaós kávé is, ahogy azt vasárnaponként szokás Hollandiában. Laci bácsi engem hollandul tanított, kétszáz szóig jutottunk el. Holland szótára kéziratban volt, Cseh Zsolt erdőszentgyörgyi lelkész is az ő gépelt szótárából tanult hollandul.⁶ Aztán egyből abbamaradt a nyelvoktatás.

Azt, hogy valami nagy baj szakadt a világra, azt onnan gondoltuk, hogy Édesapánk Kissármásra gyalogolt, oda érkezett Laci bácsi autóbusszal, az állomáson sétálva pedig hosszasan tanácskoztak, amiről nem számoltak be senkinek. Éreztük, hogy nyomott volt a hangulat a házban, dobozolták a könyveket és a leveleket. Lehet, hogy a bejegyzései miatt, de még a szolgálati naplót is elrejtették.⁷ Édesanyánk aggódott, téli ruha és egy börtönjárt fekete aktatáska becsomagolva állt készenlétben. Sokszor hallottuk a Sass Kálmán nevét említeni, azóta sem felejtettük el. Nagysármáson odáig fajult a helyzet, hogy már egy utcán énekelt népdalért is agyba-főbe verték az embereket, így pusztult el a Borbély Sándor fia, Borbély Kálmán, egy friss házas szabómester. Mondvaccinált ürüggyel szedték össze és némították el a falubeli magyarság vezető gazdáit.

6 Sógor Géza kányádi lelkipásztor szíves közlése, 2012. október 24-én. – Szótár ügyben állandó vita volt Horváth László és Fülöp Ferenc esperes között. Fülöp Ferenc 30.000 szóból álló holland-magyar szótára és a Marosi Egyházmegye történetéről írott munkája tudunk szerint máig is kiadatlan. Lásd dr. Nagy Attiláné, Fülöp Éva Emese írását: Akik hitükért szenvedtek. Fülöp Ferenc, „Üzenet” 2 (1991)/4, 3.

7 Gondos és pontos Édesapánk irodavezetését ismerve, csak arra gondolhatunk, hogy a szolgálati naplót a szülei elrejtették vagy esetleg elvitte a hatóság. Balázs Lajos nagysármási lelkipásztor 2012. október 27-iki közlését a munkanapló hiányáról e helyen is köszönöm.

Jött is aztán az évek óta sejthető hír Bartos Gáborék révén, az – hogy Horváth Lászlót letartóztatták és Olga néni Szentkirályra költözött.⁸ Amikor a családunk néha Bergenyébe látogatott nyaranta, őt is felkerestük, de a szüleink még ekkor sem avattak be a beszélgetéseik tartalmába. Kiküldtek a kertbe, ahol eladásra is termeltek egy kis zöldséget a marosvásárhelyi piacra. Később 1975-ben Olga néni megismerte a hollandiai menyasszonyomat, egy német nyelvű, nagy képes Bibliát ajándékozott nekünk. Ezer lejért, ami teljes egy havi fizetésem volt, somkeréki lelkész koromban 1976-ban megvásároltam vagy ötven könyvet abból a maradékból, amit nem vitt el a szekuritáté.⁹ Szívesen adtam a pénzt, mert sírkövet akart csináltatni a férjének. Dr. Dobri János lelképásztor tudta meg, hogy a kolozsvári kerekdombi rabtemetőbe földelték el az általa is nagyra becsült Horváth Lászlót. Az, hogy miként azonosították a sírját, talán örök titok marad. A közbeszéd szerint őt a börtönben agyvérzés érte, de mindenki arra gondolt, hogy kínzás és gonosz bánásmód miatt hunyt el. Bartos Gáborék otthon úgy hallották, hogy talán öngyilkos lett, vagy kidobták az emeleti ablakból. Mindenesetre az ügyvéd, Újvári Ferenc azon a végzetes napon még látta és állítólag közölte vele, hogy tíz év börtönbüntetésre számíthat.¹⁰

Esetében a bebörtönzés az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc iránti együttérzés beazonosítása volt az ok a román erőszakoszervek által. A mesterségesen összeeszkábált kirakatper a romániai országos terrorhadjárat láncolatához kapcsolódik és a fennmaradt dokumentumokból is kiderül: a tudós Horváth Lászlót teológiai tanítása és hitbeli meggyőződése miatt ke-resték halálra.

Számos hollandiai, magyarországi, erdélyi és partiumi gyülekezetben a családok és a prédikálását hallgató hívek őt Jézus Krisztus jó vitézének, korunk misszionáriusának tartották.

8 Horváth Lászlóné unokaöccse, Bartos Gábor mezőbergenyei egyháztag volt, ő költöztette Horváth Lászlónét Székről a szentkirályi házba. BARTOS Gábor – ID. ADORJÁN Kálmán: A tárgyalás elmaradt (Horváth László), in: MIKLÓS László (szerk.): *Akik imádkoztak üldözö-ikért*. I. köt. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 1996, 118.

9 Özv. Horváth Lászlóné közlése szerint a férje könyvtárának alapos átvizsgálását és az úgynevezett értékes anyagok elszállítását Gálffy Zoltán volt püspöki titkár végezte el és fontos lenne a Gálffy beszámolójának az ismertetése vagy annak a jelezhetősége is, hogyha valamilyen oknál fogva ez esetben nem jelentett volna.

10 BARTOS-ADORJÁN: i. m., 118.

2. A könyvtári és levéltári kutatások nyomán előkerült bizonyítékok tanulmányozása alapján kibontakozó kép. Lelkipásztori órallása és kuyperiánus-kálvinista következetessége miatt üldözték

Az áll a nemrég előkerült vádiratban, hogy Kuyper Ábrahám fordítójaként ellenséges teológiai propagandát terjesztett, és pedig azért, hogy ez a holland teológiai tanár és első világháború előtti miniszterelnök a tanításában ellenezte a püspökös egyházszervezetet. Bizonyára egyéb „bűneit” is kutatták, de a társadalmi viszonyokat bíráló szókimondása és a teológiai nézetei miatt 1961-ben végül a kolozsvári katonai törvényszékre hurcolták és a „társadalmi rend felforgatásával” vádolták. A vizsgálati jegyzőkönyv tanúsága szerint, szégyenszemre, még a vallatását is szekuritátés gyásmagyarokra osztották ki.¹¹

Nemrégiben egy róla szóló ismertető került a kezembe, ahol azt olvastam, hogy egyszer prédikált valahol, nem volt „delegációja”, ezt valakik jelentették, és a szekuritáté különítménye valósággal lerángatta a szószerkből.¹² A helyet és az időpontot nem közölték, de ismerve az akkori idők könyörtelen bánásmódját, el tudjuk képzelni, hogy valóban úgy is történt. Sógor Csaba kutatásainak köszönhetően kiderült, hogy ez az eset a szilágysámsóni lelkészkedése idején történt, az ominózus hely pedig Kémer volt és valószínűleg regényt lehetne írni mindarról, aminek 1959. nov. 24-25. napjain két kémeri prédikáció volt a kiváltó oka.¹³

Írásai miatt végig figyelték: hogyha Horváth László a könyveiből vagy a fordításaiból ajándékozott valakinek egy példányt és ha azt az illető nem jelentette a román titkosrendőrségnek, az már politikai véteknek számított. Emiatt több lelkészt számonkértek, még Dávid Gyula főjegyzőt is.¹⁴

Horváth László titkos ellensége és feljelentője a régi papsága idején egy „Zöldi” fedőnevű besúgó volt, aki nem volt más, mint Szőcs Endre¹⁵ eszperes, korábban bukaresti kultuszdepartamenti inspektor. Régi lelkész szeretett volna lenni és el akarta mozdíttatni Horváth Lászlót a presbitérium, a Magyar Népi Szövetség, a milícia, a szekuritáté és a református püspök-

11 Esetében a kolozsvári katonai törvényszékre való juttatáskor Fényes Ferenc százados volt a vizsgálótiszt és Nagy Károly főhadnagy volt a katonai ügyész.

12 PAPP: i. m., 12.

13 SÓGOR: i. m., 18–20.

14 MOLNÁR János: Az 1962-es kolozsvári püspökválasztás és a Szekuritáté, Egyháztörténeti Szemle 13 (2012)/2, 52–74. Világhálón: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/molnarjanos-kolozsvar.htm> (letöltve 2015. 11. 26.)

15 Szőcs Endrét 1959. november 15-én nevezik ki Bukarestből az öszövetségi katedrára dr. Nagy András helyett, akit kényszernyugdíjaztak.

ség által. Horváth László erre túl későn jött reá, már Szilágysámszonban volt, ahova úgy került, hogy Tatár Mihály lelkésszel cserélt helyet. Akkor mondta állítólag Szőcsről egy besúgó klerikusnak azt, amit az gyorsan jelentett is: „Szeretnék visszatérni Szászrégen rajonba, de amíg ez a vörös gazember itt van, nem jövök vissza, mert likvidál.”¹⁶

Megrendezett perében a neokálvinista, 1920-ban elhunyt Kuyper Ábrahám¹⁷ a román állam potenciális ellenségének számított, és ezzel az ügy teológiatörténetivé válik olyan értelemben, hogy esetében kifordították az állam és az egyház kapcsolatának a magyarázatát, hamis ideológiai frázisokat csempésztek az ítéletbe a vádlott rovására.

Valósággal földre gyökerezik az ember lába a döbbenettől, hogy minémű okfejtéssel próbálták elítélni: „Ez az általa elismert vád abban a tényállásban valósult meg, hogy főleg Kuyper Abrahámtól fordított műveket, s azok előszavában nem általában a református egyházra, hanem a „magyar református egyházra” utalt, amivel beismerte, hogy úgymond „nacionalista-sovinisza eszmét propagált”. Azt is beismerte, hogy „mivel Kuyper nyomán ő bírálta a püspöki rendszert, lényegében a román államrendet megsértette, mert az püspöki rendszerben élő református egyházat ismert el.”¹⁸

Egy Onac nevű szekus nem átalotta azt javasolni, hogy két magyar marxista tanár és egy kolozsvári lekipásztor olvassa át a Horváth László összes műveit és annak alapján fogalmazzák meg a véleményüket arról, hogy a népi demokrácia és Románia ellensége-e Horváth László vagy sem.

A következő hosszabb idézet a kolozsvári hadbírószágon már nem került felolvasásra, a CNSAS levéltára őrizte meg az utókornak, iszonyattal olvasuk: „Összefoglalva, a szakvizsgálat ideje alatt tanulmányozott anyag alapján kijelenthetjük, hogy mind a megtartott prédikációk, mind a fordítások izgató, viszálykeltő jellegűek, kitűnően használhatóak az osztályellenesség fegy-

¹⁶ SÓGOR: i. m., 23.

¹⁷ E helyen kívánjuk felhívni a figyelmet a másik derék kuyperiánus teológus, Fülöp Ferenc (szül. 1903. április 1. Parajd) esperes életére és munkásságára, aki szintén üldözések közepette fejezte be életét. Immáron felszentelt lelkészként Utrechtben lesz bernardista ösztöndíjas 1927-től 1929 nyaráig. Fülöp Ferenc erdőszentgyörgyi lelkészt 1952. augusztus 15-én tartóztatták le, súlyos agyvérzés után szabadul 1954. június 17-én, meghalt 1959. március 1-jén. Fizetését nem folyósították, felesége nyugdíj nélkül maradt. Török Ernőnek a Fülöp Ferencről írott nekrológját lásd a *Református Szemle* 1959-es kiadásának a 101–105. oldalain. Tárgyunk vonatkozásában megemlítiük Fülöp Ferencnek az Ifjú Erdély kiadásában, Kolozsváron, 1939-ben megjelent művét, amelynek címe: *Krisztus királyságáért. Kuyper Ábrahám élete és munkássága*.

¹⁸ MOLNÁR: i. m.

vereként avégett hogy népi demokratikus rendszerünket megdöntsék, és a magyar nacionalizmust és sovinizmust felbujtsák. A hívek és lelkészek, akik hallották vagy felhasználták ezeket az anyagokat, hatásukra átváltozhattak becsületes állampolgárokból népi demokratikus rendszerünk elkeseredett ellenségeivé, a román nép ellenségeivé, olyan emberekké, akik a határok revíziójáról szőnek álmokat. A tanulmányozott anyag teljes világossággal megerősíti azt a tényt, hogy Horváth László lelkész felhasználta ezt az előre megfontolt eljárást és a református egyház episzkopális szervezetének következetes elítélése, becsmérése révén, a hívek és lelkészek tudatába az elégedetlenséget akarta beültetni, hogy majd felhasználja ezt az elégedetlen hangulatot reakciók, államellenes céljai számára.

Különösen súlyosnak találjuk azt a tényt, hogy L. Oranje „Nehémiás” című művének fordítása és „átdolgozása”, Horváth László eredeti előszavával 1956 nyarán jelent meg, amikor a magyarországi ellenforradalom előkészítése ideológiai és politikai téren folyamatban volt. Ezek az ellenforradalmi eszmék a sajtón, a rádión és más eszközökön keresztül hozzánk is eljutottak az országba, Horváth László ellenséges tevékenysége pedig hozzájárult még nagyobb mértékű terjesztésükhöz.

Úgy véljük tehát, hogy Horváth László, népi demokratikus rendszerünk egy elkeseredett ellensége. Meg kell jegyeznünk azt a tényt is, hogy Szabó József, aki L. Oranje „Nehémiás” című művét lefordította, szintén bűnös ezért a tettért, és Horváth László cinkostársának tartjuk. Csatoljuk az ellenséges tartalmú részek lefordított szövegeit.

sk. Gáll Ioan, sk. Csutak Csaba, sk. Iosif Székely,„

Csutak Csabát¹⁹ ismertük, bizonyára nagy zsarolás és fenyegetés révén vehették rá a jelentésre. Az Onac Ioan nevű, magyar protestáns ügyekre szako-

19 „Dr. Csutak Csaba (Mementó). Kilencven évvel ezelőtt, éppen a Trianoni diktátum aláírásának évében, 1920-ban született Kolozsváron tősgyökeres háromszéki család sarjaként. Református esperes-lelkész, püspökhelyettes volt, egyházi író, zágoni dr. Csutak Vilmos, a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum jeles igazgatójának, történésznek és Simonffy Máriának gyermeke. Az elemi iskolát Sepsiszentgyörgyön végezte. 1938-ban érettségizett a Mikó Kollégiumban. Mint Kolozsváron végzett teológus 1943 és 1990 között a belvárosi egyházközség lelkésze, 1968–1990 között egyházmegyei esperes. Hat éven át töltötte be az egyházkerületi főjegyzői tisztséget. Időközben helyettes professzori teendőket is ellátott a Protestáns Teológiai Intézetben. Doktori disszertációjának címe: Krisztus egyetlen egyháza. Több tanulmányával gazdagította a hittudományi ismeretek tárházát: Tavaszgy Sándorról érkezett a Református Szemlében (1988/5–6. sz.), a szombatos kérdéssről írt tanulmánya 1994-ben jelent meg Kolozsváron a Református élő könyvek sorozatban. 1995-ben hunyt el. Síremléke a Házsongárdi temetőben, hagyatékát felesége, a Református Család című kiadvány munkatársa őrzi. *Háromszék*, 2010. június 9., szerdai számban a Magazin oldalon.”

sított szekuritetésről pedig úgy hallottuk, hogy valaki „Sátánfajzat” címmel jelentetett meg róla egy dokumentációs kötetet.

3. A kritikus Horváth László, akinek az esetével az író-olvasó lelkészeket akarták megfélemlíteni

Ellenségei és irigyei azért juttatták a hadbíróásra illetve a halálos kazamatába, mert nem tudták elviselni Horváth László szókimondását, az igazsághoz való ragaszkodását, nemzetközi tekintélyét, baráti kapcsolatait és a gyülekezetépítésben elért sikerességét. Széken, ahova 1960-ban került, rögtön megtelt a templom, mintha vasárnapról vasárnapra augusztus 24-iki, Bertalan napi istentiszteletet tartottak volna. Tisztelői körében úgy ismerték, hogy ő az erdélyi „aranyhajú szónok”. Sokszor utazott Kolozsvárra, ahol a könyvtárban dolgozott és ilyenkor a teológiai hallgatók mind köréje gyülekeztek, ami a hivatalosok ellenszenvét váltotta ki. Amikor gyűléseken vagy csendes napokon az egyházi felsőbbség számára kellemetlen megjegyzéseket tett, Vásárhelyi János püspök így könyvelte el: „Görgény felől fúj a szél...” Fennmaradt az is, hogy állítólag „episzkopálista glorifikációs instrumentum”-nak nevezte a Református Szemlét.²⁰

Atyáink nemzedékének sorában legendák sokasága keringett a Horváth László személyéhez fűződő történetekről, amelyek anyagából majdan méríteni is fogunk az alapos életrajza bemutatásának rendjén. Most a kiváló királyhágómelléki teológus, Orth Győző véleményét idézzük, amelyet mérvadónak tekintünk a kortársai részéről: „Dr. Horváth László, a Bucuresti Keleti egyházrész lelkésze írta meg jelen füzetünket, aki hat esztendei hollandiai tartózkodás után tért vissza hozzánk, hogy azt a tudását, melyet a tiszta kálvinizmusnak abban a boldog országában a kálvinista egyetemeken és gyülekezetekben sajátított el, népe javára fordítsa.”²¹

A teljesség igénye nélkül, de az általunk ismert és nyomtatásban megjelent műveinek a felsorolása is elegendő ahhoz, hogy láttassuk azt a teológiai-tudományos háttérrel, amelyet ellenfelei a primitív „népi demokrácia” ellenes szemszögéből figyeltek, gyűjtöttek össze, semmisítettek meg és tették

20 PÉTER Miklós: Teológiai és egyházi szakszótár, *Héttorony. Irodalmi magazin*, 2007. december 16. Világháló: <http://www.7torony.hu/blog.php?u=939> és http://stud-theol.blogspot.hu/2009_03_01_archive.html (letöltve 2015. 11. 26.)

21 HORVÁTH László: *Ha a halottak közül... Református András párbeszéde Kereső Tamással a szellemidézésről*, Oradea, 1938. 6.

indexre, úgy hogy a Horváth László könyveiből és füzetéből ma már alig lehet példányokat találni. Írásainak java részét az érdeklődők a budapesti Ráday Könyvtárban vehetik kézbe, a kolozsvári Protestáns Teológia könyvtárából²² a magánszorgalmúak számúzták a kiadványait. Erre az óvatosságra már jelzés lehetett a több hónapos, a Pitesti börtönében való 1947-es fogva tartása.²³ Ő akkor már régени lelkész volt, de a német evangélikus templomban a maradék százszónak is mert prédikálni, a német gimnáziumban pedig különféle tantárgyakat oktatott a maroknyi diákságnak.

4. Horváth László nyomtatásban is megjelent teológiai írásainak címjegyzéke, amelyre nézve ismételten jelezzük, hogy a felsorolás nem teljes

Horváth László szekuritátés doszárjait nem láttuk, de Sógor Csaba szerint az ott „összegyűjtött művei” azaz írásai megtalálhatóak.²⁴ Néhai felesége így emlékezett a könyvek sorsára: „Mikor őt elvitték, egy egész duba könyvet, főképp fordítást, vele vittek. Írógépet is.”²⁵ Jellemző, hogy Horváth László halála után mégis tartottak egy formai, de tipikusan kommunista igazságszolgáltatást mímelő pert Ennek során az elkobzott írógépet a kolozsvári néptanácsnak ajándékozták, a könyveit pedig elégetésre ítélték. Sógor Csaba erről így ír: „Hogy a peres eljárás teljes legyen, az ügyész megfellebbezte a november 24-i ítéletet. Tehát: 1962. január 23-án, a kolozsvári Katonai Törvényszék, Ticală Ioan bírósági őrnagy elnökletével ismét összeült, hogy korrigálja az előző évi november 24-i 154. sz. ítéletet, mely elmulasztotta, hogy megfelelően rendelkezzen a bűnjelek további sorsáról. A katonai ügyész beszédében a különböző tiltott publikációkból álló bűnjelek elkobzását és elégetés révén

22 Kurta József főkönyvtáros 2012. október 25-iki közlése szerint 1990–2005 között semmit sem katalogizáltak a Horváth László művei közül.

23 Özv. Horváth Lászlóné 1991. okt. 8-án, Marosvásárhelyen (Rodnei utca 81 szám alatt) kelt és hozzánk intézett leveléből idézem az alábbi tudósítást: „Kedves Jánoskáék! A tegnap hallottam, hogy érdeklődsz a L. Bátyád egyes dolgai felől. Ő nem volt börtönben Zsilaván soha. Viszont Pitesten 1947-ben több hónapig elit román társaságban igen. Ott ügyvédek, orvosok, tanárok, operaénekesek, stb. voltak. Azok különböző politikai pártok tagjai voltak, amíg szabadon voltak. Úgy hallottam akkor, hogy minden 50 román után egy magyart is odazártak. Rá azt fogták, hogy keresztyén szocialista párt tag. Ő soha sem volt semmi pártban, de a doszárján úgy szerepelt, mint keresztyén szociális párt tag. Azt kérdezed, hogy ki járt közben, hogy kiszabaduljon. Én nem tudok ilyen közbenjáróról, ő sem tudott ilyenről. Lehet, hogy volt, de lehet, hogy egyszerű amnesztia folytán szabadultak ki.”

24 SÓGOR: i. m., 3.

25 Horváth Lászlóné 1991. április 22-én Marosvásárhelyen kelt leveléből, p. 2.

való megsemmisítésüket javasolta. A Katonai Törvényszék határozatában, nemcsak a bűnjelek további sorsáról, hanem Horváth elkobzott írógépéről is rendelkezett. Az ügyész óhajának megfelelően, a publikációk elégetése mellett, elrendelte az írógép átadását a kolozsvári Városi Néptanács számára, hogy az állam érdekében értékesítse, közhaszonként felhasználja.”²⁶

A valamikor máglyára szánt könyvek koszorújába elméletileg beletartoztak az alábbi kiadványok és kéziratok művek, amely jegyzéket saját magunk állítottunk össze és a mostani közzététele bizonyára hozzájárul a teljesebb bibliográfia összeállításához.

- *A kálvinizmus és a politika* (Folytatásokban közölve az „Órálló” című folyóiratban 1925 és 1928 között.)
- „*Alzoo lief heeft God de wereld gehad...*” (*10 Meditaties uit het Hongaarsch.*) /*Ügy szerette Isten ezt a világot...* Leek (Groningen): Druk H. J. Bronsema, [é. n.] (Valószínűleg 1928-ban jelent meg.) Budapesten és Hollandiában tartott igemagyarázatok, 39 oldal. A Vrije Universiteit könyvtárában lévő példányban sajátkezű ajánlását olvassuk: „Met eerbied en dankbaarheid van L. Horváth.”
- *Kerstfeest op zee/Karácsony a tengeren* (Holland nyelvű evangéliumi irat 1929-ből, nem láttam, a törzskönyvi lapjában van felsorolva.)
- *Úton... a Lélek által...* (*Egy kertészcsalád története két önvallomással.*) Budapest, Fébé-nyomda [é. n.] (Véleményünk szerint 1929-ben jelent meg, terjedelme 16 lap.)
- *A kálvinizmus és a dogma.*²⁷ Hódmezővásárhely: Törekvés Nyomda, 1931. 152 oldal (Az „Utószó”-t 1930 karácsonyán keltezi Hollandiában és megköszöni Falábu Dezső hódmezővásárhelyi gimnáziumi tanárnak a kötet sajtó alá rendezését. – Ezt a kötetet dr. Kozma Zsolt ajándékozta nekem.)
- *Het. Hongaarse Calvinisme.* Rotterdammer, 1933. (Nem tudtuk beazonosítani, a törzskönyvi lapján szerepel ez a cím.)
- *Nyugalom.* Újvidék-Kolozsvár, 1934.
- *Nyugalom.* Második kiadás. Cluj [Kolozsvár], 1934. 16 lap
- *Csend.* Mohács, 1935.

²⁶ SÓGOR: i. m., 47.

²⁷ Horváth László így dedikált a Teológiai Intézet könyvtárának egy példányt: „*Tisztelettel s szeretettel: a szerző. Régen, 1949. január 1-én. Márk 16:15.*” Kurta József főkönyvtáros szerint ez a valamikor katalogizált példány nem lelhető, „H”, azaz „hiányzik”, ezt a megjelölést lehet látni a régi cédulán. Eltávolították!

- *Kuyper Ábrahám*: „Szeresd az Urat” című munkáját. Fordította és az előszót írta, 1935 ádventjében Kémes egyházközségben, Baranya megyében Horváth László. Felelős kiadó: Gyenis János dráwapalkonyai református lelkész volt. Nyomtatták Bagó Mihály könyvnyomdájában Dombóváron. 1935-ben, 70 oldal (Ennek a kiadványnak az anyagát Horváth László a Kuyper: „Nabij God te zijn”/„Isten közelében lenni” című kötetének a meditációi közül válogatta. Példánya található az Amsterdami Vrije Universiteit könyvtárában.)
- *Úton a Lélek által*. Budapest, 1936.
- A szigeten. *Egyházi Újság* (Az újság 1929 és 1941 között Bukarestben jelent meg, főszerkesztője Nagy Sándor volt. Horváth László 1936. október 1. és 1941. április 30. között szolgált Bukarestben, cikkének megjelenési idejét eddig nem sikerült beazonosítanunk.)
- *Nyugalom*. Ötödik kiadás, București: Tiparnita könyvnyomda, 1938.
- *Elfeledkezhetik-e?* București, 1938.
- *Ha a halottak közül... Református András párbeszéde Kereső Tamással a szellemidézésről*. Oradea: Kálvin nyomda [é. n.] (Református Könyvtár 48.) 76 oldal (Az előszót Orth Győző belmissziói titkár írta 1938 júniusában.)
- *Csendes ünnepély. A marosvásárhelyi árvaház javára rendezik az Úr Jézus református gyülekezetei*. [h. n.] [é. n.] 1 lev. 23 cm.
- *A mi igaz édesanyánk. János apostolnak a "Mennyei jelenések"-ről írott könyve XII-ik fejezetének református hitvallású magyarázata*. Bukarest: Tiparnita könyvnyomda, 1939. 23 lap. (Az első számozatlan lapon ez a szöveg olvasható: „A Keleten élő hittestvéreknek ajánlja a svájci reformátusok szeretetteljes üdvözlétével a Pfenninger-Bodmer Munka-közösség. Gruss der Brüder aus der Schweiz an die Glaubensgeschwister im Osten durch das Pfenninger-Bodmer-Werk.”)
- *Isten – a nemzetek és a magyarság*. Marosvásárhely: Turul könyvnyomda, 1946. Oldalszám: 1-42.
- *Krisztusnak a poklokra való szállásáról. Református Szemle* 1949, 429. oldalán közölt írás, melyhez a *Református Szemle* 1949 évi hasábjain többen is hozzászóltak, lásd Geréb Pál (431. p.), László Dezső (493. p.) és Kiss Béla (498. p.).

Itt véget ér a nyomtatásban megjelent műveinek a jegyzéke, úgy tűnik, hogy az 1950-es évtől kezdve többé nem engedték publikálni.

5. Kéziratban maradt fordításai és saját munkái

E helyen már előljáróban megjegyezzük, hogy a kéziratos sokszorosítás súlyos bünténynek számított, a vádiratban megtalálhatóak a vétkes gépirók nevei: „Horváth felsorolta azokat a személyeket is, akik segítettek neki a felsorolt munkák – általában 5 példányban – írógéppel való sokszorosításában. A kolozsvári Czira Bálint feleségét, a Magyar Színház alkalmazottját (Donogán Júlia); a marosvásárhelyi evangélikus lelkész apósát, Béli Gergelyt; Pongrácz László református lelkészt, a saját feleségét, Horváth Olgát; Klohocza Júliát Szászrégenből, valamint a már elítélt Bissinger Erzsébet grófnőt nevezi meg segítőitársaiként.”²⁸ Közelállóak úgy tudták, hogy feleségének a házörökségét is mind a kéziratok gépeltetésére költötte.²⁹

- *A Szentlélek Istenről: H. Káté, XX. úrnepja* / dr. Kuyper Ábrahám; [ford.: Horváth László] 1954 Marosvásárhely: [s. n.], 1954 23 f. ; 32 cm. Református Hitvallásunk Gépelt kézirat – [1.] „A Szentlélek közössége mindnyájatokkal” – [2.] A Lélek harcba indit. – [3.] Vigasztaló ajándékok: Zsolt 68:19. – Dosszié – Rendszeres teológia: szoteriologia. Szentlélek. Gyakorlati teológia, homiletika. prédikáció – Horváth László (ford.) Református hitvallásunk „A Szentlélek közössége mindnyájatokkal.” – A Lélek harcba indit. Vigasztaló ajándékok. (Ma a Teológiai Intézet könyvtárában található).

- *Az Úr törvénye: Heidelbergi Káté XXXIX - XL - XLI - XLIII - XLIII - XLIV.* / írta: dr. Kuyper Ábrahám ; [ford.: Horváth László] 1955 Marosvásárhely : [s. n.], 1955. 29 m – Református Hitvallásunk. Gépelt kézirat II. - 264, [1] – Gyakorlati teológia, katekézis. Heidelbergi Káté. Tízparancsolat... (Ma a Teológiai Intézet könyvtárában található).

- *Az imádságról és a miatyánkról: Heidelbergi Káté XLV, XLVI, XLVII, XLVIII, XLIX, L, LI.* / Irta: Dr. Kuyper Ábrahám, ford. Horváth László. 1955. Marosvásárhely: [s. n.], 1955. 252, LXXVII f. ; 19 cm (Református hitvallásunk; IX.) Gépelt kézirat. (Ma a Teológiai Intézet könyvtárában található).

- *Így hala meg Mózes* / Wielinga B.; [ford. dr. Horváth László] In: Homiletikai szöveggyűjtemény: a homiletikai előadások történeti részével kapcsolatosan tanulmányozandó prédikációk / kiadta dr. Borbáth Dániel theol. tanár. Gépelt kézirat I. kötet, kézirat református teológiai hallgatók részére inté-

28 SÓGOR: i. m., 34.

29 BARTOS-ADORJÁN: i. m., 120.

zeti használatra. – Kolozsvár, 1955–1956. – 91 p. (A tizenhét prédikációt tartalmazó gyűjteményben a 16-ik Horváth László fordítása. A Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található).

- *Közös kegyelem.* Írta dr. Kuyper Ábrahám. Fordította Horváth László. Kézirat gyanánt. Régen, 1956. Sebestyén Jenő emléke előtt tiszteleg ezzel a fordítással, amely sűrű gépeléssel 505 oldalt tesz ki, emellett pedig 57 oldal terjedelmű az előszó. Az Adorjáni Kálmánnak dedikált példány szövege a következő: „Kálmánnak tisztelettel és szeretettel és a Titus 2:7,8,11–15 gondolataival, Laci bácsitól. Magyar Régen, 1956. április 19-én.” (Kevesen múltott, hogy ezt a fordítást 1990-ben nem jelentették meg Hollandiában. Birdaard községben erre nézve akkor ezer guldent gyűjtöttek.. Drs. P. Dijkstra megszerezte a kézirat első felét, a második rész a Vrije Universiteit könyvtárában volt letéve. Lásd: Hongaarse vertaling Kuyper. In „Friesch Dagblad”, Leeuwarden, zaterdag, 3. Febr. 1990., p. 2.)

- *Csak szenvedőknek....* Magyarrégen, 1957, aug. 12. Kézirat, 17 oldal. Ezt a példányt H. L. így dedikálta Hermán István Pál keresztapámnak: „Pista barátomnak szeretettel bergenyei beiktatása alkalmából. Szeretettel: a szerző. Mezőbergenye, 1957 szept. 22-én. Csak Őreá nézzél egyedül.”

Horváth Lászlóné 1991-ben így emlékezett annak a mentéséről, ami a férje impozáns könyvtárából még menthető volt: „Azt írta a börtönből, hogy küldjem a Theológiának ajándékba. Köztük volt Kálvin Intitutiója is hollandul és sok más. Tizenkét láda könyvet (többnyire holland) küldtem a Teológiának ajándékba, ládája 10-12 kg.”

Megkérdezésünkre a Teológia Könyvtárában posessori bejegyzés alapján ma öt olyan könyvet tartanak számon, amely Horváth Lászlótól származik.³⁰

Amit pedig a házkutatók 1961 április 14-én elvittek, jegyzőkönyvben rögzítettek és azután törvényszéki végzés nyomán elégettek. Íme:

„7 (hét) helyiséget kutattunk át. A házkutatás f. é. április 14-én 21.30-kor kezdődött és f. é. április 15-én ____ órakor fejeződött be. A házkutatáskor a következőket fedeztük fel és foglaltuk le:

1. Dr. Kuyper Ábrahám 13 kötetnyi munkáját, melyeket Horváth László magyar nyelvre fordított, címük: „Megigazulás - Jóselekedetek”, „Megváltás

30 Kurta József 2012. október 25-iki szíves közlése szerint ezekről a művekről tudják, hogy Horváth Lászlótól származnak: 1./ Kálvin János kisebb művei a rendszeres teológia köréből. 1912. – 2./ Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere 1559. 1909-1910. – 3./ Ravasz

– Szentlélek”, „A Szent Egyház”, „A megváltás”, „Tövis helyett mirtusz”, „A megváltás szentlélek”, „A bűn nyomorúságáról”, „Tégy hitvallást”, „A szent úrvacsora”, „A bűn nyomorúságáról”, „Az imádságról”.

2. Nevezett Horváth László 36 kötetnyi munkáját, címük: „A kálvinizmus és a dogma”, az „Önmagunkra találás” két példánya, a „Karácsonyi Evangélium” 3 példánya, „Jézus tanítványokat nevel” 6 példányban, az „Ige és szakramentum” 3 példánya, „Szentlélek”, „Az anyaszentegyházról”, „Önmagunkratalálás”, „Nehémiás”, „Messiás”, „Szentlélek”, „Önmagunkra találás”, „Üjjászületés”, „A gyülekezet angyaláról”, „Jelenések könyve”, „A pátriárkák”, a „Feltámadott” két példánya, „Ige a Kereszten”, az „Értékes szenvedés” két példánya.

3. Négy fordításkötet, Dr Kuyper Ábrahám munkáiról, „Az Úr törvénye” (3 példány) és „Az ember nyomorúságáról”.

4. A következő című könyveket: „A végzet ellen”, „Protestáns szemle” (2 példány), „Igehirdető” (2 példány), „Népi magyarság”, „A magyar világnézet”, „Református naptár 1944”, „Comenius Schola Ludus-a”, „A kivándorlás”, „Mezőbánd helynevei”, „A magyar pap és tanító[?]”, „Magog fiai”, „Mécse László összes versei”, „Az egész látóhatár”, „Levente testnevelés kézikönyv”, „Calendar săptămînal 1960”.

5. A „Húsvét” című vers 1 példánya.

6. A „Fel a fejfel” című vers 1 példánya.”³¹

Hitvесе emlékezése szerint: „A házkutatást olyan buzgalommal végezték, annyira keresték a bűnjeleket, hogy még a paplant és a párnákat is letették a földre és úgy taposták, hogy még találjanak titkos iratokat.”³²

6. Horváth László származása, családi élete

Horváth László 1901 május 15-én született Kolozsváron, főkalauz foglalkozású édesapjának a neve Horváth Ferenc, háztartásbéli édesanyjának a neve Dávid Katalin, aki 1871-ben született. A család a Rudolf utca 84 szám alatt lakott, a csauzeszkánus érában Marx utcára változtatták a nevét. „A Rudolf utcai házat a második világháborúban teljesen lebombázták. Az udvar tele volt

László: Alfa és omega, 1932. – 4./ Waga Lajos: A keresztyén egyház történelme 1906-1908. – 5/ Weszely Ödön: Népiskolai oktatástan: neveléstan, tanítástan és módszertan elemi, népiskolai, tanító- és tanítónőképző intézetek számára, 1917.

31 SÓGOR: i. m., 32.

32 BARTOS-ADORJÁN: i. m., 118.

ágyútölcsérrel, a fák gyökere égnek állt. Én is láttam később. Egyházközségi beosztás szempontjából az a terület ahol a Rudolf utca volt, tudtom szerint a Hidelvéhez tartozik, ahol az ő gyermekkorában és ifjúkorában Benedek Árpád volt a lelkipásztor”.³³

Az SDG alapítóinak sorában

Korabeli fényképeken láttuk a Vrije Universiteit könyvtárában azokat a felvételeket, amelyeken, ha igaz, Horváth László is felismerhető. Sebestyén Jenő budapesti teológiai tanár kezdeményezésére megalakították 1920 végén Holland-Magyar Református Bizottságot, 1921-ben pedig a Kálvinista Könyvtár kiadványi sorozatának keretében hozzáfogtak a hollandiai (gereformeerd) teológiai művek magyarra való fordításához és megjelentetéséhez. Sebestyén professzor Hollandiában a magyar teológusok taníttatását szorgalmazta, aminek hatására 1921-ben egy bizottság kezdett el foglalkozni a Gereformeerde Kerk-ben a magyar teológus hallgatóknak szánt ösztöndíjak és alapítványok létrehozásával. Horváth László is így került Hollandiába. Az SDG megalakítására, elsősorban a kálvinizmus ideáljainak a megvalósítása érdekében³⁴ 1921. július 6–10 között került sor Siófokon. Az alapítók között találjuk Horváth Lászlót is: Töltéssy Zoltán, Hegyi Sándor, Komáromi János, Szőke Imre, Halasi Miklós, Balogh Vilmos, Nagy Sándor Béla, Ecsedy Aladár és Szabó Zoltán társaságában.³⁵ Úgy tudjuk, hogy Horváth László: „Református keresztyénség és a magyarság” címmel tartott előadást. Az SDG első téli konferenciáját 1923 január 15-én tartották Budapesten, Horváth László ekkor „Hollandia titkáról” beszélt. Jelezzük, hogy az SDG tisztikárában jegyzőként a következő atyafiakat találjuk: Balogh Vilmos teológus, Horváth László segédlelkész, Ecsedy Aladár. Az alapszabályban az olvasható, hogy a tagok a következőképpen tesznek vallást: „Isten különös kegyelmét dicsérem abban a tényben, hogy engem, szegény bűnöst, Uram,

33 Így írta nekünk Heerenveenbe az özvegye Marosvásárhelyről, 1991. április 22-én.

34 „Református dogmatikai és etikai elveken épülő, szigorúan konfesszionalista, történelmi gyökerekből táplálkozó hitébredést akart és erre épülő egyházi és társadalmi megújulást, a kálvinista öntudat kialakítását és a dogmák etikai konzekvenciáinak érvényesítését. Tettekben megnyilvánuló vallásosságot hirdetett, amelyben a hívő Isten munkatársa, aki Isten iránti hálából és nem saját dicsőségére cselekszik.” Lásd CSOHÁNY János: *Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918*. Sokszorosított kompéndium. Debrecen, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1973. 116.

35 PÓTOR Imre: *Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor, különös tekintettel dunántúli szolgálataira* – Vásárosnamény, 1996. Világhálón: <http://mek.oszk.hu/02400/02489/02489.rtf> Megnyitva 2014. szept. 7-én.

Jézus Krisztus drága vérében megváltott és dicsőséges szolgálatára elhívott.” Az SDG tagjai fogadalmat tettek arra, hogy református egyházukat missziói lélekkel szolgálják, a református teológiát művelik, annak diadalra jutásáért dolgoznak, és Isten felségjogát életük minden területén elfogadják.

Kolozsvár – Budapest, Amsterdam – Bukarest és más fővárosok meg számos kisfalu

Törzskönyvi lapjában³⁶, amelyet valószínűleg Nagy Sándor bukaresti lelkész és esperes-helyettes állított ki, az alábbi bejegyzéseket találjuk a tanulmányaira nézve.

I. lelkészképesítő vizsgájának időpontja: 1923. okt.4. Dunamelléki Református Egyházkerület.

II. lelkészképesítő vizsga ideje: 1928. febr. 8. Tiszántúli Református Egyházkerület.

Doktori vizsga: 1931. március 27-én Amsterdamban. (Valójában a szokásos „doctoraal” vizsgáról van szó, nem a hagyományos teológiai doktori cím megszerzéséről. H. M. J.)

A holland mellett németül elég jól beszél, angolul kevésbé.

Külföldi tanulmányi évei Hollandiában

1923. okt. 15. – 1924. jún. 15. között, Amsterdam, Vrije Universiteit
1926. okt. 31. – 1931. márc. 27. között az amsterdami Szabad Egyetem doctorandus hallgatója.

Szolgálati helyei

1922. okt. 15. – 1923. aug. 31.	Skót Misszió, Budapest, exmittált segédlelkész.
1924. okt. 15. – 1925. nov. 1.	Pestszentlőrinc, hitoktató segédlelkész
1925. nov. 1. – 1926. márc. 11.	Budapest-Kőbánya, hitoktató segédlelkész
1926. ápr. 15. – 1926. szept. 1.	Budapest-Zugló, hitoktató segédlelkész
1935. febr. 4. – 1935. jún. 10.	Poprád (Baranya) lévita lelkész
1935. szept. 1. – 1935. dec. 14.	Kémes (Baranya) lévita lelkész
1935. dec. 14. – 1936. jún. 1.	Pestszentlőrinc, lelkipásztor

³⁶ A törzskönyvi lap az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárában található. Megkereséséért és az adatok közléséért (1991. április 24.) dr. Kozma Zsolt-nak mondok köszönetet.

1936. jún. 1. – 1936. szept. 1.	Szigetmonostor, lelkipásztor
1936. okt. 1. – 1941. ápr. 30. ?	Bukarest, lelkipásztor
1941. márc. 1?, ápr. 30?	Magyarborzás, helyettes lelkész

Itt abbamaradt a törzskönyvi lap bejegyzéseinek a sora. A következő szolgálati állomások sorrendjét a rendelkezésünkre álló források alapján igyekszünk feltüntetni.

- Nyárádtőre kerül segédlelkésznek
- Póka egyházközségében rendes lelkész
- Magyarrégen parókus lelkésze 1944–1958 között
- Szilágysámson 1958 – 1960
- Fegyelmi felfüggesztés: 1960. jan. 15 – 1960. aug. (Istvánházára küldik, de nem fogadja el.)
- Szék: 1960. augusztus – 1961. április 14. (Kísérője és helyettesítője id. Bányai Ferenc.)
- 1961. nov. 23-án reggel 6 órakor a szekuritáте börtönében (hivatalos írat közlése) megállapítják Horváth László klinikai halálát.

7. Dokumentumok Horváth László lelkészi állomásairól

7.1 Horváth László segédlelkész a hollandiai Rhenen kisvárosában 1933 folyamán

Az alábbi részletek a 87 éves mevr. A. M. de Koekoek asszony hollandul írott leveléből származnak, amelyet Rhenenből 1991 június 14-én keltezett és küldött a címemre. „Horváth László a szomszédunkban lakott, ott bérelt szobát egy idős házaspár otthonában. Amikor a nővérem vagy a bátyám harmoniumon játszott, „Latsie” nagyon szépen énekelt, tenor volt. Egy alkalommal magával hozta John Bentinck urat is Amerongenből, aki a Buchman mozgalom tagja volt. – Itt Rhenenben, a mi városkánkban 1933-ban volt Horváth László egy esztendeig segédlelkész (hulpprediger). Születésnapomra, február 15-re egy könyvet is kaptam tőle, és édesapámnak is ajándékozott egyszer egy könyvet. Tulajdonképpen nem volt prédikálási engedélye (preekconsent), de abban az időben szokásos volt az, hogy valaki ideiglenesen anélkül is szolgálhatott.

Természetére nézve tüzes volt, ezt jól tudom, mindez hatvan esztendővel ezelőtt volt. Az akkori presbitérium tagjai már mind elhaltak. Később azt tudtam meg Horváth Lászlóról, hogy miután hazatért, megházasodott.

– Horváth Olga 1985 nyarán felkeresett engem is, és akkor megtekintette azt a házat, ahol a férje annak idején lakott a mi egyházközségünkben.”

7.2 Horváth László igeszolgalatainak hivatalos helye 1933 és 1960 között Horváth Lászlóné emlékezetében

Rhenen, Achterberg, Bukarest, Konstanca, Magyarborzás, Nyárádtő, Malomfalva, Póka, Majos, Unoka, Magyarrégen, Görgényszentimre, Idecs, Üvegcsűr, Szászrégen, Dedrád, Bátos, Idecs, Radnótfája, Abafája, Felfalu, Körtefája, Gernyeszeg, Petele, Szilágysámson, Szék.

„Amennyiben emlékszem, Laci bátyád Rhenenben és Achterbergben szolgált először huzamosabban. Ekkor hazahívta Édesanyja azzal, hogy itt nagyobb szükség van rá. Utána Bukarestben szolgált és úgy hallottam, hogy Konstancába is kijárt szolgálni. Ezt az utóbbit egy holland házaspár mondta, aki ott hallotta őt szolgálni. Az asszony magyar volt, a férje holland. Már nem emlékszem a nevükre, törpe növésű volt a férfi. – Azután Magyarborzáson szolgált, majd Nyárádtő következett, amelynek Malomfalva volt a szórvánnya. Azután Pókán volt lelkész, ennek Majos és Unoka volt a szórvánnya ha jól emlékszem. – Azután Magyarrégenben szolgált, amelynek szórványai: Görgényszentimre, Idecs, Üvegcsűr s még egy-két szórvány, amelyek nevére nem emlékszem.

Ebben az időben a szebeni szász püspök megkérte, hogy az evangélikusok gyülekezeteit is átvegye Szászrégenben, Dedrádon, Bátosban és Idecsen is. Petelén a szászok evangélikus gyülekezetét is reá bízták.

A háború alatt és után a Marosmentén az elmenekült lelkipásztorok gyülekezeteit is szolgált, úgymint Radnótfája, Abafája, Szászrégen, Felfalu, Körtefája, Gernyeszeg, stb.

Én sokszor egy hétig nem láttam. Hol egy kis vak lóval, hol vonaton, már ahol volt vonat... Elment vasárnap délután és egy hét múlva került haza. Ez így ment hónapokon keresztül, mert a dunántúli és tiszántúli felrobbantott hidak miatt, vonatok nélkül lassan jöttek vissza a lelkipásztorok.”³⁷

37 Horváth Lászlóné 1991 március 26-án kelt leveléből, 1. és 2. oldal.

7.3 Horváth László lelkési szolgálatai Svájcban és Bukarestben:³⁸ 1934 és 1937

Az alábbiakat Szigethy Béla nyugalmazott református lelkész közölte velem az 1991. április 16-án kelt levelében. „Horváth Lászlóval először Baselben, Svájcban találkoztam 1934 végén, amikor ott ösztöndíjjal tanultam. Hollandiából egy Oxfordi Mozgalom csoporttal jött Svájcba és Bâselben néhány napot töltöttek. Akkor a magyar diákokat, theologusokat évek óta és akkor is segítő Weltschneider asszonyék házában találkoztam vele. Herr Weltschneider az Oxford csoport hatására nagy lelki változáson ment át és engem is meghívott a csoport gyűléseire. Horváth László akkor mint drs. László Horváth volt bemutatva. László engem is külön hívott személyes beszélgetésre. Sok értékes benyomást nyertem a csoport ottani látogatása és gyűlései kapcsán. Rövid Basel-i találkozásunk után nem voltunk kapcsolatban.” – Aztán 1937 őszén találkoztam vele Bukarestben, ahol ő körülbelül egy éve már a Bukarest Kelet-i magyar református gyülekezet szervező lelkésze volt. Engem a bukaresti egyházunk (ahol előzőleg 1933-1934-ben hitoktató lelkészként egy évet töltöttem) hívott meg a Bukarest Dél-i gyülekezet megszervezésére. Lászlóval a havonként tartott lelkészértekezleteinken és az egyes gyülekezeteink időnkénti ünnepi alkalmain találkoztam. Nagy Sándor vezetőlelkészünk mondta, hogy a déli részen jobban haladt a szervezés és a gyülekezeti élet, mint a keletin. Ennek én sohasem jártam utána.”³⁹

7.4 Bukaresti pillanatkép: a Fradi csapata egy istentiszteleten

Bukarestben prédikált, amikor az istentisztelet végeztével megérkezett a budapesti futballcsapat. Az FTC kapitányát rögtön felismerve, Horváth László

38 CSORTÁN Ferenc: Körkép a két háború közötti bukaresti magyarokról, *Látó. Szépirodalmi folyóirat*, 2009 április: „Elsőnek a keleti parókialis kört szervezik meg, ahol külön jogkörrel felruházott lelkész tevékenykedik. A Vatra Luminoasă utcában vásárolt telekre iskola-imaház és parókia épült. Ennek volt buzgó lelkésze dr. Horváth László. Megvolt a terv arra, hogy a két tantermes déli parókialis kört a Șoseaua Viilor-on iskola – templom – parókia együttessé bővíti. Szigethy Béla lelkész munkája garanciát jelentett arra nézve, hogy a terv mihamarább megvalósuljon, ám a második világháború kitörése ezt megakadályozta. (...) A Bucureștii Noi negyedben alighogy beindult a parókialis kör megszervezésének alapfeltevéleül szolgáló telekvásárlás, a háború, a bombázások, a menekülések, hazatelepülések összezilálták a tervek kivitelezésének szálait.” (Világhálón, <http://www.lato.ro/article.php/K%C3%B6rk%C3%A9p-a-k%C3%A9t-h%C3%A1bor%C3%BA-k%C3%B6z%C3%B6tti-bukaresti-magyarokr%C3%B3l/1278/> (letöltve 2012. 10. 27.)

39 Szigethy Béla a bécsi döntés után családjával 1940 októberében visszatért a szülővárosába, Székelyudvarhelyre. Távozásuk után Horváth Lászlóval több kapcsolatuk nem volt. A bu-

a befejezés előtt álló prédikációt ismét elmondta egy kanyarításos fordulattal, hogy a sportolóknak is legyen részük a tanításból. Szolgálat végén megkérdezte a barátjától, hogy miért mosolyogtak, azaz mit mondtak egymásnak? A kapitány azt válaszolta, hogy az egyik játékos ilyen kaján megjegyzést tett: „meg kell adni, klasszul dumál a balek.”⁴⁰

7.5 Pókai meghívás és tartózkodás: 1943-1945

Nagy József-Levente lelkipásztor így foglalta össze a több mint másfél éves pókai időszakot: „Már 1942-ben megkezdődik –a Debreczeni László tervezte új /harmadik/ pókai református templom alapjainak az ásása és betonozása. A munka már a kezdet kezdeténél megakad. Nincs elegendő cement.

Adorjáni Lajos harminc évi pókai szolgálat után nyugdíjba vonul és röviddel ezután meghal. A presbitérium 1943 május 30-án meghallgatja Nyárádton dr. Horváth László szolgálatát. A pókai közgyűlés 1943 szept. 5-én egyhangúlag megválasztja lelkipásztorául. A beiktatásra október 3-án került sor, amely alkalommal dr. Horváth László a Nehémiás 2:18b alapján hirdetett Igét új gyülekezetének.

A második világháború legnehezebb éveiben szolgál itt. Gondja van a templomépítés szükségességének a fenntartására. Lelkileg készíti a gyülekezetet a nagy munka megkezdésére illetve továbbfolytatására. Jegyzőkönyvek tanúskodnak arról, hogy miképpen járja a nehéz anyagbeszerzés – több esetben reménytelen kálváriáját.

Időközben házasságot köt Barthos Olga tanítónővel, aki Füleháza iskolájában szolgált.

Belekeseredve Tolvaly Sándor pókai földbirtokos rosszindulatú feljelentéseibe, egyház-és papellenes zaklatásaiba, 1945 áprilisában Magyarrrégenbe távozik.”⁴¹

Horváth László barátai

„Lacinak az volt egyik kedves szokása, hogy hollandra tanította jó barátait. Egyiknél jó eredményt ért el. Például lefordították L. Oranje: „Nehemia” c.

karesti magyar gyülekezetek tagjai közül sokan tértek haza Erdélybe. Abban az időpontban már állott a templom-iskola-lelkészi lak és a kiadó épületegyüttese. A háború után a román állam elsőként a bukaresti magyar református egyházi épületeket kobozta el, de a déli még éveken keresztül szolgált.

40 BARTOS-ADORJÁN: i. m., 120.

41 Nagy József Levente pókai lelkipásztor levele, kelt 1991. június 15-én.

művét magyarra. E könyvről dr. Grossheide professzora azt írta lapjában, hogy: „Ez a mű egy reformációs könyv. Az Úr egyházának a Szentírás szerinti reformációját szolgálja.” L. Oranje az amsterdami egyetemen tanuló társa és barátja volt Lacinak. – Szabó József barátja, kollegája, négy gyermek apja, hetente esőben, sárban, izzó nyári napban jött be faluról gyalog hollandul tanulni, fordítani. A legépebb, bekötött könyv fedelén ez áll: Fordította Szabó József. Fordítást átnézte és előszót írt Horváth László.”⁴²

Epilógus

Jelen tanulmányunkban korántsem térhettünk ki az összes általunk ismert eseményre, Horváth László életének és hatalmas munkásságának a bemutatása vaskos könyvet igényelne. Halála utáni ötven év távlatából egyetértünk kortársának, Tőkés István professzornak a véleményével, aki őt a két világháború közötti erdélyi teológusok jelesei közé sorolta.⁴³

Buzgalma és az ifjúság iránti, nevelve odaforduló szeretete vajha megsokszorozódna a mai időkben, ez a gondolat támad bennünk az ő felelősségteljes írásait olvasva.

Öntudatos magyar kálvinistaként pedig példaképünk volt a nehéz időkben: senkire sem tett terhelő vallomást, pedig az erőszakszervek orvosilag is próbálták megtörni. Még a halála, és annak időpontja is valóságos tiltakozás a kárhozatos diktatúra ellen. Végül: külső és belső kitartása rendjén is példakép, ne feledjük, hogy a hóhérainak a szemébe mondta, hogy ők is megfognak jelenni az élő Isten ítélőszéke előtt.

Hivatalos egyházi rehabilitációja még várat magára, nem Magyarregénben, hanem az Erdélyi Református Egyházkerület legmagasabb fórumán. Való igaz, hogy az üldözöinkért imádkozni kell és ennek a feltétele alatt kell folytatni a további egyháztörténeti kutatást. Naponta az úri imádság szavaival emlékezünk a vétkekre, a traditorokra, és Zalatnay István biblikus fogantatású elgondolása szerint a megbántottakra is, az áldozatokra, és azok hozzátartozóira.

„És végül bűnbánatot kell tartania az egyháznak azért is, mert voltak olyanok is, akik ebben a korban végzetesen elbuktak, elaljasodtak, személyes érdekeik, előrehaladásuk érdekében az egyházellenes hatalom törekvéseinek tudatos kiszolgálóivá váltak. Bűnbánatot kell tartani miattuk, mert tettük

42 Horváth Lászlóné 1991. április 22-én kelt leveléből.

43 Tőkés István: *A Romániai Magyar Református Egyház élete 1944–1989*. Budapest, Magyarországtudat Intézet, 1990. 12. 96. (A magyarságkutatás könyvtára, 4).

arra mutat rá, hogy az egyház mint közösség nem volt elég erős hitében, szeretetében, erkölcsi erejében, hogy megtartsa ezeket az embereket, hogy lehetetlenné tegye, hogy ilyen mélyre süllyedjenek. A múlt feldolgozásának egyik – semmiképpen nem legelső és legfontosabb, de kétség kívüli – része, ezeknek a történeteknek a megismerése is: nem azért, hogy embereket még jobban eltávolítson egymástól, hanem azért, hogy mindenkit Krisztushoz és ezáltal egymáshoz is közelebb vezessen: hogy ennek gyümölcseként képessé váljanak a legsúlyosabbat vétők a mély, őszinte, személyes bűnbánatra, a megbántottak és az egész egyház pedig az Isten bűnbocsájto kegyelméből és szeretetéből táplálkozó megbocsátásra.”⁴⁴ Horváth László azt írta a Tavaszy Sándor halálára 1951-ben, hogy a hitvallók élete: „áldozat és hála”. Tartozzon ez a verse az ő kései búcsúztatásához, amely a saját hitvilága látomását tükrözi, azt, amely szerint a számadó halála nem más, mint „hazaköltözés”⁴⁵

Horváth László emléke legyen áldott, példás életének evangéliumi bizonyágtétele nemzedékről-nemzedékre bátorítsa az Egyház népét.

Horváth László nevéhez fűződő egyéb írások vagy hivatkozások

Szászrégenben 1998-ban szobrot állítottak Horváth László emlékére. A szobor alkotója id. Jorga Ferenc régeni művész.

PAPP Vilmos: *Negyvenegy prédikátor. XX. századi magyar „gályarab”-predikátorok*, I. köt., Budapest, a szerző kiadása, 2008.

BÁNTÓ István: *Magyar közművelődés a román fővárosban. Tanulmányok, jegyzetek*, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2011.

MÁRIÁS József: *Magyar közművelődés a román fővárosban*, in: *Művelődés. Közművelődési folyóirat*, elérhető: <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1244> (letöltve 2012. 06. 22.)

⁴⁴ ZALATNAY István: *Múltértelmezés és liturgia*, Budapest, 2012. 2. (kézirat)

⁴⁵ *Erdélyi Református Naptár*, 2011, 166.

VI. SZÉTBONTÁSOK ÉS ÖSSZEKÖTÉSEK

Koncz Gábor

PARÁZS ÉS IDŐ

A Sárospataki Református Kollégium

visszavételének (1989-1990) történelmi körülményei

Messziről vagy kívülről nézve összemosódnak a hónapok, egymásba csúsznak az évek eseményei. Ezért is szükséges hangsúlyozni: *a Sárospataki Református Kollégiumot a pártállamtól vettük vissza. Tehát a Kollégium egyházi keretek közötti újra indítása nem a rendszerváltás következménye, hanem a rendszer-váltás előkészítésének, folyamatának része, sőt jelentős tényezője volt.*

Az Állam és a Magyarországi Református Egyház közötti, 1948-as Egyezmény szerint, a Sárospataki Református Kollégium (korábbi nevén: Sárospataki Főiskola) a Tiszáninneni Református Egyházkerület tulajdonában és működtetésében maradt. A „fordulat éve” (1948) után azonban a diktatúra kiterjesztésének és tombolásának egyik szomorú eseménye volt az, hogy 1951-ben a központi egyházkormányzat megszüntette a pataki Teológiát. Majd 1952-től, az épületek jelentős részével együtt, a Gimnázium állami fennhatóság alá került, Sárospataki Rákóczi Gimnázium névvel. Egyházi kezelésben maradt a Nagykönyvtár, Múzeum, Levéltár és az Adattár; Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei elnevezéssel. A központi egyházi vezetés felajánlása, árulása miatt az Egyházkerület tiltakozott, ezért egy időre magát a kerületet is megszüntették.

A megszüntetés, feldarabolás általános és konkrét körülményeiről gazdag irodalom jelent meg, folyamatosan kiegészülve a visszaemlékezésekkel és a más témájú írások keretében egy-egy momentum említésével.¹

Édesapám, dr. Koncz Sándor (1913–1983) akkor teológiai tanár, a Gazdasági Választmány elnöke volt Sárospatakon. Küzdött a megmaradá-

¹ Az irodalom jelentős részét összegyűjtöttem, elemeztem. A témakör iránt érdeklődőknek, szakdolgozatot, ill. disszertációt készítőknak szívesen segíték. Dr. Koncz Gábor Ph.D., egyetemi magántanár, főiskolai tanár, a Magyar Comenius Társaság alelnöke, a TIT Stúdió Egyesület igazgatója, 1113 Budapest, Zsombolyai u. 6., www.tit.hu, Tel: 06-30-487-54-66, E-mail: drgaborkoncz@t-online.hu

sért. Ezért is szenvedett hátrátételt. Alsóvadászon volt lelkész, 1952-1964 között nem publikálhatott. Tisztelték és ő is szerette a falut. A család részben a kert műveléséből élt... Ám egy nagyívű teológiai, filozófiai pályafutás összeomlott.² (Gyermekkoromban napi téma volt: megszüntették, elvették... Most, hogy a korábban, harmincegy évig, Budapesten, a Várban, az általam vezetett intézmények esetében ugyanez határozza meg a mai életemet, immár történelmi háttérrel dolgozom párhuzamossá vált élettörténeteink feldolgozásán...)

Ez itt egy (2015. augusztusban) *továbbírt* tanulmány.³ A korábban megjelentek alcímében a Sárospataki Református Kollégium *Alapítvány* szerepelt, mert akkor döntően ennek létrehozási körülményeit tárgyaltam. Most itt bővítem és tágítom a témakört. Pontos volt az első közlés szerkesztője által, az akkori vázlatához adott alcím. *Történelmi körülményeket*, tehát dimenziókat, tényeket és szándékokat tekintettem át; vázlatként, feladat megjelölésként, egy készülő, dokumentumokkal is alátámasztott tanulmányhoz. A megállapítások a személyes sorsként is megélt és vállalt nézeteimet tükrözték és tükrözik, tehát nem feltétlenül estek vagy esnek egybe az Alapítvány mindenkor Kuratóriumának vagy a közlést vállaló kötetek szerkesztőinek álláspontjával.

Láttam, mint ezredéveken át előttem már sok millióan: a parázs izzik, fellobban, ellobban... Ajánlom az utókornak most is e zsarátnokot... Hiszen a visszavétel igénye lappangott és felmerült a napi beszélgetésekben, az évente ismétlődő öregdiák találkozók, az öregdiák szerveződések eseményein. A követelés nyilvánosan először Pápán hangzott el, a Református Templomban, 1981-ben, a Pápai Református Kollégium létrehozásának 450. évfordulóján. Sinkovits Imre követelte emlékezetes szónoklatában: „Adják vissza a Pápai és a Sárospataki Református Kollégiumokat!” (Az ünnepségre piros zsigulival autóztunk Édesapámmal. Utolértük az állami és egyházi fekete autók konvoját... „Menj be közéjük, mégiscsak koronatanút szállítasz...”)

Én konkrétan ekkortól foglalkoztam a visszavétellel.... Ez az írás az 1989-90-es

2 „Válság és váltság” címmel, interneten is közvetített konferenciát rendeztünk, 2013 novemberében, Sárospatakon, dr. Koncz Sándor születésének 100. évében. Az előkészítés leírása és az elhangzottak anyaga a www.tit.hu honlapon keresztül elérhető.

3 KONCZ Gábor: Parázs és idő. A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány létrehozásának történelmi körülményei, in: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány első tíz éve 1989-1998 „A mi kollégiumunk él”*, Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 1999. 7–15. és KONCZ Gábor: Parázs és idő. A Sárospataki Református Kollégium létrehozásának körülményei, in: SZABÓ Csaba (szerk.): *Sárospataki Református Kollégium Alapítvány 1989–2009 Jubileumi kiadvány*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 2009. 22–27.

történesek közvetlen előzményeiről szól. A végén összefoglalom majd a *még tovább írni* lehetőségeit és feladatait.⁴

Dimenziók

Ha a cél, a vállalás, a feladat, a szolgálat dimenziójában elemezzük, akkor *a Sárospataki Református Kollégium Alapítvány előkészítése, létrehozása és kezdeti működése a Kollégium visszavételi folyamatának*, az egyházi keretek közötti működtetés beindításának *része*. Ha a szervezeti formát, a jogi személyt és a mögötte lévő jóakarátú emberek sokaságának cselekvő akaratát nézzük, akkor *az Alapítvány létrehozása a társadalom visszavételi folyamatának*, a civil szerveződések, a nonprofit szektor kialakulásának *része*. A Kollégium hunyorgó parazsát személyekkel sokszorosán összekapcsolt, de szociológiaiailag mégiscsak jól elkülöníthető *dimenziók*, szervezetek és szerveződések tartották életben.

1) *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei*, amelyek esetében maga az épület, a személyek, a munka minden ága, összességében az évi több ezer látogatóra is kisugárzó szellemiség a Kollégium múltjához és lehetséges jövőjéhez egyaránt kapcsolódott.

2) *Az Állami Rákóczi Gimnázium*, ahol az épület és felszerelés, a tanárok jelentős része, a családirag a Kollégium múltjához kötődő diákok, a tananyagok, történetek és hagyományok kapcsán sokszor deklarált (... számtalan esetben igen emlékeztetesen, az oktatásszociológia által ismert „rejtett tantervként” működő) pataki szellem élt és hatott.

3) *Személyiségek*, akik között épp úgy voltak a pataki szellemet nyilvánosan képviselő, közismert értelmiségiek, mint sokak vagy csak kevesek által ismert párt- és kormányzati tisztségviselők; minisztériumi, főhatósági tisztviselők, diplomaták, katonatisztek; egyházi emberek; az egyházhoz kötődő vagy csak Patakhoz kapcsolódó személyek.

4) *Az öregdiákok évfolyam-találkozói*, évente június végén, a Gimnázium Dísz (ma ismét) Imatermében. Nagy történelmi elemzési lehetőség az évtizedek alatt elhangzott beszédek feldolgozása. Tény, hogy nem csak a pataki szellem élt e fórumon, hanem a Kollégium visszavételi igénye is sokszor felvetődött.

⁴ A visszavételnek is van szórványos, nem rendszeres irodalma. Ezekhez viszonyítva is jelentős haladás az, hogy dr. Hörcsik Richárd előadásban és még kéziratban lévő tanulmányban, 2015-ben, személyes tapasztalatait megidézve foglalkozott a témával. Erre itt most nem térek ki, a feladatot e dolgozat végén vázoló.

5) Az *öregdiák baráti körök* közül az első Budapesten jött létre; majd Miskolcon, Debrecenben, Nyíregyházán, Sárospatakon és Ózdon is megalakultak és működtek ezek a jogi személyiség nélküli társaságok. Harsányi István kezdeményezésére, az 1960-as évektől először asztaltársaságként, később a Hazafias Népfront keretében működő budapesti társaság bizonyíthatóan minta, bátorító erő, módszertani segítség volt számos civil szerveződés létrejöttéhez, a „szabadság kis köreinek” (Bibó István), a társadalom visszavételének egyik igen fontos példáját, események százának keretét adta. (Az, hogy Sárospatak 1968-tól újból város, e mozgalomnak, elsősorban Harsányi István, Béres Ferenc, Pécsi Sándor és a velük egyetértő volt pataki diák politikusoknak köszönhető.)

6) A Tiszáninnyi Református Egyházkerület és az ország más kerületeinek *gyülekezeteiben* sok-sok pataki kötődésű lelkész és gyülekezeti tag gondozta, éltette a parazsat, az előző szerveződésekén kívüli (vagy azokhoz csak esetlegesen kapcsolódó) tevékenységével, szellemiségével, példájával.

7) *Feltétlenül fontos megemlékezni a külföldre szakadt volt patakiakról*, közülük kiemelten is az USA-ban élőkről, akiknek bátorító szellemi és anyagi segítsége ugyancsak lényeges tényező volt a láng fellobbantásában.

8) Különös szépsége a történetnek, hogy *számos olyan személy és csoportosulás éltette a pataki szellemet, akiknek nem volt iskolázási, lakóhelyi vagy származási köze a hajdani Kollégiumhoz*. Dokumentálható ez különböző eseményeken elhangzott beszédekkel, írásokkal, filmekkel, adományokkal vagy olyan jelentős szerveződésekkel, mint a Dél-Koreai Keresztyén Üzletemberek Társaságához kötődő személyek által, Szöulban létrehozott és a Kollégiumnak igen jelentős támogatást adó „Sáros Mission” csoport.

9) Végül, de nem utolsó sorban természetes lett volna, majd pedig természetessé vált az, hogy *a Tiszáninnyi Református Egyházkerület, mint szervezet* is gondozta a parazsat. A természetesség széles körben ható megnyilvánulása volt „A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára” című, 1981-ben kiadott, igen jelentős kötet.

Az 1980-as évek elejétől tapasztalható volt a fenti szerveződések keretében folyó, a parázs lángra lobbantását remélő, szerteágazó folyamatok összefogására irányuló törekvés. *Az összehangolás munkája négy helyen erősödött meg:* 1) Sárospatakon, a Gyűjtemények keretében. 2) Miskolcon, az Egyházkerület Elnöksége és a velük kapcsolatban álló Pataki Diákok Miskolci Társasága munkájában. 3) A Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Köre tevé-

kenységében. 4) Az USA-ban, sokak áldásos munkájával, de elsősorban Osterhaven professzorhoz és Bertalan Imre nagytiszteletű úrhoz kötődően.

A „Tanúim lesztek” című kötetben (1996. Pataki Diákok Miskolci Baráti Társasága) Kürti László összefoglalta (77–87. oldal) a Kollégium visszavételének általa ismert politika történetét, de nem érintette a fent vázolt társadalomtörténeti hátteret. E háttér lényeges eleme az Alapítvány létrehozása és kezdeti működése. Az alapítványok jogintézménye 1987-ben került vissza a Polgári Törvénykönyvbe. Ekkortól lehetett szó arról, hogy a pataki szellemet ápoló társadalmi törekvéseket, az anyagi erőforrásokat is mozgósítani tudó, jogi személyiség keretében kellene integrálni.

Ma már kideríthetetlen, hogy az Alapítvány ötletét ki mondta ki először. Az azonban bizonyítható, hogy a Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Körének rendezvényei nemcsak ápták a pataki szellemet, de a kör a társadalom visszavételének, a civil szerveződések tömeges létrejöttének egyik mérvadó példája, hivatkozási alapja volt. Az is dokumentálható, hogy az 1980-as évek rendezvényei nemcsak múltat idéztek, hanem tudatosan kapcsolatokat szervezve a jövőt készítették elő. Az Alapítvány 1989-ben e baráti kör bázisán, Budapesten, a Hazafias Népfront I. Kerületi Bizottságának helyiségében jött létre, ott, ahol a baráti kör éveken át működhetett.

Tények

Dr. Hörcsik Richárd, Ifj. Újszászi Kálmán, Kürti László, Szentimrei Mihály, Bertalan Imre, dr. Szathmáry Béla, Béres Ferenc voltak azok, akikkel én magam a legtöbbet beszélgettem, tárgyaltam az Alapítvány létrehozásáról, és persze a családom tagjai: Édesanyám, Éva nővérem, Gerti feleségem! 1987-1988-ban egyrészt világossá vált, hogy a Kollégium visszavételével kapcsolatos szándék és a politikai vezetés visszaadási hajlandósága mellett fel kell mutatni az egyházi szervezetektől független, a visszavételre irányuló határozott és széleskörű társadalmi akaratot. Tekintettel arra, hogy akkor egyáltalán nem volt biztos az, hogy az állam a normatív finanszírozást az egyházi iskolákra is kiterjeszti (ezt csak az 1990. évi XXIV. törvény deklarálta, amelynek létrejöttét a mi mozgalmunk is motiválta), szükségessé vált az anyagi alapok megteremtésén dolgozni. Már akkor látszott ugyanis az, amit azóta huszonöt év sajnos bizonyított: az Egyházkerület a Kollégium költségeinek csak töredékét tudja fedezni. Jöttek ígérek az USA-ból: jóakaróink egy 10 millió dolláros (!) alap létrehozásán fáradoztak, de ehhez is kellett a hazai társadalmi segítség. A tényleges amerikai támogatás anyagi és szellemi hatása áldásos és elvitathatatlan, de a kezdeti szándékoknak végül is csak a töredéke vált valósággá.

Az Alapítványt tehát, mint a társadalmi akaratnak jogi személyiségben is megnyilvánuló kifejezőjét, az anyagi erőforrások összegyűjtésének koordinátorát és a Kollégiumért dolgozó, de attól és az Egyházkerülettől is független, szellemi erőket összefogó szervezetet kívántuk létrehozni. A sok-sok beszélgetés, tárgyalás, rengeteg munka, egyeztetés kavalkádjából kiemelkedően kedves emlékem az, amikor Bertalan Imre, lelket öntve belénk, mondta: „eljött az alkalmas idő”; utalva az 1. Krón 12. 32-re: „Akik felismerik az idő alkalmas voltát...”

Az Alapító Okirat első, jogászai vázlatát, már akkor örök tanulságul, jegyzetekkel ellátva eltettem, mert ezt követően számos konzultáció alapján dolgoztam ki és négyszer írtam át a szöveget. Minden mondatához körültekintő elemzéseket, megfontolásokat készítettem. E sokak véleményét felhasználó munka nem véletlenül vált több későbbi alapítvány, egyesület létrehozásához kiinduló forrássá.

Az alapításra összegyűltek tanácskozását vezettem, a pontonként elemzett és megvitatott Alapító Okirat aláírása 1989. február 3-án történt meg. Figyelmet fordítottunk arra, hogy a jelenlévők és a később aláírók, majd a csatlakozók tükrözzék a társadalom rétegződését. Mivel a Sárospataki Református Kollégium visszavételének ügyét a tudatos felvállalás előtt örökölttem, ügyeltem arra, hogy az első aláíró – Illés István méhész – annak az alsóvadászai gyülekezetnek a tagja legyen, amely hajdani teológiai tanár Édesapámat, dr. Koncz Sándort befogadta.

Arra is ügyeltem, hogy Édesanyám, dr. Koncz Sándorné (1919–2013), született Harsányi Ilona, aláíróként jelen legyen. Az aláírók többségével és az akkor megválasztott, 15 tagú Kuratórium minden tagjával előzetesen (másokkal együtt) alaposan konzultáltam. A személyek kiválasztásánál az alábbi szempontok domináltak: 1) Legyenek széles körben ismert, mozgósító erejű nevek. 2) Tükröződjön a jogfolytonos, történelmi kollégiumi múlt. 3) Képviselőket kapjanak az öregdiák baráti körök, a falusi gyülekezetek és a Gyűjtemények is. 4) De ne legyen a Kuratóriumban benne az Egyházkerület, a mindenkori függetlenség miatt; s ne legyen benne az akkori Gimnázium vezetősége, az akkor még jogos óvatosság miatt.

Az igen jó, sőt ünnepélyes és emelkedett hangulatú alapító gyűlés, a kuratóriumi kinevezés után lelkes, alapos, ám nagyon sok feszültséggel, bonyodalmakkal terhes munka kezdődött el. Az Alapítványt végül is 4. Pk. 60/1990/2. számú végzéssel, 60. sorszám alatt vette nyilvántartásba a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság.

Az Alapítvány kezdeti történetének megírásához tudni kell, hogy jó ideig a személyek és problémák átfedése miatt összefonódott az alábbi szerve-

zódések munkája: Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Köre (és más baráti körök, valamint ezek jogi személyiségű egyesületté alakulása), a Kollégium visszavételi ügyeit tárgyaló Vegyesbizottság, a működtetést előkészítő Igazgatótanács, majd ennek Operatív Bizottsága, az Igazgatótanács Választmányai, az új egyházkerületi elnökség által életre hívott Ideiglenes Igazgatótanács, majd a különböző összetételű igazgatótanácsok.

Aztán a történet részei még: a Református Megújulási Mozgalom, a Tiszáninneri Lelkész Egyesület, a később létrejött teológiai és gimnáziumi alapítványok, a külföldi szerveződések, az Egyházkerület Közgyűlése, Elnöksége és persze a Kollégium részeinek (Gimnázium, Teológia, Gyűjtemények, Internátusok...) mindenkori vezető testületei. *A sok jó szándék egyrészt a munkamegosztás természetessége miatt tagolódott, másrészt áldatlanul széttagolódott.*

Szándékok

Kiknek a szándékai? A vázolt összetettség ellenére, alapos elemzéssel lehetne ugyan nevesíteni, de most terjedelmi korlátok miatt csak a saját véleményemet vázolom.

A történelmileg kipróbált hagyományokra épülő, *egységes Kollégiumról gondolkodtam, amely független a mindenkori egyházkerületi elnökségtől.* (Az Egyházkerület fenntartó és felügyelő, de nem tulajdonos és nincs operatív jogköre.) Már szinte az első óráktól rémülten érzékelttem: meghatározó személyek és erők érdeke a széttagolt, önálló gazdálkodású intézmények működtetése. Az egyházkerületi elnökségek közös vonása volt a közvetlen részvétel, a fenntartásnak viszont csak töredékét képes az egyház vállalni.

A visszavétel alapelvének a türelmet tekintettem. A Vegyesbizottság által hosszas vitákban kidolgozott megállapodás a megegyezésem türelem mintapéldája, hivatkozási alapja lehetett volna. Tudomásom szerint máig nem hozták nyilvánosságra, így sok félreértés kimagyarázhatatlanná, sok kínos feszültség elkerülhetetlenné vált. Nem az egyház diadalmaskodott a történelem felett, hanem a társadalmi akarat nyilvánult meg az egyház történelmi szerepének érvényre jutása érdekében, ám a társadalom világi dimenziójának határozottabb egyházi szerepét a mindenkori elnökség nem tudta integrálni.

Bár az Alapítvány határozottan független jogi személy volt, az „értelmes hit, cselekvő erkölcs” koncepció jegyében próbált működni, de a fenti ellentmondásokat nem tudta áthidalni. Minden bel- és külföldi törekvést, szellemi, szervezési és anyagi hozzájárulást tisztelettel elismerek, ám éppen a Kollégium jövőjére figyelemmel merem megállapítani: az Alapítvány a

szándékhoz, a lehetőségekhez, a várakozásokhoz és pláne a szükségletekhez viszonyítva a szellemi és anyagi erőforrásoknak csak töredékét tudta mozgósítani. A pataki szellemben lévő vélt energiákat, a gazdaság és kultúra összefonódásának felhajtó erejét, *a Kollégiumnak, mint a térség szellemi és egyben gazdasági központjának* kialakítását az alapítványi erők nem tudták elérni.

Szükség lett volna arra, hogy a Kollégiumra felkészült, sokoldalúan képzett, itthon és külföldön elismert, tárgyalóképes, karizmatikus személyiség vezessen a helyszínen, Sárospatakon. Sokan tartottuk erre alkalmasnak dr. Hörcsik Richárdot. Az áldatlan vezetői anomáliák és válságok során nem sikerült elérni pozícióba kerülését.

A Kollégiumért küzdők népes táborában, a számos szerveződésben egyszerre volt jelen a jó szándék és a bizalmatlanság. Az igazgatási, szakmai kérdéseket átmetszették az egyháziassággal kapcsolatban markánsan eltérő nézetek. A szervezeti és gazdasági kérdésekben, az operatív megoldásoknál a koncepció és a távlatosság „hátrátételt szenvedett” a napi, személyes érdekek érvényesítése miatt.

Mindebben az Alapítvány a kiegyensúlyozó, stabilizáló, erőforrásokat mozgósító, kritikus helyzetekben a szükséges támogatást folyósító, a társadalmi érdeklődést bizonyító szerepet töltötte és töltheti be.

Jómagam mindeneként vettem részt az Alapítvány létrehozásában és működtetésében. Először, mint a létrehozás egyik generálója és megszervezője. Aztán Édesanyám helyettesítője a Kuratóriumban. A hatékonyság javítása, az új feladatokra való felkészülés miatt átalakított Kuratóriumban mint tag és társelnök dolgoztam. A visszavételi tárgyalások során a Vegyesbizottság majd az Igazgatótanács tagja, egy ideig a Gazdasági Választmány elnöke voltam... majd mindenünnen kiszorultam. Aztán, 1995. 12. 16-án, minden alapítványi funkciómról lemondtam.

Azóta e téren a rendszerváltással és a nonprofit szektor kialakulásával szorosan összefüggő, meglehetősen bonyolult folyamatok jegyzet anyagának feldolgozásával foglalkozva, rendszerezem a történet hosszabb távra tanulságul szolgáló jellemzőit Szerveztem az SRK és Sárospatak város stratégiai fejlesztési koncepciójának kidolgozását... Ezeket a munkákat a hajdan Patakhöz is kötődő Weöres Sándor üzenetével (Résumé) foglalom össze:

„Mindünknek mit kívánjak
örök próbánk előtt?
Kevesebb élet vágyat
és több életerőt.”

Ez volt az 1999. január 3-án készült, később közölt, és most némileg kiegészített szöveg. Következzen a *továbbírás* vázlata....

Lehetőségek és feladatok

1. A 4. lábjegyzetben utaltam dr. Hörcsik Richárd tanulmányára. Szorgalmazom annak közlését, majd megszervezem a két írás közös vitáját.
2. Ennek tanulságai alapján felül kell vizsgálni és elemezni szükséges a két dolgozatban leírtak lényegét és felkutatni a múlt megértéséhez még szükséges egyes részleteit.
3. Mindezzel párhuzamosan kell összegyűjteni és elemezni az előkészítéssel (pl. a találkozó beszédek elemzése..., az amerikai törekvések...), a visszavétellel kapcsolatos utalásokat, emlékeztetéseket, dokumentumokat. Különösen fontos az állami és egyházi, 1989-1990-es Vegyesbizottság tárgyalásairól készült magnófelvétel megtalálása, leírása és elemzése (... no és annak megmagyarázása, hogy ez mindmáig miért nem történt meg...), az egyházkerületi iratok és levelezés áttekintése.... Szükséges a még élőkkal interjúkat készíteni.
4. Elemezni kell az akkori politikai vezetés visszaadási szándékát, különös tekintettel a Sárospatakhöz és egyes hajdani személyiségekhez kötődő, politikai és állami, gazdasági vezetők személyes szándékaira, segítségére. ...Lesznek itt tanulságos megfigyelések...
5. A visszavétel előkészítésében, tényében és az SRK egyházi újraindításában vitathatatlanul fontos volt dr. Kürti László főtitiszteletű püspök úr szerepe. Ám ennek elemzése ma különösen érdekes, tekintettel az újabb kutatások szerinti politikai kapcsolataira...
6. Szociológiailag is izgalmas téma az indítás személyi összetételének, szervezeti feltételeinek, a felkészültség és felkészületlenség dimenzióinak elemzése; az eltérő kegyességek és racionalitások bemutatása, a szervezeti-, szabályzati- és személyi viták áttekintése...
7. A kép akkor lesz teljes és a megállapítások a jövő számára használhatóak, ha bemutatjuk az SRK és a város akkori és mostani kapcsolatait.... No és persze mindebből le kell tudni vonni a megfelelő, jövőt építő következtetéseket: a diákság, a tanárok, szülők, érdeklődők, a város, a Kollégium és az Egyházkerület érdekében..!

Az SRK „Féljétek az Istent és néki adjatok dicsőséget!” bibliai jelmondata mellett, történelmileg gyakran idézték és idéztük Sárospatakon: „Hánykodik, de el nem sülyed...” Ma és holnap is ezzel erősítjük magunkat... (2015. aug. 12.).

Molnár János

A TOTALITÁRIUS KOMMUNISTA RENDSZER TÖRTÉNETI
KUTATÁSÁNAK JOGI KERETEI MAGYARORSZÁGON
ÉS ROMÁNIÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÁLLAM-
BIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK MŰKÖDÉSÉRE

A tanulmányvázlat abból a feltételezésből indul ki, hogy egy társadalmi folyamat jogi szabályozása a törvényalkotó elit politikai szemléletének lenyomata. S mivel ez az elit demokratikus körülmények között a társadalom többségének bizalmát bírja, az adott kor, adott országának politikai beállítottságát is kifejezi.

A totalitárius kommunista rendszer történetének kutatása, az az állatorvosi ló, amin ki lehet mutatni a volt ún. népi demokratikus államok majd minden nyomorúságát. Maga az a tény, hogy egy tudományos kutatás nem természetes tudományos tevékenység, hanem speciális törvények szabályozzák, magyarázatra szorul. Miért nem alkalmazható a dokumentum-feldolgozáshoz a minden egyéb történeti kutatásra érvényes levéltári törvény, különös tekintettel a politikai rendőrség és az állampolgárok kapcsolatára? A választ a következőkben próbáljuk meg körvonalazni.

Minthogy a kommunista rendszer totalitárius jellegénél fogva egyrészt bizonyos társadalmi rétegeket megbélyegzett, másokat (köztük az egyházakat) felszámolásra ítélt, illetve az állampolgár minél tökéletesebb és átfogóbb ellenőrzésére/befolyásolására törekedett, nemcsak a közvélemény, hanem a kutatás számára is felértékelődött a kollaboráció mértékének kérdésköre. Milyen mértékű együttműködésre volt szükség bizonyos társadalmi (köztük egyházi) pozíciók betöltésére? Milyen érdemeket kellett szerezni a külföldre utazáshoz, amit a rendszer nem jognak, hanem jutalomnak tekintett? Milyen mértékű és jellegű megalkuvást igényelt egy művészi, újságírói vagy sportolói karrier? És talán a sokak által legégetőbbnek tekintett kérdés: milyen összefüggés van a múltbeli kommunista kollaboráció és az egykori kollaboráns, illetve leszármazottai, jelen társadalmi státusa, vagyoni helyzete, hatalmi pozíciója, politikai, gazdasági, kulturális, egyházpolitikai befolyása között?

Mivel a rendszer működésének kifejezett feltételei voltak olyan társadalompszichológiai kategóriák, mint a félelem, a kiszolgáltatottság, a másság szigorú büntetése, a totális ellenőrzöttség pszichózisának fenntartása, a vele való együttműködés sohasem lehetett absztrakt, elvont tevékenység. Több vagy kevesebb mértékben vonatkoznia kellett a mikrotársadalomra: házastársakra/szeretőkre, gyermekekre, közelebbi és távolabbi családtagokra, munkatársakra, szurkolótársakra, barátokra, beosztottakra, feljebbvalókra, tanárra és tanítványra, stb. Nem véletlen tehát, hogy a közelmúlt kutathatóságát szabályozó törvények sokat vitatott és változtatott megfogalmazásai, épp a rendszer iránti elkötelezés mértékét és minőségét kellett meghatározzák. Így a vonatkozó törvények nagy hangsúlyt fektettek a forrásokban szereplő személyek kategorizálására (érintett, megfigyelt személy, hálózati személy, hivatásos alkalmazott, operatív kapcsolat, harmadik személy, hozzátartozó).

A volt „népi demokráciák” rendszerváltoztatása bizonyos tekintetben azonos forгатókönyv szerint ment végbe, más vonatkozásokban sajátos mozzanatok jellemezték az illető ország történeti tradícióitól, vallástörténeti meghatározottságától, illetve a geopolitikai aspektusoktól függően. A totalitárius közelmúlthoz való viszonyulást is nagymértékben meghatározták ezek a tényezők. Témánkra értelmezve a közelmúltkutatás jogi szabályozása világosan magán viseli a változás másságának bélyegét. A magyarországi „békés átmenet” a múlttal való gyökeres szakítás látszatát is ellehetetlenítette. Míg a több mint ezer halott, és több ezer, egész életére rokkant áldozatot követelő, sokat vitatott „román forradalom” belekényszerítette a politikai elitet a múlttal való szakítás kinyilatkoztatására, a változás akarásának legalább látszólagos fenntartására.

Feltevődhet a kérdés, hogy miért épp Románia és Magyarország vonatkozó szabályozását tekintem fontosnak összehasonlítani? A válasz egyszerű és kézenfekvő. Mert ebben a két országban él olyan nagyszámú református népesség, amely a vallási-politikai életben jelentős tényezőnek számít.

Mielőtt a konkrét összehasonlítást elvégeznénk, helyezzük a témát nemzetközi összefüggésbe. Sajátos módon, a kelet-európai rendszerek látványos összeomlásának előidézőjénél, a Szovjetunió utódállamainál – Oroszország, FÁK országok - nem jöttek létre a politikai rendőrség dokumentumainak nyilvánosságát garantáló törvények és intézmények. A függetlenné vált balti köztársaságokban, noha vannak ilyen jellegű hivatalok, iratanyaguk töredékes, mert a kivonuló szovjet hadsereg a titkos iratállományt is magával vitte. Szintén nem kerültek nyilvánosságra a titkos iratok Albániában és Szerbiában.

1990-ben, az NDK első és egyben utolsó szabadon választott parlamentje (Volksammer) állampolgári nyomásra létrehozta a Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (BStU) nevű intézményt, Joachim Gauck¹ lelkész vezetésével. Az intézmény Németország újraegyesítését követően, 1991. december 20-án kapott legális státust, amikor hatályba lépett az a törvény, amely a történelem folyamán először teremtetett megismerhetőséget, nyilvánosságot egy bukott diktatúra iratainak². Megjelent az „információs kárpótlás” fogalma, ami a hasonló törvényekben mindenütt felbukkan. A törvény és az intézmény elsődleges funkciója a „saját aktákhoz való hozzáférés biztosítása”, és csak másodsorban a történeti kutatás feltételeinek megteremtése. Például a nem közszereplők személyes adatait a kutatók sem ismerhetik meg. (Hogy ki számít közszereplőnek, az mindegyik volt szocialista országban viharos vitákat eredményezett, és egyértelműen azóta sem tisztázott kérdés. A magyar III/2003-as törvény a közszereplő fogalmát igen szűk keretek között tartja: „Az a személy, aki közhatalmat gyakorol, gyakorolt vagy közhatalom gyakorlásával járó tisztségre jelölték, illetve aki a politikai közvéleményt feladatszerűen alakította, vagy alakítja.”) A BStU munkatársai a külsősök által irigyelt helyzetben vannak, mert ők hozzáférhetnek a személyes adatokhoz, de a publikálás terén ugyanolyan kemény korlátozó elvárásoknak kell megfelelniük, mint bárki másnak. Az adatvédelmet olyan szigorúan értelmezik, hogy még az iratanyagok levéltári besorolása sem ismerhető meg a kutatók által. Az intézmény 2012-ben 1708 munkatárssal őrzött 111 km írott dokumentumot, 16.000 zsák megsemmisítésre előkészített, kézzel széttépett iratot, 1,4 millió fotót, 31.000 hangfelvételt, 2705 film és videofelvételt. Nagy port vert fel 2009-ben az a sajtó által felfedezett tény, hogy a munkatársak közül 79 a kommunista politikai rendőrség korábbi alkalmazottja volt, akik főleg az állomány őrzését vé-

1 Joachim Gauck (1940–) német evangélikus lelkész, politikus, közíró. Apját 1951-ben letartóztatták, 25 év börtönre ítélték, amiből négy évet szovjet munkatáborokban dolgoztatták. Emiatt nem végezhetett újságírói szakot, „csak” teológiát. Az egykori NDK-ban a polgárjogi mozgalom egyik vezetője. 1990–2000 között a BStU elnöke. 2012-ben megválasztották szövetségi elnöknek.

2 Az egykori NDK-ban állampolgárok figyeltek fel arra, hogy a Staasi épületének kéményei, amelyet gázzal fűtöttek, szokatlan füstfelhőket eregetnek. Behatoltak és rajtakapták az állambiztonsági alkalmazottakat, hogy dokumentumokat semmisítenek meg. Később kiderült, kézi széttépéssel is igyekeztek olvashatatlanná tenni iratokat. Az állambiztonsági iratok megőrzésének és feldolgozásának szabályozására szintén Joachim Gauck tett javaslatot. A többi volt szocialista országban a keresztyén egyházak nem voltak befolyással a közelmúltkutatás feltételeinek megteremtésére, sőt mondhatni az események után kullogtak.

gezték. Felmerült a gyanú, hogy nem manipulálhatták-e, szabad bejárásukat kihasználva az őrzött anyagot.³

Lengyelországban 1998-ban jött létre a Nemzeti Emlékezet Intézete, mintegy kétezer munkatárssal és bőséges költségvetési támogatással. A vonatkozó, 1016/1998.12.18. sz. törvény Lengyelország náci megszállását tekintő indító korszakhatárnak (1939.09.01.), záró dátumnak 1989. december 31-ét. A törvénnyel létrehozott bizottságnak vizsgálnia kell a lengyel nemzetiségű vagy állampolgárságú egyének ellen elkövetett náci és a kommunista bűncselekményeket, háborús bűnöket, a béke és az emberiség elleni bűnöket, és általában a politikai jellegű intézkedésekkel okozott hátrányokat. A fasiszta és a kommunista diktatúra egységes kutatását teszi ez lehetővé. Nemcsak az állambiztonság és a társadalom kapcsolatát vizsgálja, hangsúlyt helyez a „bűnösök” felkutatására, az átvilágításra, a levéltári kutatásra, a megszerzett információk megismertetésére a közoktatáson keresztül. Négy hivatal tevékenységét hangolja össze (közoktatási, levéltári, a lengyel nemzet ellen elkövetett bűnöket vizsgáló- és az átvilágítási iroda), és ezzel a legnagyobb lengyel levéltárrá nőtte ki magát. Mintegy 87 km-nyi iratanyagot őriz, 400.000 oldalnyi mikrofilmet, 3,5 millió fényképet és kb. 1000 mozgófilmet. A történeti kutatásra vonatkozó 2006-os törvény a kutatás terén nyilvánosságra hozandó adatokért a felelősséget a kutatókra hárítja. Az Intézet köteles a megismert állambiztonsági alkalmazottak listáját nyilvánosságra hozni, és a társintézmények közül egyedülálló módon a megfigyelt személyekről is nyilvános listát közöl.

Csehországban a legliberálisabb a kutatási gyakorlat, noha ott létesült a legkésőbb ilyen jellegű törvény és intézmény. A 181/2007-es törvény teremtetten meg a jogi és működési feltételeit a 2008. február 1-én létesített Totalitárius Rendszereket Kutató Intézetnek, ennek alárendelt intézménye az Állambiztonsági Levéltár. (Utóbbi első vezetője egy magyar, dr. Bukovszky László⁴.) Akárcsak Lengyelország, Csehország is összekapcsolja a fasiszta és a kommunista diktatúrák kutatását. Az intézmény 2012-ben 247 főt foglalkoztatott, 2,7 millió eurós költségvetéssel, 28 km-nyi iratanyag, s kb. 450.000 mikrofilme birtokában. A cseh szabályozás nem tesz különbséget kutató és „érintett” között, bárki kutathat előzetes jóváhagyás, az iratok anonimizálá-

3 www.wikipedia.org letöltve 2015.08.28.

4 Bukovszky László (1966–) levéltáros történész. Egyetemi diplomájának és a PhD megszerzését követően szülővárosában Vágselyén főlevéltáros, 2003–2008 között a Szlovák Nemzeti Emlékezet Intézet Levéltári főosztályának igazgatója, 2008–2010 között a csehországi Államvédelmi Szolgálatok Levéltárának főigazgatója. Ezután a Szlovák Kormányhivatal, majd a Híd-Most párt tisztségviselője.

sa nélkül, pusztán az állambiztonsági munkatársak, illetve a kutatott civilek egészségügyi adatai nem tekinthetők meg. A manipuláció esetleges vádját elkerülendő az Intézet nem listákat közöl, hanem az eredeti kartonok és nyilvántartások kommentár nélküli, formahű, digitalizált változatát.

Szlovákiában a közelmúlt állambiztonsági iratainak feltárásával Lengyelországhoz hasonlóan, az 553/2002-es törvénnyel létrehozott Nemzeti Emlékezet Intézete foglalkozik. A kutatási időszak a náci korszakra is kiterjed. 80 munkatársat foglalkoztató intézmény, másfél millió eurós költségvetéssel, 1,8 km-nyi írott dokumentum és 80.000 mikrofiche feldolgozására. A kutatás elvben minden 18. életévét betöltött állampolgár számára lehetséges, igazgatói engedélyhez van kötve a polgári elhárítás és a megfigyelt személyek dossziéinak kutatása.

Bulgáriában 107 főt foglalkoztat a hasonló profilú intézet, amelynek 7,5 km-nyi titkos iratanyagot adtak át gondozásra.⁵

Magyarországon a kommunista rendszer titkos történetének feltárását a 2003. január 14-én kihirdetett III. törvény az „elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának létrehozásáról”, szabályozza.⁶ A törvény preambuluma így fogalmaz: „Az Országgyűlés hozzá kíván járulni az elmúlt rendszer állambiztonsági szolgálatai tevékenységének megismeréséhez és az áldozatok információs kárpótlásához. Erre tekintettel az érintettek információs önrendelkezési jogának garantálása, a közérdekű adatok megismeréséhez fűződő alkotmányos jog érvényesülése érdekében – figyelemmel Magyarország szuverenitásához és törvényes rendjének garantálásához fűződő érdekre, valamint a jogállam nemzetbiztonsági érdekeire – az országgyűlés a következő törvényt alkotja”. A törvény érintettnek minősíti az 1944. december 21. és 1990. február 14. közti periódust. A korszak nyitányának tehát, a debreceni ideiglenes nemzetgyűlés megalkadását tekinti. Sokkal nehezebb eldönteni, miért éppen 1990. február 14-et választották a törvényalkotók a korszak záróakkordjának. A rendszer-váltás történeti kronológiája négy eseményt köt február 14-hez.

5 www.tti.hu/esemenyek/160-konferencia/585-kollaboracio-es-ugynokkerdes-konferencia-besz-letoltve-2015.05.14. Cseh Gergő Bendegúz: Titkosszolgálati iratok az egykori szocialista országokban. Előadás a „A kollaboráció és az ügynökkérdés kutatása” című, az MTA BTK TTI által rendezett konferencián, amely aktualizált változata a *Betekintő* 2010/1-es számában megjelent Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma c. tanulmánynak; Müller Rolf: Nemzeti emlékezet program: lengyel példa-magyar helyzet c. előadása ugyanazon a konferencián.

6 net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0300003.TV, letöltve 2015.08.07.

1. A frissen alakult alkotmánybíróság elutasítja az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvény megsemmisítését kérő beadványokat.
2. A Duna-kanyar 25 településén feloldják az építési tilalmat.
3. Létrehozzák a Katonai Felderítő Hivatalt.
4. Leninvárosban, a későbbi Tiszaújvárosban szélsőséges megnyilvánulásokkal tarkított tüntetés zajlott Grósz Károly, MSZMP vezető jelenléte ellen.

Lehet találgatni, melyik eseményt minősítette a törvényalkotó olyan horderejűnek, hogy méltán lehet vízválasztónak tekinteni, de leginkább a 3. és 4. esemény tűnik mérvadónak. Minthogy az SZDSZ folyóirata, a Beszélő által összeállított rendszerváltási kronológia⁷ egyedül a leninvárosi eseményt emeli ki a nap történései közül, valószínűsíthető, hogy ez a párt volt befolyással a korszakolásra. A politikai rendőrség szerepének talán legelismertebb kutatója, Kenedi János, a nevezett törvény atyjának Tóth András szocialista képviselőt, a Medgyesy kormány politikai államtitkárát tekinti.⁸ Attól függetlenül, hogy végül is kik és milyen befolyást gyakoroltak a törvény szellemére és betűjére, valószínűsíthető, hogy az új hírszerző intézmény megalakulását tekintették a korszakváltást jelző dátumnak. Ugyanis ekkor léptek hatályba a Németh Miklós kormány február 2-án hozott titkos határozatai a Nemzetbiztonsági Hivatal, az Információs Hivatal és a Katonai Biztonsági Hivatal létrehozásáról, és ekkor szünteti meg a belügyminiszter az állambiztonsággal foglalkozó főcsoportfőnökségek működését. Ez azért érdekes, mert a többi volt szocialista ország hasonló törvényei a kutatandó periódus kezdetét ugyan nem egyformán határozzák meg, de a végét mind-egyik országban a kommunista rendszer bukásának szimbolikus eseményével hozzák összefüggésbe, s nem a titkosszolgálatok feloszlásával.

Természetesen mindkét országban hosszas, nem egyértelmű folyamat vezetett a vizsgált törvényi szabályozásig, amely nem bizonyult véglegesnek és lezárhatónak. Az elsődleges cél a politikai elit átvilágítása volt, a tudományos kutatás szabályozása másodlagos tényezőnek számít a törvényalkotó szereplők számára. *A politikai átvilágítás kudarcának egyik oka épp ez lehet: nem alakult ki a kutatás módszertana, amely megbízható eszközrendszert teremthetett volna egy hiteles lusztrációhoz.*

⁷ www.beszelo.c3.hu/keretes/emlekezteto-0, letöltve 2015.05.06.

⁸ A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008, 13. oldal. A szabályozási folyamatot, ennek a Kenedi János vezette bizottságnak a 438 oldalas jelentése alapján ismertetem. Bizottsági tagok: Baráth Magdolna, Palasik Mária, Ripp Zoltán, Sipos Levente, Ungváry Krisztián, Varga László.

Magyarországon, az első törvényjavaslat (1990.09.03.) Demszky Gábor és Hack Péter nevéhez kapcsolódik. Indoklása célját is kijelöli: a „társadalom igazságérzetét méltán sértené, ha azok a személyek, akik részint hivatásos tisztként konspirált állásokban, részint ún. hálózati személyként támogat-ták” a rendszer elnyomó tevékenységét, továbbra is köztisztletnek örvendő állampolgárként folytathatnák az életüket. Tehát arra tesz kísérletet, hogy felszámolják a kommunista rendszer elnyomó szervének befolyását a társadalmi átalakulásokra. A tervezetet nem tárgyalta az Országgyűlés, mert 1991.05.02-án a kormány hasonló tartalmú törvénytervezetet nyújtott be. Volt olyan szocialista javaslat is (Fodor István-Király Zoltán-Pozsgay Imre), amely 90 évre titkosított volna minden a kommunista elnyomószervekkel kapcsolatos iratot.

A kormány által benyújtott törvényjavaslat gyakorlatiasabb szempont mentén szerveződött. Taxatív megnevezi azokat a tisztségeket, amelyek betöltéséhez szükséges ellenőrizni, részese volt-e valamilyen szinten a tisztségviselő, a belügyminisztériumban őrzött nyilvántartások alapján, valamilyen politikai elnyomó szervnek. A magyarországi „békés átmenet” fejleményeként a törvény eleve megtevesztő, mert míg kizárja a megrendelésre dolgozó szerv képviselőit a politikából, addig a megrendelőt (az MSZMP vezetőit) befogadja. A törvényjavaslatot hosszas tárgyalások, módosító indítványok, a kormány általi visszavonás nyomán, végső formájában 1994. március 8-án fogadta el a parlament (XXIII. törvény). Ennek következményeként létrehozták az Átvilágító Bíróságot 1995-ben, amely 2004. december 31-ig működött. A törvényt számtalanszor módosították. Ezek közül ki kell emelni az 1996-ost, amellyel létrehozták a Történeti Hivatalt (az ÁBTL elődjét) a vonatkozó iratanyag szakszerű kezelésére. Majd 2000-ben kiterjesztették az ellenőrzendő társadalmi csoportok számát. Az egyházakra nézve az a döntés született, hogy ők maguk határozzák meg, milyen rangú tisztségviselőket érintsen a törvény. A törvénytervezetre és magára a már elfogadott törvényre döntő befolyást gyakorolt az 1992-ben létrehozott adatvédelmi biztosi intézmény, és maga a biztos, aki Majtényi László volt. A III/2003-as törvény az előző lusztrációs törvénynek csak bizonyos részeit helyezte hatályon kívül, ezért elfogadását követően a korábbi is hatályban maradt 2005. december 31-es hatálytalanításáig.⁹

A második, a történeti kutatásra is tekintettel lévő és mindmáig hatályos szabályozás sem volt egyszerű történet. 2002 júliusában a frissen megválasz-

⁹ Az „egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről” szóló törvény teljes egészében lusztrációs jellegű, tehát témánk

tott MSZP/SZDSZ kormány két törvénytervezetet nyújtott be. Az egyik az információs kárpótlás és a történeti megismerés elősegítését, a másik a közszereplők átvilágítását (lusztráció) célozta volna meg. Az elsőt a parlament megszavazta, a másodikat nem. Minthogy a parlamentben csekély többségük volt a kormánypártoknak, nyilvánvaló, hogy a közszereplők átvilágításának elutasítása azt jelenti, hogy sem a kormánypártok, sem az ellenzék nem kívánta a közélet tényleges megtisztítását a kommunista rendszer képviselőitől. A törvény elválasztotta a kommunista rendszer és a demokrácia titkosszolgálatát oly módon, hogy az előző állambiztonsági intézmények iratállományát kivonta az államtitok minősítés alól. Megerősítette az áldozatok jogát az információs kárpótláshoz azzal, hogy megismerhetővé tette számukra a besúgóikat. A történeti kutatás feltételein is javított, s az adatvédelmi szabályozással az esetleges visszaéléseknek igyekezett gátat szabni. Ez a túl szigorú „védelem” azonban inkább akadályozza az iratfeltárást, mint védi – véli Kenedi János – ugyanis azok a közszereplők, akikről a dokumentumok azt állították, hálózati személyek voltak, rágalmozási pereket indítottak a kutatók ellen és azokat megnyerték. A bírói ítélet arra hivatkozott, hogy az állambiztonsági iratok hitelességét nem lehet ellenőrizni. Ez a jogszemlélet minden a korra vonatkozó kutatás hitelességét megkérdőjelezheti, mert ebben a megközelítésben a kommunista államapparátus egésze által képzett dokumentumok megbízhatósága sem bizonyítható.

A törvénnyel létrehozott intézmény, az Országgyűlés költségvetésében külön címet alkot, munkáját az Országgyűlés elnöke felügyeli, vezetőjét és helyettesét, nyilvános pályázat nyomán, a Nemzetbiztonsági bizottság és a Kulturális és sajtóbizottság meghallgatását követően az Országgyűlés elnöke nevezi ki. Felmentését ugyanaz a szerv kezdeményezheti. Az ÁBTL 2010 elején 3,9 km iratanyag birtokában volt és 98 munkatársat foglalkoztatott, főigazgatója 2003-tól mindmáig Gyarmati György¹⁰.

A jelzett tudományos tevékenység jelenleg Romániában a 24/2008.03.05-én kiadott Sürgősségi Kormányrendelet alapján lehetséges, amelyet a 293/2008.11.24-én hozott törvény kiegészített és jóváhagyott. Ahogy a legtöbb posztkommunista társadalomban (bizonyos tekintetben kivétel talán a kelet-német és a cseh-szlovák), a kommunista rezsim történetének kutatása aktuális

szempontjából inadekvát, ezért részletesen nem foglalkozunk vele.

10 Gyarmati György (1951–) történelem-földrajzszakos tanári diplomát szerzett az ELTE-n. 1977-től egyetemi oktató előbb az ELTE-n, majd a Pécsi Tudományegyetemen, ahol a Modernkori Történeti Tanszék docense.

politikai érdekeket érint, ezért heves vitákat kiváltó téma és folyamat. A törvény egyszerre szabályozza a politikai átvilágítást és a történeti kutatást.

A román és nemromán állampolgárok hozzáférése saját, a politikai rendőrség által képzett információs dossziéikhoz, illetve ezek szakszerű kutatása, a Szekuritáté Irattárait Vizsgáló Országos Tanács Levéltárának (rövidítése ACNSAS, magyarul SZIVOT) létrehozásával vált lehetővé, amelyet a 187/1999-es törvénnyel létesítettek. Az intézménynek 2010-ben 257 munkatársa volt, és 24 km, egyre bővülő anyag tárolásáról és feldolgozásáról gondoskodik. A becslések szerint ez a létező titkosított állambiztonsági anyag kb. 60%, a többi a volt állambiztonsági szolgálatok jogutódjának birtokában vannak.

A törvény preambuluma így szól: „Az 1945. március 6. – 1989. december 22. közti kommunista diktatúra időszakában a Román Kommunista Párt, elsősorban a politikai rendőrség részét képező állambiztonsági szervek révén, állandó terrort gyakorolt az állampolgárokra, illetve azok alapvető emberi- és szabadságjogai ellen. Ez a tényállás feljogosít a saját dosszié megismerésére és a kommunista politikai rendőrség dekonspirálására jelen törvény keretei között.” A korszakolás kiindulópontja a Petru Groza-kormány megalakítása, amely szovjet nyomásra jött létre, és kulcspozíciókat adott az egyébként pár ezer tagú kommunista pártnak: a belügyminiszteri, igazságügyminiszteri és propaganda miniszteri posztokat. A korszak zárásaként azt az időpontot jelöli meg, amikor a román diktátor házaspár helikopterrel elmenekült a Párt KB épületéből és a „televíziós forradalom” szelleméhez híven, egy költő és egy színész bejelenti: győztünk.

A törvény tárgya tehát a politikai rendőrség iratainak feltárása. Hogyan határozza meg a fogalmat? „Politikai rendőrség alatt minden olyan struktúrát kell érteni, amelyet azért létesítettek, hogy elősegítse és fenntartsa a totalitárius kommunista hatalmat, valamint hogy felfüggeszse, vagy korlátozza az alapvető emberi szabadságjogokat.”

A tudományos kutatás részéről a leggyakoribb kritika épp azért éri, mert noha meghatározza, mit ért a politikai rendőrség fogalma alatt, nem teremt összefüggést az intézmény létrehozójával, tevékenységének haszonélvezőjével, a kommunista párttal. Utóbbi legfontosabb iratai továbbra sem kutathatók.

A dekonspirálás keretét lehetővé tevő intézmény SZMSZ-ét 2000 márciusában szentesítette a Román Parlament. Az 1999-es törvényt 2006 februárjában Sürgősségi Kormányrendelettel módosították. Ugyan ebben az évben a román elnök hathatós támogatásával létrehoztak egy történész-bizottságot, amelynek magyar tagjai is voltak, akik pár hétig minden irathoz, forráshoz hozzáférhettek. Feltehetően az Európa Tanács javaslatának is köze lehetett a

történéshez, hiszen Románia ekkor épp az EU-ba való belépését készítette elő. A hatalmas forrásanyag egy részének feldolgozására támaszkodva kibocsátották a kb. 600 oldalas Tismăneanu-jelentést¹¹, amelyre támaszkodva a román államelnök, Traian Băsescu 2006. dec. 19-én, a román parlament plénuma előtt elítélte a kommunizmust.¹²

Meghozatalától kezdve sokan, sokfelől támadták a törvényt, némelyek túl engedékenynek, mások túlzottan radikálisnak tekintették. Végül is 2006-ban, egy magánszemély, történetesen az elnök egyik politikai ellenfele, alkotmányossági vizsgálatot kért, mind az alapító törvény, mind a 2006-os Sürgősségi Kormányrendelet ellen. Ugyanis a bukaresti forradalmi megmozdulásokban kétes szerepet játszó Dan Voiculescu¹³, a politikai szereplők számára kötelező átvilágításon érintettnek bizonyult, és a (SZIVOT) a Szekuritáté kollaboránsának minősítette. Az érintett megtámadta ezt a határozatot, de a Táblabíróság nem adott neki igazat, és az Alkotmánybírósághoz került fellebbezés után az ügy. Az Alkotmánybíróság a román törvények értelmében kiadta az ítéletet véleményezés végett a Parlament két házelnökének, a kormánynak és a Nép Ügyvédjének. A kormány megalapozatlannak, a Nép Ügyvédje megalapozottnak nyilvánította az alkotmányellenességi indítványt, a házelnökök nem nyilvánítottak véleményt. Az Alkotmánybíróság elutasította a kormányvéleményt, helyt adott Dan Voiculescu indítványának, elutasította a Táblabíróság ítéletét, azt illetéktelennek nyilvánítva. A jelzett

11 Vladimir Tismăneanu (1951-) romániai származású, az Egyesült Államokban élő politológus-történész. Szülei spanyol polgárháborús veteránokként a romániai kommunista nomenklatúrához tartoztak. A kommunista vezetők gyermekei által látogatott középiskolába járt, szociológia szakon szerzett diplomát, ebből doktorált, a román kommunista diákszövetség alelnöke volt. 1981-ben apja halálát követően anyjával Spanyolországba utazott, ahonnan nem tért vissza. Több amerikai egyetemen tanított, a Szabad Európa Rádióban műsora volt. A forradalmat követően gyakran hosszabb időre is visszatért Romániába, az egyik legelismertebb totalitáriánizmus-szakértőnek számít. Számos, főleg angol nyelven publikált könyvben foglalkozik a diktatúra, a nacionalizmus és a kommunizmus összefüggéseivel.

12 2010. november 29-én egy nagyváradi konferencián Marius Oprea, az akkori történész bizottság tagja, kijelentette, kutyakomédia a jelentés, mert a rendszert bűnösnek nyilvánítja, de bűnösöket nem talál.

13 Dan Voiculescu, (1946-) Románia egyik leggazdagabb embere, főleg a médiában érdekelt, számos újság, rádió és tévécsatorna tulajdonosa. Traian Băsescu elnök egyik legelszántabb politikai ellenfele, szenátor, a Román Humanista Párt alapítója. Ceaușescu Romániájában közgazdászként a külkereskedelemben dolgozott, az utolsó hét évben egy ciprusi-román vegyesvállalatnál. Saját önéletrajza szerint az ekkor „megtakarított” 30.000 dollárral alapította meg első cégét 1992-ben. 2006-ban derült fény arra, hogy FELIX és MIRCEA fedőneveken családtagjairól és sportolókról informálta a Szekuritátét. Olyan hírek is felröppen-tek, hogy fedett tiszt volt. Érintettségét tagadta, de végül is a Román Legfelsőbb Bíróság 2011-ben jóváhagyta az őt informátornak minősítő korábbi ítéleteket.

szabályozók több artikulusát is alkotmányellenesnek nyilvánította 2008 januárjában. Alapvető érvei voltak, hogy sem az alkotmány, sem annak 2003-as módosítása nem említi a SZIVOT-ot mint állami intézményt, illetve, hogy a SZIVOT autonóm joghatóságként működik, igényt formálva arra, hogy az állampolgárnak, mint jogalanynak az alkotmányos státusát megváltoztassa. Mivel nem csak a múlt adatait kutatja, hanem erkölcsi felelősséget is vizsgál, rendkívüli bírósággént funkcionál, amit az alkotmány tilt. Mintegy alkotmány fölötti szervezetként működik. Az AB szerint a hatalmi ágak elválasztásának elvét is semmibe veszi az 1999-es törvény, amikor úgy szól, hogy noha a SZIVOT vezetőit a parlament nevezi ki, visszahívásukról csak a Legfelsőbb Semmítő- és Ítélszék dönthet. Így a 187/1999-es törvényt teljes egészében, a 2006-os Sürgősségi Kormányrendeletnek pedig a II. és V. artikulusát a Román Alkotmánybíróság megsemmisítette. Ezután veszélybe került az intézmény léte, és sürgősségi kormányrendeletek (SK) alapján működik tovább, amit a legutóbbi 2008-as rendelet óta nem változtattak.

A levéltár SZMSZ-ének csak néhány érdekességét említem. A 24. cikkely az intézmény feladatairól szólva, az a) alpontban a SZIVOT dokumentumgyűjteményének képződését szabályozza. A titokgazdák és a SZIVOT megbízottaiból alakított közös bizottság dönti el, hogy milyen információs anyag kerül át, a nem nevesített titokgazdáktól a levéltárba, a nemzetbiztonsági törvény figyelembevételével. A SZIVOT kérheti a titkosítás feloldását, vitás esetekben a Legfelsőbb Nemzeti Védelmi Tanács dönt. A történeti kutatásra általánosságban az f) alpont vonatkozik: „kutatókat akkreditál, akiknek teljes körű információkat és dokumentumokat bocsát rendelkezésére, a Szekuritáté szervezeti felépítésére, összetételére, módszereire és tevékenységi körére vonatkozóan, hogy a kommunista diktatúra korszakára nézve megállapítsák a történelmi igazságot.” A kutatás részletesebb szabályozását a 4. fejezet 28. artikulusa tartalmazza. Figyelemreméltó ennek (3) alpontja: „az akkreditált kutatók dokumentáló munkájukban kötelesek tiszteletben tartani és óvni az állambiztonsági szervek üldözöttjeinek és meghurcoltjainak intim-, családi- és magánéletét.” Figyelemreméltó azért, mert nem tesz egyenlőséget az üldözöttek és üldözők közé, utóbbiak magánéletének óvását, nem tekinti a kutatók kötelezettségének. *Nagyon fontos az 5. fejezet 35. cikkelye, amelyben leszögezik, hogy a Román Információs Szolgálatra és a Nemzeti Levéltárra vonatkozó törvények, nem magyarázhatók olyan módon, hogy megakadályozzák a tárgyalt kormányrendelet végrehajtását.*

Összességében elmondható, hogy a törvényi szabályozás lehetővé tette Romániában a viszonylag széleskörű kutatást, igen gazdag szakirodalom és forrásközlés megjelenését.

Az ugyanarra a tényállásra vonatkozó román és magyar szabályozás első nyilvánvaló hasonlósága, hogy mind a magyar, mind a román szemlélet elválasztja a politikai rendőrség által képzett iratanyagot a korszak egyéb dokumentumaitól. Külön, az országos és megyei dokumentummegőrző rendszertől független levéltárat létesít, saját szervezeti és működési szabályzattal. A levéltári és adatvédelmi törvény mindkét levéltár működésére vonatkozik, a román azonban több szabadságot ad a kutatáshoz, mint a magyar. A magyart utólag, nem annyira elvi, mint inkább adminisztratív megfontolásból beillesztették az állami levéltárak rendszerébe.

A szabályozás közös vonása az is, hogy míg ítéletet mond a politikai rendőrség tevékenysége fölött, e testület létrehozója, irányítója és hasznélvezője, a kommunista nomenklatura átmenthette politikai és gazdasági hatalmát az új rendszerbe, sőt az átalakulást érdekei szerint befolyásolhatta. Romániában ez annak ellenére történhetett így, hogy a nevezett törvény a Román Kommunista Párt tevékenységét bűnösnek nevezi.

Másik hasonlóság, hogy mindkét államban a titkos iratok megsemmisítése irányította rá a figyelmet a közelmúlt dokumentumainak megőrzésére és később, nyilvánosságra hozatalára.¹⁴

A különbségek már a levéltár állományát képező iratok összegyűjtésének feltételeinél elkezdődnek. A magyarországi titokgazdától kötelezően átadandónak minősített állomány átkerülését háromtagú bizottság felügyeli. Jelöl egy-egy tagot a Kormány, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat, őket a parlament elnöke nevezi ki. Romániában az iratokat átadó-átvevő bizottságot a titokgazdák és a SZIVOT által delegált tagok alkotják.

Szembevetően különbözik a törvényalkotás időpontja és a megalkotás politikai háttere. Noha Magyarországon a XXIII/1994.03.08-as átvilágítási törvény időben megelőzi a hasonló román, ez a történelmi kutatást még nem teszi lehetővé. 1999. december 7-i kibocsátásával a történelmi kutatást is lehetségesítő román törvény négy évvel megelőzi a hasonló magyart. 1999. december 7-én a jobboldali kormány élén, a nemzeti parasztpárti Radu Vasile miniszterelnök vezette az országot, akinek apja politikai elítélt volt, emiatt egy ideig egyetemi felvételit sem tehetett. Magyarországot a 2003. évi III. törvény kibocsátásakor az akkor már lemondott román miniszterelnökkel egyidős (mindketten 1942-ben születtek) Medgyessy Péter vezette, MSZP-SZDSZ-es kormánykoalícióban. Mint ismeretes, alig három héttel miniszterelnöki kinevezése után kiderül, hogy a III/II-es főcsoportfőnökség fedett tisztje volt.

14 Magyarországon a Dunagate néven elhíresült történet, Romániában a Berevoiesti-ügy.

A politikai háttér közti különbség részben megmagyarázza a szemléletbeli különbséget, ami a két törvényt áthatja. A román törvény nevében nevezi és egyértelműen elítéli azt a korszakot, amelynek erőszakszerve képezi a törvény tárgyát. Ezt az erkölcsi ítéletet tekinti jogforrásnak. A magyar törvény ezzel szemben nagyon szemérmesen fogalmaz, a „kommunizmus”, a „diktatúra”, a „terror”, a „politika rendőrség” fogalmai elő sem fordulnak benne. A törvény végrehajtását vizsgáló 2007-ben alakított bizottság amúgy a „moralizálást” negatív tartalomnak tekinti. „Információs kárpótlásról” beszél, és már a preambulumban korlátozó jellegű. Úgy tesz, mintha az „elmúlt rendszer” politikai rendőrségének dekonspirálása Magyarország szuverenitására, a törvényes rendre, a jogállamiságra nézve veszélyt jelentene. Természetesen, ha a miniszterelnök maga is az „elmúlt rendszer” fedett tisztje volt, akkor a preambulum által sugallt veszély, valóban fennáll.

Különbség észlelhető a szabályozásban, a tekintetben is, ahogy a politikai rendőrség és az azt létrehozó politikai erő közti összefüggést kezeli. A magyar törvény nem teremt kapcsolatot, még utalás szintjén sem a III/III-as főcsoportfőnökség és megteremtője, a Magyar Szocialista Munkáspárt között. Áldozatokat említ anélkül, hogy megjelölné miért, kik által váltak áldozattá. Ezzel szemben a román törvény kimondja, hogy a Román Kommunista Párt gyakorolt terrort saját állampolgárai ellen, akik ily módon áldozattá váltak.

Különbség mutatkozik a személyes adatokhoz való viszonyulásban is. A magyar szabályozás nem tesz különbséget a hálózati tag és a megfigyelt személyi adatainak védelme közt. A román szabályozás csak a megfigyelt személy adatait védi, a kollaboránsét nem. A „harmadik személy” – vagyis akinek neve esetlegesen került be valamilyen hálózati jelentésbe – adatvédelmének mértéke mindkét törvényben azonos. Ugyancsak egyformán anonimízálni kell mindkét törvény szerint a fajra, szexuális magatartásra, egészségi állapotra vonatkozó utalásokat.

Fontos különbség, hogy a III/2003-as törvény semmilyen vonatkozásban nem írhatja felül a levéltári és a nemzetbiztonsági törvényt. Míg a román, ahogy láttuk, kihangsúlyozza, hogy a nevezett két törvény nem magyarázható olyan módon, hogy a történelmi igazság megismerhetetlenné váljon.

A magyarországi többségi szemléletre igen jellemző Gyarmati Györgynek, az ÁBTL főigazgatójának, 2012-ben elhangzott véleménye, épp azért mert a titkok „felügyelőjétől” származik: „[...] az ügynöki jelentések történetileg csak sokadrangú forrásanyagnak tekinthetők. Az ügynökök részben kényszer hatására lettek ügynökök (általában a rendszer szempontjából hátrányos, kiszolgáltatott helyzetből származtak, vagy zsarolták őket), vagy „motiváltak” voltak, ami azonban az aktájukra ráírt „hazafias” indok ellenére

sem jelentett patriotizmust, inkább a különböző előnyök – juttatások, karrier – reményében végzett szolgálatot. Csaknem 250 ezer lehetett azoknak a száma, akik az államszocializmus korában különböző módon, hosszabb- vagy rövidebb ideig ügynökök lehettek, közülük eddig mintegy négyezer beazonosítását segítette elő az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Négyszáz körül van azoknak a száma, akiknek a neve a széles nyilvánosság elé került, ez alig 1,6%, vagyis a jéghegy csúcsa látható. Az ügynöki jelentéseken túl az iratok többsége az ügynök és tartótisztjének viszonyáról, az alkalmazott presszióról szól, de leginkább a megfigyelt célszemélyről, [...] az iratok nyilvánosságra hozatala leginkább a megfigyelt célszemélyt tenné közszemlére és nem az ügynököt magát. A jelentések a korszakban egy fajta közvélemény-kutatást jelentettek, „hangulatjelentéseként” funkcionáltak. Az ügynökiratokat tehát [...] az államszocializmus társadalomtörténeti forrásai között lehet számon tartani, jól kiválasztott részletei „adalékanyagként” gazdagíthatják képünket a Kádár-korról, de semmiképpen nem minősülnek elsődleges forrásnak [...]”¹⁵

A megállapítás több sebből vérzik. Nemcsak Magyarországon, általában a totalitárius rendszerekben megfigyelhető, hogy a leghatékonyabb, a tartóik által is leghasznosabbnak minősített ügynökök, nem a „zsarolhatók” közül kerültek ki, hanem az ügynöki tevékenységet a rendszer elfogadásából eredeztető „motiváltak” köréből. Akik elfogadták azt a rendszer által propagált nézetet, miszerint a hazafiasság ismérve a hűség a rendszerhez, annak elfogadása, hogy „akik a rendszer ellenségei, azok az én ellenségeim is”, tehát velük szemben fellépni, nem a felebarát elárulása, hanem hazafias cselekedet. Az a kijelentés, hogy az akkori besorolás szerinti „hazafias” viselkedés nem jelent a mai értelemben vett „patriotizmust”, nem von le semmit a források autenticitásából. Ilyen címen bármely korabeli pártdokumentum, pártfunkcionáriusok megnyilatkozásai sem lehetnének autentikus forrásként értelmezhetők, mert az akkori és mai patriotizmus-értelmezés nagymértékben eltér egy-

15 www.tti.hu/160-konferencia/585-kollaboracio-es-ugynokkerdes-konferenciabesz, letöltve 2015.08.28. A főigazgató „Mire jók az állambiztonsági iratok és mire nem?” című előadása az MTA BTK Történettudományi Intézetében 2012. okt. 9-én tartott konferencián hangzott el. Megjegyzendő, hogy a főigazgató megállapításait többen vitatták (pl. Ungvári Krisztián), illetve Stefano Bottoni arra figyelmeztetett, (és ez megint egy közös vonás a volt népi demokráciák közelmúlthoz való viszonyulásában), hogy a közvélemény nem annyira a rendszer fenntartóira, az apparátus szerepére figyel, hanem az ügynökök személyére. Azt nem említette, hogy ebben mindenekelőtt a média játszik közre, ilyen irányba tálalva/terelve a közfigyelmet. Mindezt nem lehet véletlennek tekinteni, hiszen a média működtetői állománya, a rendszerváltást követő első két évtizedben a döntő és legbefolyásosabb részében a volt apparátus kiszolgálóiból állt.

mástól. A másik, a megfigyelt személyre vonatkozó utalás is igencsak bizarr: úgy tesz, mintha a kommunista rendszer megfigyeltjének lenni ma is, akár csak a rendszer működése idején, szégyen lenne, egyenértékű lenne egyfajta kipellengérezéssel, „közszemlére tétellel”. Akitől tanácsos elhatárolódni. Ez a megközelítés, a társadalom reakcióit figyelembe véve egyszerűen hamis beállítás. Hiszen egy „ügynöki múlt leleplezése”, sajnos, mindig nagyobb port kavar, mint a megfigyelték szomorú, néha tragikus sorsának nyilvánosságra hozatala. Az sem pontos megfogalmazás, hogy az ügynöki jelentések egy fajta „hangulatjelentéseként” funkcionáltak volna. Valóban felhasználták időnként, a társadalom közérzetének szondázására is, a pártnak küldött összefoglalókban. De elsődleges, jellemző és kifejezett, a legfelsőbb szintű parancsokban konkrétan megfogalmazott funkciójuk az információgyűjtés, az ellenségként tételezett személy, csoport semlegesítése, vagyis a politikai veszély elhárítása céljából, amire utasítást a kommunista pártvezetés adott.

A történeti kutatás szabályozásának jogi-politikai háttere hiányos lenne, ha figyelmen kívül hagynánk, olyan nemzetközi összefüggéseket, mint az 1995-ben, az UNESCO-nak a levéltárosokhoz intézett ígéretes ajánlását: „Minden országnak joga van tudni az igazat múltjáról. Minden embernek joga van tudományos, történelmi kutatáshoz. Az elnyomás áldozatainak joga van kárpótlásra...” 2006 januárjában pedig a strasbourgi Európa Tanács a következő ajánlással fordult az egykori szovjet érdekszférából szabadult országokhoz: „Vizsgálják meg saját múltjukat és határolódjanak el a totalitárius kommunista rendszerek által elkövetett bűnöktől azok a kommunista, vagy posztkommunista pártok, amelyek ezt még nem tették meg [...], mert a történelem megismerése annak előfeltétele, hogy a bűnök ne ismétlődhessenek meg a jövőben.”¹⁶ Az egykori népi demokráciák politikai-gazdasági elitje tehát kénytelen volt bizonyos, többé-kevésbé korlátozott intézkedést hozni a társadalmi nyilvánosság, saját közelmúltjuk megismerése irányában, hogy az európai demokráciák többé-kevésbé decens tagjaivá válhassanak.

Szűkítve a kört, feltevődik a kérdés mennyire éltek a keresztyén egyházak a történeti kutatás jogi szabályozásának lehetőségeivel a két szomszédos országban.

Magyarországon elsőként az evangélikus egyház élt a III/2003-as törvény kínálta lehetőséggel. Önmagában a törvény nem készítette az egyházi vezetést a múlttal való szembenézésre, arra a későbbiekben a kutató munka kerete-

16 www.mek.oszk.hu/08400/08450/08450/pdf, letöltve 2015.05.04.

it meghatározó tényezőként hivatkozik. Azt egy külső ok indította el, 2005. március 5-én: „A Magyarországi Evangélikus Egyház országos elnöksége sajnálattal értesült az »ügynöklista« - ismeretlen személy általi jogszerűtlen közzétételéről. [...] A névsor jelenlegi közlése egyházellenes indulatkeltésre is alkalmas. [...] az MEE országos közgyűlése hozzon létre egy 3-5 tagú bizottságot, amely hivatott az ügynökmúlttal gyanúsított evangélikus egyházi személyek iratainak feldolgozására, és az erről szóló jelentés elkészítésére. A bizottság munkájába egy történész, egy levéltáros és egy jogász, szükség esetén egyéb szakértő bevonását kell biztosítani. (...)”¹⁷ Ezt követően 2005. május 20-án az országos közgyűlés létrehozta a tervezett bizottságot (Balás István, Győri Gábor, később helyette Csepregi András, Kertész Botond, Zászkalickyné Mirák Katalin), amely egy évvel később el is készítette első jelentését. Ebben négy egyházi vezető (Várady Lajos esperes, Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő, Nagy Gyula püspökök) érintettségét bizonyítottak tekintik. Sajátos módon a bizottság működési rendjét majd csak 2007.03.23-án zsinati határozattal szabályozzák. A kutatás mindeddig két kötetben konkretizálódott, amelyek a Háló c. sorozat részeként jelentek meg 2010-ben, és 2014-ben. A magyarországi keresztyén egyházak közül mindeddig egyedülálló feltáró munka igen ellentmondásos indulatokat váltott ki az egyházon belül, ahogy megítélése is ellentmondásos.¹⁸

A MRE Zsinata 2009. március 11-i ülésén hozott határozatot az egyház 1948-1990 közötti korszakának értékeléséről. Érdekes, hogy a III/2003-as törvény, semmilyen módon nem jelenik meg a határozatban. Ahogy a kiváltó ok sem, a Kósa László akadémikus által végzett kutatások nyilvánosságra hozatala. A 27/2009.05.14-i határozat a múltfeltárás célját határozza meg:

„(...) a rendszer működési mechanizmusainak megismerése, a történelmi igazság feltárása, lelkészek és nem lelkészek állambiztonsági munkában való szerepének és az érintettség különböző szintjeinek megállapítása. A Zsinat ezáltal lehetővé kívánja tenni, hogy egyházunk erkölcsi élete megújuljon a

17 MIRÁK Katalin (szerk.): *Dokumentumok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az Állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2010, 275.

18 A második kötet bemutatóján, részt vett és méltatott Földváryné Kiss Réka, a lengyel és szlovák mintára létrehozott Nemzeti Emlékbizottság elnöke. Ennek során kijelentette, hogy „Minden egyház megkezdte a munkáját a múltfeltárásban (...) az evangélikus egyház ebben példaadóan elől halad.” Majd „pontosít”: „az ügynökmúlt igazából nem az egyház történet, hanem a pártállam történetének része.” Mintha a pártállam társadalmi szereplőinek egyike, vagy másika kivonható lenne a totalitárius rendszer egészéből, és története úgymint egy egyház története, értelmezhető lenne önmagában is, az egész figyelembevétele nélkül. In www.hetek.hu/belfold/201402/evangelikus_puspokok_az_ugynoklistan, letöltve 2015.09.07

bűnbánat-bűnbocsánat-megbékélés gyakorlatának megélésével, és hitelesen végezhesse szolgálatát a 21. században. Az igazság feltárásával és a kien-gesztelődéssel tartozik egyházunk a szolgálatban hűségesen helyt álló vagy méltatlan megaláztatást elviselni kényszerülő tagjainak. Továbbá segítséget kíván nyújtani a jelen és jövő nemzedékek helyes történelem- és egyházlá-tásához, a kor társadalmi igazságtalanágaiból adódó konfliktushelyezeteink megoldásához.”

Ugyanazon év november 20-i Balatonszárszón tartott ülésén a Zsinat el-határozza Tényfeltáró Történetési Bizottság felállítását (továbbiakban TTB), tagjainak megválasztását, munkarendjének kialakítását, valamint a forrás-gazdák megkeresését a kutatómunka feltételeinek megteremtése érdekében. Valamint 2012. június 30-ig kéri azok nyilatkozatát, „akik ebben a kérdésben nyilatkozni szeretnének”.

A folyamat következő állomása a 82/2010.06.04-es Zsinati Határozat, amellyel kijelölik a TTB tagjait (Horváth Erzsébet, Szabadi István, Dienes Dénes), elfogadják a bizottság működési rendjét, s javaslatot tesznek egy Értékelő Bizottság kijelöléséről, az egyházkerületek személyi javaslatai alap-ján. A tagság feltétele az Átvilágító Bíróság átvilágítási határozata (amely azonban 2004-ben megszűnt), vagy önkéntes nyilatkozat az érintetlenség-ről. Elhatározzák, hogy az Elnökség és a TTB közösen fogja kiválasztani a kutatást konkrétan végző személyeket. Ezután úgy tűnik, a tényfeltárás két folyamatot generál. A Teológiai és Tanulmányi Bizottság önálló indítványt tesz „az egyházi és társadalmi megbékélés folyamatának gondozása tár-gyában”, amely előrelátóan arra a helyzetre kívánja felkészíteni az egyházat, amelyet a még el nem végzett kutatási eredmények kiválthatnak, illetve a sajtóban időnként felbukkanó ügynöklisták már előidéztek.¹⁹ Ugyanakkor a TTB megtartja első ülését, és az általa javasolt munkatársakat (Boér Zoltán, Bognár Zsolt, Fodorné Nagy Sarolta), illetve az általuk feltárt anyag „értéke-lésére”, a kerületek által javasolt bizottsági tagokat (Bodó Sára, Pásztor Gyula, Szabó Előd, mindannyian hittudományi egyetemi oktatók) megválasztják. A TTB első jelentését a munkálatok szupertitkosítására és a publikálás eluta-sítására tett javaslat jellemzi (a források őrzése külön erre a célra beszerzett páncélszekrényben, különlegesen őrzött kulcsok, szekrény-nyitási napló ve-zetése, kutatók titoktartási fogadalma, önálló publikációkról való lemondás kötelezettsége stb.). A 2011-es jelentésekből kiviláglik, hogy a Teológiai és

19 A 2014. novemberi zsinati cikluszáró ülésen, Fazakas Sándor elnök úgy ítéli meg, hogy a Teológiai és Tanulmányi Bizottság kilenc pontos indítványát, noha a zsinat elfogadta, megvalósulása még várat magára.

Tanulmányi Bizottság elnöke a kutatás „elvi, etikai” vonatkozásait igyekszik ellenőrzés alatt tartani. Mind a májusi, mind a novemberi jelentés kiemeli, hogy a Zsinat által megszabott költségvetési keret igen beszűkíti a kutatás lehetőségeit. Új kutatót is bevonnak Kisasszony Éva nyugalmazott levéltáros személyében, valamint meghallgatják Kósa László akademikust, aki a *Thema* c. folyóiratban, 2010-ben már közölte saját kutatásainak eredményét. A 2012. évi májusi és novemberi jelentés szinte szó szerint azonos tartalmú, az előző évhez képest újdonság, hogy javasolja a már összegyűjtött anyag bemutatását az „értékelő bizottságnak”, a nyilvánosságra hozatal előkészítése érdekében. A TTB 2014. április 24-i jelentésében közli: „Az ÁEH iratai feltárásának lényegében végére értünk konkrét ügyeket, adatokat gyűjtve ki a levéltári iratokból. Az ÁBTL-ben folyó kutatás során a hálózati személyek kilencven százaléka azonosításra került, jelentéseiknek háromnegyed része rendelkezésre áll másolatban. Teljes adatbázisunk van az egyházi vonalon tevékenykedő tartótisztekről.” Készül egy repertórium a begyűjtött iratanyagról, és két tanulmány, amelyben két új munkatárs is részt vesz, jelesül Eperjesi Zoltán és Eöry Áron. Kiss Antóniát pedig interjúkészítésre találják alkalmasnak, közölnék egy névsort is az esetlegesen meginterjúvolandó egyházi személyekről. Javasolják egy honlap indítását is, amely bemutatná a TTB munkája eredményeinek publikusnak nyilvánított részét. Javasataikat a Zsinat elnöksége elfogadta. A zsinati cikluszáró jelentésében a bizottság viszatekint az elvégzett munkára, és annak folytatását javasolja, mivel például a Politikatörténeti Intézetben fellelhető anyag feltárása elmaradt. A Zsinat 404/2014.11.13-i határozatában köszönetet mond a TTB tagjainak és munkatársainak, illetve felkéri az Értékelő Bizottságot, hogy „formálisan is alakuljon meg és kezdje el munkáját”, ami nyilvánvalóan arra utal, hogy noha négy évvel korábban kijelölték tagjait, érdemi munkát nem végzett. Az újonnan megalakult Zsinat 2015. februári és áprilisi ülésein nem foglalkozott a témával.²⁰

A római katolikus egyház és a magyar állambiztonság viszonyával, számos világi és egyházi kutató foglalkozott. Maga az országos egyház nem tartja szükségesnek a múlt tisztázását. 2012-ben Kiss-Rigó László szeged-csanádi püspök azt nyilatkozta, hogy az egyházmegye megbízott egy kutatócsoportot a közelmúlt kutatásával, de ennek eredményét még nem publikálták.²¹

20 www.reformatus.hu/letoltesek/51/ alapján ismertetve, letöltve 2015.09.07.

21 www.hvg.hu/20120404_egyhaz_ugynok_ugynoktorveny, letöltve 2015.09.06.

Romániában is a politikai szereplőkön kívül, a közvéleményt leginkább a Magyarországinál nagyobb társadalmi autoritással bíró keresztyén egyház érintettsége izgatta. A dolgok illetén alakulásához, a Magyarországgal kapcsolatban felsorolt tényezők mellett, hozzájárult az, hogy a hivatalosan Románia hőséneke nyilvánított és püspökké választott Tőkés László temesvári református lelkész, a fordulat kezdetétől politikai szerepre is igényt tartott. Azt is figyelembe kell venni, hogy a román ortodox egyház, a bizantin társadalmakban hagyományos módon, különösen helyi szinten igen szorosan együttműködött és jelenleg is együttműködik az állammal és a hozzá közel álló politikai erővel. Jelentősége van a romániai római katolikus egyház etnikai megosztottságának, az ebből fakadó egymással konkuráló tradícióknak, illetve a Vatikán sajátos politikájának az ortodox többségű területen. Az egyházak kommunizmusbeli szerepének tisztázása iránti igény bizonyos vonatkozásban természetes is, hiszen az egyházak önmagukat mint erkölcsi értékek hordozóját, tanítóját, védelmezőjét definiálják, és így él ez a közvélekedésben is. Márpedig a keresztyén hívő együttműködése, státusától függetlenül, egy olyan rendszerrel, amely bevallotta a keresztyén egyházak és általában a vallás, vagyis saját közege felszámolására törekszik, elsősorban nem teológiai, nem egyházpolitikai, hanem a humánus legelemibb lényegét érintő erkölcsi kérdés.

Maguk a különféle keresztyén felekezetek, akár csak Magyarországon, különbözőképpen viszonyultak a társadalmi elvárásokhoz. Hosszú lenne elemezni, hogy a demokratikus átalakulás két évtizedében, akárcsak a református egyház is, hogyan foglalt állást, illetve hogyan és hányszor módosította elképzelését a közelmúlt feldolgozásának kérdésében. Erdélyben pedig, nem is lehet egységes református állásponttal beszélni, a két egyházkerület történelmi mássága és hagyományos viszálya miatt. Belejártszott a szempontokba a vezetők múltja is.

Magyarországtól eltérően a rendszerváltáskor tiszta helyzet teremtdött, a nagyváradi püspök külföldre menekült, a kolozsvárit lemondatták, és rövidesen elhunyt.²² Új csúcsvezetőkkel lehetett álmodozni az egyházi megújulásról. Amíg a börtönviselt, de rehabilitált Csiha Kálmán volt a kolozsvári püspök, a közelmúlt egyházának mártír-jellegére esett a hangsúly, az egyháztörténeti kutatás is ilyen irányba tájékozódott. Miközben püspöktársa Nagyváradon, Tőkés László, saját forradalmi szerepvállalása okán, illetve

²² Groteszk finta a sorsnak, hogy a kolozsvári református püspököt két katolikus egyén szólította fel lemondásra, akik közül az egyikről utólag egyértelműen bebizonyosodott, hogy úgynökként szolgált a kommunizmust.

politikai ambícióiból eredően, és az ezzel összefüggő, főleg a román nyelvű médiában ellene indított, a feltáratlan közelmúlttal visszaélő lejárató kampányok miatt is sokkal érdekeltőbb volt az összetettebb, kritikusabb történeti értékelésben. Utóbbinak tapasztalnia kellett azt is, hogy a közelmúlt feltáratlansága milyen veszélyes politikai fegyverré válhat. Ezek a főbb szempontok, és még annyi minden más is oda vezetett, hogy amikor a törvényi szabályozások lehetővé tették a közelmúlt kutatását, napirendre került az egyháziak átvilágítása. Igen súlyos hátráltató tényező volt, a korábban úgymond ökümenikus elkötelezettségű ortodox egyház elutasító magatartása. Minthogy kvázi-államegyházként viselkedik, a törvényes szabályozókra is nagy nyomást tudott gyakorolni, és sokáig meg tudta akadályozni, hogy a parlament elé kerülhessen az ominózus törvény.

A nagyváradai egyházkerület püspöke támogatta a történeti kutatás megindulását. Az ennek eredményeként nyilvánosságot látott közlemények következményeként az egyházkerületek 2009-ben mind a Királyhágómelléken, mind az Erdélyi Egyházkerületben létrehozták az átvilágító bizottságokat, megalkották azok szervezeti és működési szabályzatát, és megindult mindegyiknél a funkcióban lévő tisztségviselők átvilágítása.²³ A romániai soknemzetiségű helyzetben nagy segítség volt, hogy az RMDSZ jelöltje, a szatmári születésű evangélikus Csendes László Antal²⁴ bekerült a SZIVOT kollégiumába, és annak elnöke is volt bizonyos ideig. Azt is meg kell említeni, hogy a magyar protestáns felekezetek létrehozták közös tanácskozó testületüket, így a reformátusok mellett, az unitárius és evangélikus egyházak hasonló bizottságainak tagjai kicserélhetik tapasztalataikat. A 2011. június 17-én tartott Erdélyi Egyházkerületi Közgyűlés 4/b/2011.sz. határozata arról tanúskodik, hogy az átvilágítást vegyes érzelmek és indulatok kísérik: „Közgyűlés egyhangúlag megállapítja, hogy a múlt feltárása, az Átvilágító Bizottság munkája és annak eredménye nem lehet vagy válhat öncélúvá, nem engedjük meg, hogy Egyházon belüli konfliktusok forrása, ellentétek kiéleződésének, személyes »leszámolások«, vagy belső hatalmi küzdelmek eszköze legyen. [...] A múlttal való szembenézés nem nyújthat senkinek jogalapot a személyes ítélezésre, még kevésbé az érintetteket megalázó magatartásra.” Az átvilágítási jegyzőkönyveket nyilvánosságra hozták az egyházkerületek hivatalos közlönyeiben. A történeti kutatás azonban, szerző tanulmányain kívül jelen-

23 Meg kell jegyezni, hogy történészeket nem vontak be az átvilágítás munkájába, a bizottság tagjai lelkészek.

24 Csendes László Antal (1964–) hegedűművész 1991-ben végzett a bukaresti Zeneművészeti Egyetemen, ugyanott doktorált, egyetemi docens. A SZIVOT kuratóriumának tagja, 2007–2009 közt elnöke. A Romániai Evangélikus Egyház főgondnoka.

téktelennek mondható: egy cikk jelent meg a Református Szemlében, és született egy doktori disszertáció a Kolozsvári Egyetem Református Tanárképző Karán, ami eddig publikálatlan. Az átvilágítási folyamat pedig a legutóbbi vezetőváltások óta stagnál.

A római katolikus és az ortodox egyházak elzárkóznak közelmúltjuk intézményes vizsgálatától és az eredmények nyilvánosságra hozatalától, habár világi történészek mindkét esetben igen alapos tanulmányokat közöltek.

Összegzőképpen megállapítható, hogy mind Magyarországon, mind Romániában, a történeti kutatást szabályozó törvények, noha korlátozott mértékben, de lehetővé tették a közelmúlt történeti kutatását, különös tekintettel arra a befolyásra, amelyet az állambiztonsági szolgálatok működése jelentett. A társadalmi élet számos területe került nagyító alá (művészeti és irodalmi élet, könnyűzene és sport), míg mások kevesebb figyelmet kaptak (gazdasági élet). A legszembetűnőbb érdeklődésre az egyházak részben kényszerű szerepvállalása tartott számot. Ennek oka egyrészt a szekularizáció egyházellenessége, másrészt az egyházakkal szemben jogosan támasztott erkölcsi elvárások. Számos könyv, de főleg folyóiratban megjelent tanulmányok foglalkoztak az Államvédelem és az egyházak kapcsolatával.

Megállapítható az is, hogy a vonatkozó szabályozás megszületése önmagában nem készítette az egyházakat közelmúltjuk feltárására. Mind Magyarországon, mind Romániában külső tényezők vezettek a tényfeltáró bizottságok felállításához, és a kutatás szabályrendszerének kialakításához. Konferenciákon tematizálták a „társadalmi megbékélés és kiengesztelődés” programjait is, de a jelek szerint erre sem általában a társadalom, sem az egyházi gyakorlat nem fogékony.

Nem lehet eléggé elismerően nyilatkozni mindkét országban azokról az egyházi testületekről, amelyek felismerték erkölcsi felelősségüket és nyilvánosságra hozták nemcsak az egyházüldözés dokumentumait, hanem az áldatlan kompromisszumok következményeit is. Nem szabad hallgatni arról a tendenciáról sem, amely a politikai és egyházi elit bizonyos résztvevőinél észlelhető, és amely jól érzékelhetően az idő múlására játszik. Kijelenti, hogy a téma már nem aktuális, ennél fontosabb feladatok állnak a társadalom és az egyház előtt, így akarván elkerülni az egyházi és osztársadalmi közvélemény igényét az igazság minél teljesebb megismerésére. Már pedig a problémák folyamatos és ismétlődő szőnyeg alá seprése, nemhogy nem segít megoldani azokat, sőt: növeli a homályt, a káoszt, az irányítúvesztést, amely nemcsak a magyar és a román, hanem az egész világ társadalmait egyre fenyegetőbben jellemzi.

Lábjegyzeteken kívüli források

Monitoriul Oficial 182/2008.03.10 – O.U.G. 24/2008.03.05.

Monitorul Oficial 810/2008.12.03 – Fenti kormányrendelet törvényi megerősítése

Monitorul Oficial 18/2009.01.09. – Határozat 2/2008.12.18. a CNSAS Szervezési és Működési Szabályzatának jóváhagyásáról

REFORMÁTORI ÖRÖKSÉGÜNK A MAGYAR KULTÚRÁBAN Ünnepi előadás Léván Czeglédi Péter gályarab emlékére ¹

A klasszikus értelemben vett lelkész-tanárok sorában talán én voltam az utolsó a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában. Mint matematika-fizika szakos tanár, mindenképpen utolsónak számítok a tekintetben, hogy felszentelt lelkésze vagyok a református egyháznak. Mint matematikus, megszoktam a rendszerezést, a téma világos előadását. Ezért először azt a kérdést szeretném tisztázni a hallgatóságom előtt, én miként értelmezem a reformációt, illetve miben látom annak történelmi jelentőségét.

A reformációt sokféleképpen szokták bemutatni. Főként történelmi eseményként jelenik meg legtöbbek számára. Többségükben az emberek úgy látják, hogy az elfajult egyház visszaalakításáról, „re-formálásáról” van szó, amikor is a középkori egyházat vissza kell alakítani annak ősi formájára. Ennek leírását jobbra már a Bibliában is megtaláljuk, amikor az ösgyülekezetéről olvasunk. Mások inkább a dolog eszmei oldalára teszik a hangsúlyt és a reformációban az ész fölszabadítását látják a középkori tekintélyek alól. Ennek a tudományok fejlődése tekintetében van jelentősége, hiszen az egy-

1 2012. május 13-án Léván tartottam előadást az ottani magyar református gyülekezet istentiszteletén. A nagy számban összesereglett hívek azt ünnepelték, hogy a 2000-ben alapított Református Gimnáziumuk fölvette Czeglédi Péter gályarab lelkészük nevét. A szlovák állami szervek sok huzavona után adták meg az engedélyt. Czeglédi Péterről és a gályarabság történetéről egy évvel korábban emlékeztünk meg a gyülekezetben, ezen a 2012. évi alkalmon pedig inkább a reformátori idők emlékét idéztük föl, annak szellemi-lelki formáló erejét a magyar nép történetében. A gyülekezet lelkésze, Kassai Gyula arra kért, hogy a reformátori örökségünkről beszéljek, amely mindenkor pezsdítően hatott a magyar kultúrára. Ezt örömmel vállaltam. Czeglédi Péter leszármazottai, a Czeglédi-család ma élő tagjai a családjukkal együtt igen nagy számban, összesen harmincöten vettek részt az istentiszteleten a lévai templomban. A nap végén, elbúcsúzáskor Kassai Gyula lelkipásztor arra kért, írjam le a szóban, szabadon elmondott előadásomat, hogy azt a gyülekezet számára közzé tehesse újbóli elolvasásra. Csak most tudok eleget tenni a kérésének oly módon, hogy írásomat a lévai kedves híveknek ajánlom, s egyben Hörcsik Richárd egyháztörténész professzor kollégámat ezzel a lévai előadással köszöntöm 60. születésnapja alkalmából. Hörcsik Richárd sárospataki diák volt, ahol Czeglédi Péter is tanult. Kassai Gyula pedig az a lelkipásztor, aki bátran vállalta magyarságát és fölvette a magyar állampolgárságot, dacolva a kegyetlen szlovák nyelvtörvénnyel, amely a felvidéki magyarság elszlovákiasítását tűzte ki célul. Előadásomat örömmel készítettem el olvasható formában is.

ház ténylegesen is rátelepedett a tudományokra a maga arisztoteliánus gondolati rendszerével, s e gúzsba kötött állapotukból szabadultak meg. Ismét mások az ember szabad vizsgálódásának lehetőségét ünnepelték a reformációban, amely ezt szavatotha a hitéletben, a lelkiismeretben, vagy akár az egyházi szervezeten belül is az emberi szellem szabad mozgása által. Ehhez hasonlóan értékeli a reformációt azok, akik a modern szabadság gondolat megszületését és az egyéniség kibontakozását látják ebben az erőteljes szellemi-lelki folyamatban. A politika iránt érzékeny gondolkodók a demokrácia diadalát vélik fölfedezni az egyházi átalakulásban, hiszen az egyéniség kibontakozása egyben a társadalmi változások magasabb szintje, s ilyen tekintetben is a fejlődés forrása. Sőt, olyan teoretikusok is akadnak nagy számban, akik az egész reformációs mozgás okát, indítórugóját valamilyen társadalmi és gazdasági tényezőkben vélik fölfedezni. De még ezeken felül is vannak más vélemények. Mindegyikben van valamilyen igazság. Nem mondhatjuk azt, hogy ezek az érvek nem játszottak volna jelentős szerepet a reformáció folyamatában, vagy akár létrejöttében. A történelmi eseményeket tekintve el kell ismernünk ezeknek a meglátásoknak a releváns jellegét. Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek az utólagosan észrevett tudományos megállapítások már mint eredményt vizsgálják a reformációt, mint következményt hozzák felszínre az észrevételeket, de nem mennek le a mélybe és nem a gyökereknél keresik a lényegét. Inkább az utólagosan észrevett adottságokat mutatják föl. Ugyanis a reformáció lényege sokkal inkább egy elvi, teológiai, dogmatikai kérdés volt a reformátorok számára, azaz lelki-szellemi természetű dolog, nevezetesen az, hogy a középkori keresztyén ember egyszer csak szembe találta magát az élő, mindenható, kegyelmes Istenével. Ügyszólván ráébredt arra, hogy neki immár közvetlen kapcsolata van a Teremtő és Megváltó Istenével, akit a középkori egyház, vagy intézményesített vallás eltakart előle. Az egyház nagyon keményen tartotta magát ahhoz, hogy a híveknek csak rajta keresztül lehet kapcsolata Istennel, az újkori ember pedig észrevette, hogy a hívő léleknek immár személyesen közvetlen kapcsolata lehet vele. A Szentírás szerint nem kell más közbenjáró, mint Jézus Krisztus. Így az ember élete egy szabadon engedelmes, boldogan hitvalló szeretet-élet lett: a hit élete.

A reformáció hívei ezt a szemléletet ismerték meg a Bibliából, s ezért teték előre a *Sola Scriptura* gondolatát. Tehát *egyedül a Szentírás* alapján lehet tájékozódni, ismeretet szerezni az üdvösség kérdéséről. Ez a teljesen új szemlélet hatotta át Európát, s ezt tanulták az egyetemeken a magyar peregrinus diákok. De a Nyugatra menő fiatalok észrevették a gyorsabb társadalmi-gazdasági fejlődést is, és hazajöve azt látták, hogy hazájuk romokban hever, három részre szakadt, s odaveszni látszott minden. Magyar földön egyetem

nem volt, iskolák is alig. Technikai színvonalról beszélni pedig egyáltalán nem lehetett. Ebben a nehéz helyzetben kellett a fiatal magyar reformátoroknak döntenüik. Ők pedig bátran döntöttek!

Így értjük meg azt, hogy a magyar Kálvin, Méliusz Juhász Péter miért hirdette az 1560-as években: „*Csináljatok a templomokból iskolákat!*”² E szenvedélyes és erőteljes mondat valójában egy hatalmas nemzetújító program volt! Mindenek ellenére, a körülmények visszahúzó ereje és a reménytelenség közepette is vállalkoztak a lehetetlenre: iskolákat alapítottak ott, ahol emberi számítás szerint ez értelmetlen és hiábavaló erőfeszítés volt. Úgy lehet ezt megérteni, ha éppen a Lévai Református Gimnáziumot vesszük példának. Ez a „csak benned bízom Uram” bibliai bizonyossággal volt lehetséges és ez ma is érvényes. A lévai helyzet ennek beszédes mai példája. A reformátoraink az egész nemzet művelésében, szellemi fölemelésében látták a megoldást és azt remélték, hogy az iskolák révén ez meg is valósítható. Ebben segítségükre volt a reformáció mindent megújító ereje, s ez áthatotta a lelkek mélyét. Hazánk lakosságának több mint 95 százaléka protestáns lett, s az 1550-es évektől egyre erősödött a radikális változás iránti igény, amely összecsengett a svájciak szemléletével. Ez a lelki-szellemi vágy csakhamar beletorkollott a kálvini reformációba.

Hogy a méliuszi program nem volt hiábavaló, azt a későbbi korok bizonyították. Mikolai Hegedűs János a sárospataki Kollégium neveltje 1648-ban már így ír: „*Ihol az Úr az ő szolgálói által tanácsolatatta a magyar scholák építését, s megfogytakozott a szegénység!*”³ A program tehát hatásosnak bizonyult, a magyar iskolák szaporodtak, a nép szellemi szintje emelkedett és némi jólét volt tapasztalható. Hallatlan nagy erővel és odaadással folytatták ezt a nemzetújító programot a következő nemzedékek képviselői is, mint például Kocsi Csergő Bálint gályarab lelkészünk, aki ezt írja népe iránti féltésből: „*Ha lehetséges volna, hogy meghallgattatnám minden embertől, egy toronyba felmennék és teli torokkal azt kiáltanám: hová rohantok emberek, akik a pénzügyűjtésben szorgalmatosak vagytok, de gyermekeitek nevelését elmulasztjátok!*”⁴

2 Meliusz Juhász Péter, Sámuel és Királyok könyveinek magyar fordítását közlő kötetből (RMNy 204) idézi CZEGLÉDY Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, in: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988. 534.

3 Eredeti közési helye Alexander Grosse katekizmusának, „*Az mennyei igazságnak tüzes oszlopa...*” címmel Utrechtben kiadott magyar fordítása fordítói utószava (lásd RMNy 2249). Köszönöm Baráth Bélának, hogy az idézetre és az idézett helyre felhívta figyelmemet.

4 Idézi RÓZSAI Tivadar: Krisztus indulatával nevelni. *Theologiai Szemle* Úf. 16 (1973)/2, 129.

Ez a nemzeti fejlődés emelkedéséért gondolt becsületes szándék oda vezetett, hogy a 18. századra a tudományok és a kultúra több területén a nagy kollégiumaink fölemelkedtek európai szintre. Ezt mutatja a pataki és debreceni református kollégiumok szellemi erőfeszítése. Elég csak Simándi István és Hatvani István nevét említeni mindkét iskolából. Simándi Sárospatakon bevezette a fizikában a kísérletekkel való oktatást már az 1708–1709-es tanévben, Oxford után másodikként Európában felsőoktatási szinten. Hatvani pedig egy nemzedékkel később Debrecenben a magyar kísérleti fizika atyjaként vonult be a magyar tudománytörténetbe, különösképpen az elektromos kísérletei révén. Ő elméleti természettudományi szempontból is Európa élvonalába tartozott. A 16. századi magyar reformátoroknak igazuk lett, mert a népet-nemzetet megújító programjuk másfél évszázaddal később beteljesedett. A tanulság kedvéért nyilvánvalóan kérdezzük: minek volt ez köszönhető? Hogyan jutottak el idáig? Gondolatainkat pontok köré csoportosítjuk.

1. Mindenekelőtt a válaszainkat ott kell kezdenünk, ahol maga a reformáció is kezdődött. A Szentírás elsőségével Isten dicsőségét vallották a legfőbb jónak, ezzel függetlenné váltak minden földi hatalomtól, s vallották, hogy őket Isten kiválasztotta és elhívta nagy történelmi feladatok véghezvitelére. Ez vezette a gályarabjainkat is, amikor szilárdan kiálltak a nemzetük és hitük ügye mellett. Érvényesítették ugyanis az evangéliumi keresztyénség gondolatvilágát mind a társadalmi és egyéni életben, mind pedig a tudományban és nevelőmunkában.

De ez az eleve elrendeltség látszott meg akkor is, amikor szabadságharcokban küzdöttek népünk függetlenségéért. Pápán, Sárospatakon és Debrecenben a tanárokat és diákokat nem a francia forradalom jelszava lelkesítette a harcra, hanem az ő predestinációs hitük, a kiválasztottságuk biztos tudata. Én így tekintek Kassai Gyula lelkipásztor testvéremre is, a ti papotokra, mert ő az én szememben úgy áll ennek a gyülekezetnek és a felvidéki magyarságnak az élén, mint egy mai „gályarab prédikátor”, aki dacolva a zord idők viharaival kiáll a hite és lelkiismerete mellett.

2. Az eleve elrendeltség tudata még nem elég, mert azt követnie kell az egyéni fáradozásnak mind a gyakorlati, mind a szellemi élet területén. A szellemiekben is minőségre kell törekedni és ott is győzelmet kell aratni a sötét időkben. Biblikus szemléletükkel látták világosan, hogy csupán a hitből tudomány nélkül nem fakadhat teljes értékű szolgálat az embertársaink javára. Ebből egyenesen következett a tudományok iránti nyitottság, amely különösen is a természettudományok szembetűnő befogadását és művelését eredményezte.

De a többi területet sem hanyagolták el. Mindezekhez azonban szükség volt egy olyan eszközre, amelyet okos tanrendszer megválasztásával lehetett csak valóságos tényezővé alakítani. Nevezetesen a magyar nemzeti nyelv és a latin nemzetközi tudományos nyelvezet tanrendi szerepéről van szó. A nagy kollégiumaink falai között ugyanis tanították mind a magyar nyelvet, mind pedig a latin nyelvet. Ennek a kettős erőfeszítésnek hallatlanul fontos szerepe volt ekkor a nemzeti kultúránkban. Először is magyar nyelven szólalt meg Isten igéje, magyarul énekelhették a zsoltárokat, a teljes magyar nyelvű Bibliát tulajdonképpen a nép „kezébe adták”, így azt kell mondanunk, hogy a mi ősi iskoláinkban Károlyi Gáspár és Szenci Molnár Albert nyelvezete volt a teremtmény magyar gondolatok forrása. A kollégiumaink híresei voltak arról is, hogy diákjaik a latin nyelvet kitűnően megtanulták, és amikor a nyugati egyetemekre mentek tanulni, szinte minden tudományterületet hamar megismerhettek. A természettudományokat és sok egyéb elemét a nyugati kultúrának ezáltal tudták átmeneteltetni a más népek szellemi életéből a magyar kultúrába. Ha tömören akarjuk kifejezni: *A magyar nyelv a nemzethez kötötte őket, a latin pedig Európához.* Ez érvényes volt valamennyi református kollégiumra, lett legyen az Pápán, Sárospatakon, Nagyváradon, Gyulafehérvárott, Nagyenyeden, Kolozsvárott vagy Debrecenben. Hogy ez milyen pezsdülést hozott a hazai szellemi életben, azt alig lehet felbecsülni. Csupán néhány példát említünk, főként a debreceni schola történetéből.

- Ezért volt az, hogy hazánkban az első magyar természettudósok mind református papok voltak, sőt a hazai természettudósok második és harmadik nemzedéke is kapcsolatban volt a nagy református kollégiumokkal. Ezt Zemplén Jolán és Szénássy Barna tudománytörténész professzorok állapították meg.
- Konkrétabb példákat említve, 1577-ben adták ki az első magyar nyelvű aritmetikát Debrecenben, amely majdnem száz évig tankönyvül szolgált az egész ország számára. Ezt követte Menyőii Tolvaj Ferenc számtan könyve 1674-ben, amely újabb hetven évig volt elterjedt tankönyv, míg 1743-ban Maróthi György kiadta a híres aritmetikáját, amely egészen az Entwurfig volt használatban.
- Már említettük a pataki Simándi István és a debreceni Hatvani István úttörő szerepét a hazai kísérletes fizikaoktatásban, itt újból hangsúlyozzuk ennek európai jelentőségét.
- 1742-ben Debrecenben Maróthi György és Szilágyi Sámuel létrehozták hazánk első csillagászati obszervatóriumát.

- Ott Debrecenben írta Kerekes Ferenc professzor 1837-ben az első magyar nyelvű felsőoktatási jegyzetet a differenciál- és integrálszámítás tanítására.
- Hogy az egzakt tudományokon kívül más területet is említsünk, 1664-ben Komáromi Csipkés György angol nyelvkönyvet írt, 1739-ben pedig Maróthi létrehívta a Kántust mint első vegyes kart hazánkban.

3. Harmadik szempont. A reformáció szabadította föl az egyházat az alól az egyoldalú szemlélet alól, hogy tevékenysége, tanítói munkája csak a hitéletet és az üdvösséget szolgálja. Az elhívás bibliai gondolata és bizonyossága az egész emberi életet átfogó tevékenység lett. Ezért hozzányúlhattak szociál-etikai kérdésekhez is. A társadalmi igazságosság és a presbiteri-zsinati elvre épülő demokrácia gyakorlatában olyan gondolatokat fogalmaztak meg, amelyeket csak később a reformkor tudott megvalósítani. Időben visszapillantva a 16. és 17. századra, amikor Nyugaton a polgári demokrácia fejlődött ki, nálunk pedig a feudalizmus kerékkötő megmerevedése következett be, akkor idehaza Martonfalvi Tóth György debreceni rektor tanítása gyújtóbombaként hatott: bibliai alapon ítélte el a jobbágyrendszert, mint igazságtalan, Istennek nem tetsző társadalmi rendet. 1670-ben írja: „*Kérded, szabad-e valakinek a saját nemzetéből való jobbágyokat tartani? Nem szabad. 1. mert az ember csak más teremtményekre kapott hatalmat, az embertársára nem, 2. mert egy bárbar népnek sincsenek a saját kebeléből való jobbágyai, 3. mert minden ember egyenlő természeténél fogva.*”⁵ Az emberben önkéntelenül is megfogalmazódik az, hogy majdnem ugyanezt tartalmazza az 1776-ban készült amerikai Függetlenségi Nyilatkozat: „*Minden ember egyenlőnek teremtett*”!⁶

Hogy a gyakorlatban is megvalósították ezt az elvet és buzdítottak is a társadalmi igazságosság megélésére a maguk területén, arra igen szép példa Szilágyi Tönkö Márton híres debreceni professzor esete. Ő jobbágy-gyerekként kezdte az osztályait a Debreceni Kollégiumban, jobbágyként lett felsőfokú togátus diák, jobbágyként küldték külföldre tanulni, s még mindig jobbágy volt, amikor hazahívták tanítani és csak professzorsága idején szabadult föl a jobbágysors alól!

5 Az idézet Martonfalvi „Exegesis Medullae Amesianae” című latin nyelvű tankönyvének I. kötetéből íj. Révész Imre által készített fordítás, forrása: MAKKAI László: Debrecen iskolájából az ország iskolája (1660–1703), in: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988. 55.

6 A Függetlenségi Nyilatkozat második paragrafusából idézve: „*We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal*”.

4. Nagyon fontos hangsúlyozni: a reformáció más szemléletet hozott a mindennapi életbe. Ennek egyik legfontosabb jellemzőjeként említhetjük a munka becsületét, ugyanis az istentisztelettel egyenértékű szolgálat lett a munka! A tisztességgel végzett munka az élet istentisztelete. Ezért az ünnepi és hétköznapi istentiszteletet nem szabad egymástól elválasztani. Ha nem vagyunk becsületesek a munkában, akkor baj van az életvitelünkkel, nincs rendben sem a hitünk, sem az erkölcsi tartásunk. Ezért újítták föl az eredetileg Augustinustól származó, később pedig a bencés rend által hangsúlyozott életmagatartást: imádkozzál és dolgozzál! *Ora et labora!* Ennek az *Orando et laborando* formájával, mint jelmonddal helyeselték ezt a keresztyén magatartást.⁷ – Én is ebben a szellemben nevelkedtem a Debreceni Kollégiumban, és valahányszor erre a jelmondatra gondolok, mindig eszembe jut a magyar becsületes puritán őseink szép példája, akikre szinte ráillik a 20. századi Németh László rádióban elhangzott örök érvényű mondanéja: „*Silány erkölcsű ember magyarnak sem jó!*” A reformátorok ezt akarták, illetve ilyen magyarságot álmodtak, amikor egy megújult népet láttak maguk előtt. Nincs tehát külön vasárnapi és külön hétköznapi istentisztelet, a munka, mert egyik a másikat igazolja.

5. Az ötödik pont is olyan súlyos, mint az előző négy. A reformáció ugyanis nem valamilyen intézményi zártágban akarta művelni a tudományt, hanem a nép felé fordult. Kinyitotta az egész nemzet világát a nyugati kultúrára. Amikor senki nem vállalta magára a magyar nép művelését, akkor hozta létre a hatalmas iskolahálózatát. A Debreceni Kollégium fennállása alatt 584 iskolát alapított, a Sárospataki Kollégium mintegy 215 szervezett oktatási intézményt, s mindezekhez a számokhoz hozzájönnek még azok a helyek, ahol maga a lelkész végezte a tanítást a templom épületében. Nagyon sok helyen ez történt.

Mármost az iskolákhoz tanítók és lelkészek kellettek. Egyetem nem volt magyar földön a 16. században, ezért létrehívták a Kollégiumokat, amelyeknek elvégzése után százával mentek a magyar protestáns diákok a külföldi egyetemekre tanulni. Egy-két kivételtől eltekintve valamennyien hazajöttek és „szórták gazdagon szellemi kincseiket” – amint ezt Debrecenben a központi márványtáblán olvashatjuk. Ezek voltak az úgynevezett peregrinus diákok, akik a külföldjárással pótolták az egyetem hiányát. Néhányan több egyetemre is beiratkoztak, hogy minél nagyobb tudással térjenek haza.

7 Thomas F. Torrance mondta 1988-ban Debrecenben, hogy eredetileg Augustinustól származik a bencéseknek tulajdonított mondat.

Általuk a legfrissebb szellemi áramlatok, a tudomány legújabb eredményei és könyvei kerültek be a kollégiumok falai közé, s ezáltal európai szinten tudták tartani az oktatást! Ezt a hatalmas, országújító szellemi mozgást kell megérténünk ahhoz, hogy lássuk: a magyar nép életbátorságot kapott a reformáció programja révén, és így a pusztító történelmi események ellenére is megmaradt itt e hazában. A peregrinus diákoknak e nagyszerű „hőstetteit” kutatja a pataki diákból debreceni diákká és tanárrá lett Hörcsik Richárd professzor. Ő maga is peregrinus diákként ízlelte meg a tudományokat. Munkásságából az is kitűnik, hogy tulajdonképpen az egész magyar közoktatási iskolarendszer – alapítását tekintve – a reformatori örökségünkhöz tartozik. Ráadásul micsoda tehetséggondozást végeztek ezek a küldő és hazahívó Kollégiumok! Ma is megcsodálhatjuk!

A sok dicsérő szó akkor ér valamit, és akkor lesz hiteles, ha életes példával tudjuk bizonyítani az elmondottakat. Elegendő arra rámutatnunk, hogy a református kollégiumok adták a nemzetnek a legtöbb író és költőt: Szenci Molnár Albert, Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Arany János, Jókai Mór, Petőfi Sándor (Pápa, evangélikus volt), Tompa Mihály, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Szabó Lőrinc, Németh László, Gulyás Pál, Oláh Gábor, Nagy László, Szabó Magda, és bizony ehhez jönnek még az erdélyiek: Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Szabó Dezső, Áprily Lajos, Sütő András, Kányádi Sándor, Jékely Zoltán, Wass Albert.

Összefoglaló gondolatok

Látva mindezeket, elgondolkozhatunk azon, milyen bátrak lehettek őseink, amikor egy nemzetújító programot indítottak útjára a 16. században. De az is elgondolkodtató, hogy évszázadok során mennyien beálltak ebbe a sorba és hitük bizonyosságával dolgoztak, küzdöttek a magyar nemzet megújításáért. Pontosabban arról van itt szó, hogyan lehet és kell egy új szemléletet, egy új, teremtő gondolatokra képes és erkölcsiségében is tiszta szellemiséget létrehozni: azaz neveléssel, tanítással és életes bizonyágtétellel új néppé formálni a magyart, erős, művelt és szabad nemzetté!

Mi reformátusok nem azt kérdezzük, mit hoz számunkra a történelem, vagy milyen sorsot szán nekünk a világ, hanem azzal az indulattal és előre néző hivatástudattal olyanformán tesszük föl a kérdést, hogy mi milyen sorsot szánunk a történelemnek. Egyszerűbben fogalmazva: hogyan alakíthatjuk boldogabbá a jövőnket?

Ez a mi legszebb örökségünk és értékünk, s bizony ez ma is az időszerű küldetésünk!

Ferencz Árpád

EGYHÁZ ÉS KÖZÉLET, KÖZÉLETI EGYHÁZ?

Megjegyzések az „egyház-kérdés” margójára

A 20. század és a 21. század egyházainak életét a 20. század kezdetétől kísé-
rő kérdés az egyház közéleti szerepének kérdése, másképpen fogalmazva a
nyilvánosság kérdése. Hallgasson-e az egyház a társadalmat érintő nagy kér-
désekben, vagy esetleg fel kell-e emelnie szavát minden esetben, amikor úgy
véli, hogy az általa képviselt értékek veszélybe kerülnek. A kérdésre nem íga-
zán született jó válasz még akkor sem, ha a magyar református teológia időn-
ként igyekezett a nyilvánosságot érintő kérdésekben megszólalni. A kérdés
sokkal inkább az, hogy a prófétai szerep ellátásának feltétele-e a mindennapi
közéletben való megszólalás, vagy esetleg kevesebb és profilált megjelenés,
netán a hangsúlyos hallgatás nem jelentene-e többet. E sorok szerzője maga
is utat keres, s erre ez a tisztelgő írás jó alkalmat is kínál, hiszen olyan szemé-
lyiséget köszönhetünk, aki a maga életpályáján nagyon is profilált módon
mutatta fel a református lelkész közéleti jelenlétét, ezzel egy régi, klasszikus
hagyományt folytatva. Korábbi kutatásaimra támaszkodva jelen írásban ép-
pen ezért két különböző fogalmat ütköztetek azzal a szándékkal, hogy az utat
kereséshez nyújtson némi támpontot.

A közélet, vagy nyilvánosság kérdésének vizsgálatához először is feltétle-
nül ki kell tekintenünk azon kérdésre, hogy mit is értünk ma a nyilvánosság
fogalma alatt. Ezt a következőkben a világi és egyházi nyilvánosság temati-
kájának bemutatásával kívánom megtenni, különösen támaszkodva Niklas
Luhmann (1927–1998) és Erik Peterson (1890–1960) munkáira. A 20. szá-
zad nagy szociálteoretikusa és az evangéliumi teológiától elforduló, majd ró-
mai katolikussá lett teológus, egyvalamiben megegyeznek: mindketten a ma-
guk rendjén alapvetően érdekeltek a nyilvánosság kérdésének körülírásban,
illetve abban is, hogy a nyilvánosság struktúrái hogyan és milyen módon
befolyásolhatók, ha egyáltalán befolyásolhatók. Ennél is égetőbb kérdésként
jelenik meg munkáikban: jogos-e befolyásolni a nyilvános tér részmecha-
nizmusait, alrendszerait? Ha a kérdést igennel válaszoljuk meg, nyomban
felvetődik annak kérdése is, hogy milyen módon vehet részt a teológia, vagy
az egyház valamely véleményformálási folyamatokban. Jelen munkában arra

vállalkozom, hogy egy lehetséges elméleti tisztázási folyamat irányát felmutassam, mely reménységem szerint a maga rendjén segíthet legalábbis a kérdés tudatosításában. Azt is figyelembe kell vennünk, amire a huszadik század végén a holland teológia több gondolkodója is felhívja a figyelmet, hogy ugyanis a korunkban sokak által már-már euforikus áhítattal üdvözölt „vallás új konjunktúrája”, vagy másképpen az „új vallásosság” még messze nem jelenti a keresztyén hit feleledését, de még az istenkérdés újjáéledését sem igazában. A hiány, amit érezni lehet a posztszekuláris ember életében még messze nem teológiai jellegű, vagy valamely egyházas kegyességben érdekelt. Gerrit Manenschijn ezzel kapcsolatban mondja, hogy „Valakit hiányolni még nem tudás, csak tapasztalat. A szív többet mond, mint az értelem.”¹ Mindezek figyelembe vételével fordítsuk figyelmünket a szociológia mérvadó személyiségének, Niklas Luhmannnak az életművére.

Niklas Luhmann a nyilvánosságról, autopoétikus rendszerekről, vallásról²

Napjainkra általánosan elfogadottá vált azon nézet, mely szerint voltaképpen nem is egy nyilvános térről, de szegregálódott nyilvános terekről kell beszelnünk, amelyeknek egymással való kommunikációja az egy nyilvánosság látszatát kelti ugyan, de valójában csak a résznyilvánosságok bírnak igazi relevanciával. Úgy vélem, ebben a kérdésben fontos figyelniük Luhmann megállapítására, aki úgy véli, hogy a társadalom minden részrendszere a maga sajátos funkcionális logikájának engedelmeskedik, s ezek egymáshoz

1 MANENSCHIJN, Gerrit: *God is zo groot dat Hij niet hoeft bestaan. Over narrative constructies van de geloofswerkelijkheid*, Baarn, Uitgeverij Ten Have, 2001. 93. Manenschijn elméletében a hit nyelvezetének kommunikatív struktúráját vizsgálja és arra a következtetésre jut, hogy az ember egyetlen lehetősége életének fel-adottságát felismerni és így élni, hiszen a hit csak így képes a maga narratív struktúrái érvényre juttatni és hordozni, megtartani emberi életünket. I. m., 374–376.

2 Tudatában vagyok annak a ténynek, hogy a luhmanni vallásemélet a vallás, mint olyan általános jelenségként való vizsgálatával olyan kritériumokat keres, melyek minden vallásra egyaránt és minden további nélkül alkalmazhatóak. Mindemellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a luhmanni életmű a világot egy sajátos szemlélő perspektívájából értelmezi úgy, hogy közben figyelmen kívül hagyja kiindulópontjának legalábbis vitatható pontját, hogy ugyanis objektív szemlélő az ontológiai kérdések tekintetében nem létezik. Ennek ellenére úgy vélem, hogy nézetei az európai összefüggésben, a zsidó-keresztyén értékeken alapuló kultúra világában különösen is alkalmazhatók a keresztyén egyház és teológia szerepének körülírására. Ebben az értelemben, a genitivuszos teológiákat illető minden fenntartásom ellenére is, kénytelen vagyok a következő fejtegetések kontextuális voltát beismerni és elfogadni. Ám úgy vélem, mindez jó támpontot kínál a további párbeszédre nézve még akkor is, ha ezzel csupán egy minimálkonszenzust feltételezek a társadalmi párbeszéd folyamatában.

csak lazán kapcsolódnak. Megvan bennük az a törekvés, hogy saját rendszerperspektívájukat abszolútnak tüntessék fel anélkül, hogy más részrendszerekre figyelemmel lennének. Luhmann szerint ezek a rendszerek „operatíván zárt” rendszerek.³ Ha azonban az operatíván zárt részrendszerek elméletét valljuk, mindenképpen válaszolnunk kell arra a kérdésre is, hogy akkor hogyan jön létre a kommunikáció ezek között a részrendszerek között, hiszen valamiképpen mégiscsak szükség van arra. A luhmanni elmélet meglátása szerint a részrendszerek határain túlmutató információk egy bizonyos „térben” sűrűsödnek össze, amelyet a maga kódjaival, szabályaival, eljárási mechanizmusainak sokféleségével „nyilvánosságnak” nevezünk.⁴

Luhmann a nyilvánosságot generáló elemek között első helyen nevezi meg a tömegtájékoztatót. A tömegtájékoztató jellege szerint alaposan leegyszerűsítő mechanizmusokkal dolgozik, hogy az így létrejött és egyértelműsített térben az információk átadása tudatosan és célzatosan történjen meg, ezzel egy olyan hatást generálva, amely valamely, társadalmilag elfogadott *commonsense* irányába mozdítja el az információk felhasználóit. Ebben az értelemben a tömegtájékoztató nem tesz egyebet, mint a nyilvánosságot reprezentálja.⁵ Amennyiben ebből, a leegyszerűsítő mechanizmusokat komolyan vevő reprezentáció-elméletből indulunk ki igen érdekes kérdésként vetődik fel a társadalmi emlékezés és felejtés szerepe. Ha a társadalmat sajátos alrendszerek sokaságából összetevődő és ezek együtthatása folytán működő egésznek tekintjük, magától értetődő természetességgel vetődik fel a

3 LUHMANN, Niklas: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1998. 707–776.

4 V. ö.: i. m., 595k. Természetesen Luhmann tudatában van annak, hogy elmélete azért sebezhető, mert a társadalom, annak minden alrendszerével együtt emberekből épül fel, s végső fokon minden általánosan elfogadott szabály magában hordozza a tévedés lehetőségét, hiszen az egyén–egyen kommunikáció sok esetben minden szabályszerűséget felborítva zajlik. Luhmann fenntartásait lásd i. m., 24k.

5 „Die Funktion der Massenmedien wäre demnach nicht in der Produktion, sondern in der Repräsentation der Öffentlichkeit zu sehen. Dabei ist von »Repräsentation« in einem kontrahierenden” reduktiven Sinne die Rede. Gerade weil »Öffentlichkeit« für alle Systeme, die Massenmedien selbst eingeschlossen, immer die andere, unzugängliche Seite ihrer Grenzen beschreibt und nicht in Richtung auf bestimmte Partnersysteme spezifiziert werden kann, ist es notwendig, sie zu Repräsentieren in der Form von Realitätskonstruktionen, an denen alle Teilsysteme, ja alle Menschen teilhaben können, ohne dass daraus eine Verpflichtung erwüchse, in bestimmter Weise damit umzugehen. Die Repräsentation der Öffentlichkeit durch die Massenmedien garantiert mithin im laufenden Geschehen Transparenz und Intransparenz zugleich, nämlich bestimmtes thematisches Wissen in der Form von jeweils konkretisierten Objekten und Ungewissheit in der Frage, wer wie darauf reagiert.” LUHMANN, Niklas: *Die Realität der Massenmedien*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1996. 188.

rendszer-immanens szelektivitás kérdése is. A rendszerek egyik alapvető jellemzője ugyanis az, hogy képesek az információkat és a tényeket szelektálni, s ezen az alapon egyfajta *autopoésizist* létrehozni. Az ilyenformán létrejött rendszer azonban magas fokon szelektív.⁶ Ezen szelektivitás abban is megmutatkozik, hogy a rendszer a maga működésébe beépítette a szelektív információfeldolgozást, az információk archiválását és persze nem utolsó sorban a felejtést. Mindezzel azonban már egy olyan kérdést érintünk, amely messze túlmutatna jelen dolgozatom keretein, és abba az irányba vinne el minket, milyen szerepe is van az emlékezés-felejtés dialektikus kettősségének a szociális rendszerek, a társadalom, s dolgozatom témájára tekintettel különösen is az egyház életében. Mindenképpen látnunk kell azonban azt, hogy a felejtés az autopoétikus rendszerek különösen fontos eleme. Mindez abból a tényből következik, hogy a folyamatos információ beáramlás, amennyiben az korlátok nélküli rendelkezésre állást, előhívhatóságot feltételez, egy bizonyos idő után a rendszer számottevő erőforrásait foglalja le, illetve annak működését és a tényleges feladatok, azaz az aktív információcsere leállását vonja magával. Luhmann ennek értelmében feltételezi, hogy a szociális rendszerek esetében a felejtés szerepe rendkívül fontos. Ennek a folyamatnak a során a rendszer bizonyos, rendszerimmanens elvek figyelembe vételével kialakítja az elvetendő és a megőrzendő információkra vonatkozó mechanizmusokat. Ezek a mechanizmusok minden esetben rendszerhez vannak kötve, és feladatuk a rendszer működésének, biztonságának és hatékony információcseréjének garantálása.⁷ Ez a rendszer azonban csak abban az esetben működhet, ha

6 Lásd LUHMANN: *Die Gesellschaft*, 65k.: „Autopoietische Systeme sind Systeme, die nicht nur ihre Strukturen, sondern auch die Elemente, aus denen sie bestehen, im Netzwerk dieser Elemente selbst erzeugen. Die Elemente (und zeitlich gesehen sind das Operationen), aus denen autopoietische Systeme bestehen, haben keine unabhängige Existenz. Sie kommen nicht bloss zusammen. Sie werden nicht bloss verbunden. Sie werden vielmehr im System erst erzeugt, und zwar dadurch, dass sie (auf welcher Energie und Materialbasis immer) *als Unterschiede in Anspruch genommen werden*. Elemente sind Informationen, sind Unterschiede, die im System einen Unterschied machen. Und insofern sind es Einheiten der Verwendung zur Produktion weiterer Einheiten der Verwendung, für die es in der Umwelt des Systems keinerlei Entsprechung gibt [...] Autopoiesis ist deshalb nicht als Produktion einer bestimmten »Gestalt« zu begreifen. Entscheidend ist vielmehr die Erzeugung einer Differenz von System und Umwelt [...] Autopoiesis ist also, recht verstanden, zunächst **Erzeugung einer systeminternen Unbestimmtheit**, die nur durch systemeigene Strukturbildungen reduziert werden kann.”

7 Lásd LUHMANN: *Massmedien*, 193.: „Vergessen macht frei. Da aber das Vergessen seinerseits nicht erinnert werden kann, braucht man ein Schema, das regelt, was bewahrt bleibt und wiederverwendet werden kann. Dies können Wahrnehmungsschemata sein, die es ermöglichen, den Blick zu focussieren und am Vertrauen das Unvertraute zu erkennen. Es können aber auch abstrakte Kategorisierungen sein[...] Schemata zwingen nicht zu

kialakulnak azok a gondolati sémák, rendszerhez kötött struktúrák, amelyek lehetővé teszik nem csupán a felejtést, hanem a tanulást és az emlékezést is. E tekintetben a három tevékenység között voltaképpen semmilyen formális különbség nem fedezhető fel, hiszen működésük formalizált logikája ugyanaz. Ezen formalizált logika mentén haladva a három folyamat egyforma intenzitással zajlik még akkor is, ha szellemi létünknek és a társadalmi alrendszernek csak valamely sajátos részét érinti is.⁸

Luhmann tömegtájékoztatással kapcsolatos gondolatai egy sajátos ket-tösségre épülnek: egyfelől abból indul ki, hogy a társadalmi alrendszerek a tömegtájékoztatás segítségével kommunikálnak a környezet egészével, míg másfelől ez a kommunikáció kötve van mindazon sémákhoz, melyek a rendszer-környezet kommunikációjának elősegítése kapcsán operációk formájában rendelkezésünkre állnak. Mindez azt is jelenti természetesen, hogy a sémák maguk rendjén a rendszer rugalmasságát megkérdőjelezzik, abban az értelemben, hogy a rugalmasság a struktúrák fogságába kerül, és csak az azok által megszabott keretek között nyilvánulhat meg.⁹ Kétségtelen tény, hogy a

Wiederholungen, sie legen auch das Handeln nicht fest; ihre Funktion liegt ja gerade darin, Spielraum für frei gewähltes Verhalten zu generieren in einem System, das sich durch seine eigene Vergangenheit in dem Zustand (und in keinen anderen) versetzt hat, in dem es sich gerade befindet. Dazu dient die (nicht notwendig begriffliche) Abstraktion, das Absehen von [...], die Repression der zahllosen Details, die Situationen als einmalig und unwiederholbar markieren. Aber Abstraktion heisst eben auch, dass neue Situationen das Schema modifizieren können.”

- 8 Nagyon meggondolkodtató ebben a vonatkozásban, hogy mi is történik a társadalmi értékekkel az új sémák kialakulásának kapcsán. Ezeket a sémákat Kant után szabadon az operacionális műveletekkel hozhatjuk kapcsolatba. Vö. KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája* (ford. Kis János), Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2009. (B179), 176–177, amely szerint a sémák nem mások, mint szabályok, melyek az operacionális műveleteket szabályozzák. Kant maga így fogalmaz ennek kapcsán: „[...] láttuk, hogy a fogalmak teljességgel lehetetlenek és minden jelentést nélkülöznek, ha nincs valamilyen tárgy adva vagy önmaguk, vagy legalább alkotóelemeik számára, s ennél fogva egyáltalán nem vonatkozhatnak magukban való dolgokra [...] E formai és tiszta feltételt, mely az értelmi fogalmat használata során az érzékelésre korlátozza, ezen értelmi fogalom sémájának nevezzük, s a módot, ahogyan az értelem e sémákkal eljár, a tiszta értelem sematizmusának.” Felvetődik azonban ennek kapcsán a jogos kérdés, mi történik ezekkel a szabályokkal egy „kockázat-társadalomban”? Dolgozatom témájának kapcsán kérdéses az is, hogy hogyan változnak, ha változnak az operacionális műveleteket szabályozó sémák az egyházi nyilvánosság működése tekintetében.

- 9 Lásd LUHMANN: *Massenmedien*, 207.: „Die bisherigen Überlegungen hatten sich durch zwei Ausgangspunkte leiten lassen. Der eine besagt, es handle sich bei den Massenmedien wie bei allen Funktionssystemen um ein operativ geschlossenes und insofern autopoietisches System. Der zweite betont, dass dies auch für Kognitionen gelte, denn auch Kognitionen sind Operationen und können daher nur im System produziert werden. Dies gilt auch dann, wenn man berücksichtigt, dass in der Gesellschaft mit dem System der

luhmanni elvek világosan felmutatják a rendszer működésének szükséges és elégséges feltételeit, különösen is tekintettel annak megfelelő működésére.

A nyilvánosság kérdésének tisztázása kapcsán azonban szükséges egy pillantást vetnünk arra a nem jelentéktelen szerepre, amelyet Luhmann a vallásnak és a vallás által meghatározott térnek tulajdonít a társadalom rendszereinek és alrendszereinek összefüggésében. Akkor is szüksége ezt a kitekintést megtennünk, ha tudatában vagyunk annak, hogy a magyar társadalom realitásai között az egyháznak és a vallásnak messze nincsen olyan meghatározó szerepe, mint némely nyugati társadalmakban. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt sem, hogy a semleges megfigyelő pozíciója ebben a kérdésben, mint sok más kérdésben sem létezik.¹⁰ Valamilyen formában mindenképpen állást kell foglalni, hiszen a hiteles értelmezéshez

Massenmedien aus dessen Umwelt heraus kommuniziert werden kann. Denn auch diese Kommunikationen sind nur möglich auf Grund des Wissens, das die Massenmedien bereitgestellt haben; und ausserdem verstehen die Massenmedien das, was ihnen mitgeteilt wird, nur auf Grund ihres eigenen Netzwerkes der Reproduktion von Informationen. Jede Kommunikation in und mit Massenmedien bleibt gebunden an die Schemata die dafür zur Verfügung stehen." A kérdés e tekintetben csak az lehet, amire egyebekben a barthi teológia és pneumatológia egy sajátos teológiai választ ad, hogy mennyire és mennyiben képes az egyházi kommunikációs tér egy más jellegű, legalábbis az eseti megnyilvánulások szabadságát garantáló tér kialakítására. Az eddigiekben felmutatott pneumatológiai kérdések kapcsán ezt igyekeztem bemutatni. A kérdés azonban e helyen más vetületben is felmerül, azaz abban az értelemben, hogy a teológia pneumatológia által felmutatott alternatívája mennyiben valós alternatíva az operacionális műveletek diktátuma által meghatározott rendszerek és alrendszerek együttthatásának következményeként kialakult világrendben.

- 10 Különösen nem létezik a semleges pozíció a vallás és a politikai gondolkodás összefüggéseiben. HOELZL, Michael – WARD, Graham (eds.): *Religion and political thought*, London – New York, Continuum Publishing Group, 2006. 1k., ahol a szerkesztői előszóban a vallási és politikai kérdéssel kapcsolatban megállapítják, hogy az eredeti rend ez volt: „There is no neutral position in a game of chess. The opening move is a bid for power on a level playing field. The hierarchy of figures (kings, queens, bishops, knights and pawns) is deployed into the desire of dominate [...]”. Majd a vallás szerepéről szólva kiemelik: „The function of religion was to guarantee the stability of this world-view and provided both a common knowledge on the right social order on earth, and the order of the things in the next life.” Uo. A vallás ezen szerepe azonban legkésőbb a felvilágosodás idején, de napjainkra nézve bizonyosan megszűnt: „The »chessboard« figured, the common ground was rent apart and gave way to the random construction of trenches and no-mans-land. No rules could then limit the use of violence, because each individual considered themselves to be king of their personal domain. The equality among players informed Hobbes understanding of the natural condition of humankind.” i. m., 2. A szerkesztői előszóban arra a veszélyre is figyelmeztetnek, hogy napjainkra a kérdésben egyre inkább ismét valamifajta dualista struktúrához tér vissza a társadalom, melynek veszélyei nem elhanyagolhatóak, ha a dualista ellentétekre gondolunk, melyet a sakktábla képeben mutattak fel a szövegben. Úgy vélem, ennek figyelembe vétele a teológia számára is nagy, megoldandó feladat.

szükséges az állásfoglalás. Saját pozíciónkat csak abban az esetben tudjuk meghatározni, ha a nagy társadalmi játszmák többi szereplőinek pozíciói is ismertek. A luhmanni modellben felvázolt keretek között arra törekszem, hogy az általa a vallási alrendszer sajátosságaiként megadott paramétereket figyelembe véve, azokra az elemekre koncentráljak, amelyek a saját és sajátos teológiai látás lehetőségét hordozzák, vagy hordozhatják. A modern politikai teológia igyekszik annak árnyékát is elkerülni, hogy a barát-ellenség sémák megkötő kettősségében gondolkodjék, sokkal inkább törekszik a politikában a „lehetetlen művészetét” meglátni és a vallás sajátos kiegyenlítő erejét ebbe az irányba felhasználni.¹¹ Luhmann megközelítésnek bemutatását annál is fontosabbnak tartom, mert amint arra egy, a német elit-újságírók körében végzett alapos szociológiai felmérés rámutat, a modern mediatizált világ meghatározó véleményformálói a rendszerelméleti vallásszemléletet messze előnyben részesítik a diskurzus-alapú valláselmélettel szemben.¹²

Arról sem felejtkezhetünk meg, hogy még olyan szociológusok is, mint Jürgen Habermas napjainkra, korábbi, szekularitást hangoztató nézeteiktől eltérve, a vallást és annak vizsgálatát központi problémaként látják és láttatják.¹³ Ezt a nézetet csak erősítik az Európában is megjelenő radikális, vagy egyre jobban radikalizálódó vallási irányzatok.

Luhmann a vallásról, illetőleg pontosabban a vallásnak a társadalomban elfoglalt szerepéről abban az értelemben értekezik, hogy a társadalom a maga

11 Lásd MANEMANN Jürgen: *The Depoliticization of God as a Challenge for Political Theology* in: HOELZL, Michael – WARD, Graham (edcs.): *Religion and political thought*, London – New York, Continuum Publishing Group, 2006, 268 – 281., különösen 279. Manemann tézise a valláshoz való modern visszatérés elméletéből indul ki, hogy az újkor modern politikai teológiája számára ezzel teremtse meg az érvelési alapokat. Élesen szembehelyezkedik Carl Schmitt valláselméletével és helyette a posztmodern kornak jobban megfelelő megközelítést kínálja, amint arra az előbbieken utaltam is.

12 Lásd GÄRTNER, Christel – GABRIEL, Karl – REUTER, Hans-Richard: *Religion bei Meinungsmachern. Eine Untersuchung bei Elitejournalisten*, in: *Deutschland, Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2012. 259.: **A munka kiértékelő részében kiemelik, hogy a német vezető újságírók egyhangúlag azt állították, a média beszámolóiban, a különböző tudósításokban a vallással kapcsolatos hírek hírértéke a mérvadó és nem azok vallási jellege. Igen meggondolandó azonban a tanulmány vallási önértelmezéssel kapcsolatos megállapítása: uo.: „Die Bedeutung der Religion für die eigene Lebensführung variiert, wobei die Mehrheit eher zum Pol der Irrelevanz tendiert. Gleichzeitig stellen wir bis gegen Ende der Interviewphase überraschend fest, dass unter den befragten Elitejournalisten niemand war, der einen expliziten Atheismus vertrat.”**

13 Lásd HABERMAS, Jürgen: »Das Politische« – Der Vernünftige Sinn eines zweifelhaften Erbstücks der politischen Theologie, in: MENDIETA, Eduardo – VAN ANTWERPEN, Jonathan (Hrsg.): *Religion und Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2012. 28–52. Habermas megállapítja: »Das eschatologische Denken einer politischen Theologie, die un-

kérdéseit, a társadalmi alrendszerek pedig a maguk sajátos kérdésfelvetéseit minden esetben az „értelem” (*Sinn*) összefüggéseiben teszik fel. Husserl metaforáját használva azt mondhatjuk ebben az esetben, hogy a világ a formális logika operacionális műveletei számára értelmet adó távlatként, értelmi horizontként jelentkezik.¹⁴ Luhmann vallással kapcsolatos gondolatai témánk szempontjából azért is érdekesek és relevánsak, mert ő kiindulópontként tisztázza, hogy az „értelem” kérdésének realitása csakis a paradoxon és a dialektika segítségével képzelhető el... Megállapítja, hogy a „paradoxonok csakis az értelemszerű operációs műveletek hálózatában nyernek realitást.”¹⁵ Ebben az összefüggésben fontos látnunk azt, hogy a vallás által alkotott rendszerek tekintetében is az „értelem” egy nem tagadható „kategória” és „médiüm” is egyben.¹⁶ Ezt figyelembe véve kell a vallásos beszédről és annak értelméről beszélni. Nyilvánvaló azonban, hogy abban a pillanatban, amint a vallási alrendszereknek értelmet adó formát a beszéd által határozzuk meg, szembesülnünk kell ezen értelem sebezhetővé válásnak folyamatával. Voltaképpen tehát azzal szembesülünk, hogy ugyan beszédünkben különbséget tudunk tenni „értelmes” és „értelmetlen” dolgok között, de ez magával vonja annak a kockázatát is, hogy a vallási értelmezési horizontot meghatározó szövegek a maguk rendjén szövegekként válnak értelmezhetővé.¹⁷ Mindez sajnálatos módon azt is jelenti, hogy ezzel a „vallásilag értelmes tematika az idők változásának kiszolgáltatottá válik”.¹⁸ Ennek az elméletnek az értelmében a vég-

ter demokratischen Bedingungen erneuert worden ist, erinnert das normative Denken der politischen Theorie auch an die zeitliche Dimension des jeweiligen zeitgenössischen Kontextes.” 46. Ebben az összefüggésben mondja ki azt is, hogy a demokratikus állam alkotmánya és ezzel államrendje is minden esetben egy „projekt” marad, ennek nyitottságára emlékeztet a politikai teológia eszkatológiai távlata. Uo. Úgy vélem ennek a figyelmeztetésnek komolyan vétele napjaink egyik legfontosabb feladata.

14 Lásd LUHMANN, Niklas: *Die Religion der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2002. 16k. A vallás itt értelmet adó formaként jelenik meg a munka első fejezetében, 7–53.

15 Lásd i. m., 18.: „Im Moment ist nur festzuhalten, dass auch Paradoxien im Netzwerk sinnhaften Operierens und nur hier Realität gewinnen.”

16 I. m., 22k.

17 Ebben az irányba hat az is, hogy a mediálisan meghatározott világképben a vallás új előretörésével kell számolnunk, amely magával hozza az értelmezés kérdésnek újra felvetését is. L. GÄRTNER et. al.: i. m., 262k.

18 Lásd LUHMANN: i. m., 23k.: „Damit ändern sich aber die Formen des Glaubens, die jetzt noch möglich sind. Sie werden zum Beispiel zu »Texten«, die interpretiert werden können; zu Texten, in die neuer zeitgemässer Sinn nachgefüllt werden kann. Dafür ist eine Schriftfassung des Textes hilfreich, aber die Unterscheidung schriftlich/mündlich gibt uns nicht die entscheidende Einsicht. Vielmehr hängt die Glaubensgeltung des Textes von einer laufenden »redescription« ab. Nur in diesem Sinne kann ein Text, um es metaphorisch

bemenő „újrairás” (*redescription*) folyamata a hívő emberekben egy alapvető bizonytalanság érzetét kelti, hiszen nem meghatározott és ezért bizonytalan az, hogy mi az, ami maradandó, és mi az, amit a változó idők függvényében újra kell értelmezni, mondani, gondolni.¹⁹

Alapvetően a luhmanni rendszerszemléletben a vallás kérdésének leírása is a megfigyelő és a megfigyelhető kategóriáinak felhasználásával és kidolgozásával történik. A megfigyelő és a megfigyelt viszonya az, amely végeredményben Luhmann szerint a vallás lényegéhez közelebb visz. Ilyenformán az is világos, ahogy a felvetés a teológusok számára nehezen elfogadható racionalitással, pusztán a megfigyelhető-megfigyelt, nem megfigyelhető-nem megfigyelt kategóriákban enged gondolkodni. Úgy vélem, mindazonáltal pontosan erre a kérdésre érdemes nagyon is figyelni, ha a teológia más látását kívánjuk a luhmanni redukcionista valláselmélettel szemben érvényesíteni. Kétségtelen tény: a német teoretikus elismeri annak a lehetőségét, szerepét és hasznát is, hogy a vallás éppenséggel a maga sajátos dinamikájának köszönhetően lehetővé teszi a különbségtételt a megfigyelhető és a között,

auszudrücken, ein lebender Text sein und bleiben.“

- 19 Luhmann a vallással kapcsolatosan a nagyon is meggondolandó kérdést teszi fel, hogy ki a megfigyelő a vallási alrendszer folyamatainak vizsgálatakor és arra a kérdésre keres választ, hogyan is értelmezendő a világ, ha a kezdeti különbségtételt, azaz a menny-föld teremtésbeli dualizmusát komolyan vesszük. L. i. m., 24k.: „Und wenn man nach Unterscheidungen fragt, fragt man nach dem, der sie trifft- nach dem Beobachter. Die Frage lautet dann: wer ist der Beobachter der Religion? Theologen werden vielleicht die überraschende Antwort geben: Gott [...] Wieso und wie bildet sich überhaupt diese merkwürdig-asymmetrische Form, bei der die eine Seite zur anschlussfähigen Operationen zur Verfügung steht, während die andere dadurch notwendig mitwirkt, dass sie unmarkiert bleibt? Und ausserdem: was wird aus der Welt selbst, wenn sie, wie im Akte der Schöpfung erlaubt, dass Unterscheidungen getroffen werden? Himmel und Erde. Und wieso dieser Anfang und kein anderer, Wieso fängt es mit einer Einteilung an, das heisst: einer Unterscheidung von irreflexivem Sein? Weil nur so der, der die Unterscheidung trifft, es vermeiden kann, in die Unterscheidung selbst einzutreten?” A kérdés vallástudományi oldalával nem foglalkozhatom, de jogos voltának elismerésével utalok e helyen G. Leeuw vallásfenomenológiájára, mint ahol jelen kérdés némely vetületével a szerző kifejezetten foglalkozik. Különösen is programszerű az, ahogyan művében a kérdést felvezeti: „Was der Religionswissenschaft Objekt der Religion heisst, ist in der Religion selbst Subjekt. Der religiöse Mensch sieht dasjenige, worum es sich in seiner Religion handelt, immer als das Primäre, Verursachende. Erst der Reflexion wird es zum Gegenstande des betrachteten Erlebnisses. In der Religion ist Gott der Agent in der Beziehung zum Menschen, die Wissenschaft weiss nur vom Tun des Menschen in der Beziehung zu Gott, nichts vom Tun Gottes zu erzählen.” VAN DER LEEUW, Gerardus: *Phänomenologie der Religion*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck),³ 1956. 3. Van der Leeuw megállapításai semmit sem veszítettek aktualitásukból, különösen is az, hogy a vallásban, amint azt alapos elemzésében kifejti, minden esetben hatalomról és hatalomgyakorlásról van szó. Vö. i. m., 3–37 a hatalomgyakorlás módjairól és fenomenológiai megjelenéséről.

ami a megfigyelés keretei közé semmilyen módon nem fér be. Ebben az értelemben a vallás és a vallási megközelítés mindenképpen szolgálatot tesz és tehet annak a társadalmi diskurzusnak, mely világunk lényegére és végső értelmére nézve folyamatosan folyik társadalmunkban.²⁰

Kétségtelen tény, a rendszerszemléletű valláselmélet „kettőzés-elmélete” nem a hagyományos megközelítés. Igazságértékét tekintve azonban kénytelenek vagyunk tudomásul venni, hogy benne igenis megjelenik egy bizonyos igazságmomentum különösen is, ha a dogmatikai rendszerek sajátosságait nézzük. A kettőzés elmélet értelmében ugyanis a rendszer bizonyos dolgokat, melyeket sajátos szelektivitása által meghatároz a különleges, és mint olyan meghatározó kategóriába helyez, ezzel megadva azoknak az értelmező kulcs szerepet. A teológiában ezt a legutóbbi idők fejleményei kapcsán hermeneutikai kulcsoknak nevezzük. Igaz azonban, hogy e helyen Luhmann jóval mélyebb értelemben tekint a kérdésre, mintha az pusztán hermeneutikai kulcs volna, bár kétségtelenül az is. Mindenesetre látnunk kell azt: a luhmanni gondolatok abban az értelemben mindenképpen meghatározóak, hogy bennük a realitás megközelítésének olyan módja villan fel, amely a teológia számára is meghatározó, vagy legalábbis iránymutató lehet.

Ezek szerint a realitás meghatározásának kapcsán legitimnek tekinthetjük azt a megközelítési módot, amit például a 20. század egyházatyjának tekintett Karl Barth maga a KD-ben gyakorol és bemutat, vagy amit Eberhard Jüngel

20 Luhmann szerint maga a vallás alkotja meg a megfigyelhetőt, azzal, hogy különbségtétele folytán: „sie etwas für Beobachtung bereitstellt, was nicht unter diese Kategorie fällt.” LUHMANN: i. m., 59. Ugyanakkor azonban a megfigyelhető (és ilyenformán uralható) világ is megszületik ezzel, hiszen különbség lesz a megfigyelhető és a nem megfigyelhető között. Ezzel a negációval jön létre voltaképpen az a különbségtétel, amely minden vallási megismerésnek, de voltaképpen és tágabb értelemben minden értelem-keresésnek az alapja. Ezzel a nézettel szemben a klasszikus teológia, amint azt Barth már a Római levél kommentárjában felmutatja, abból az Isten keltette nyugtalanságból él, mely az ember minden tevékenységét csak válaszádnak látja és értelmezi: „Nekünk tudnunk kell: ettől a nyugtalanságtól nem lehet megszabadulni, sem precízió, sem lelkiismereti szabadság [...] által [...] tudnunk kell, hogy az ember végső szükségében minden út zsákutca, s csak az a kapu marad nyitva, melyet Isten nyit meg [...] Erősségünk az elhordozás, melyben mi magunk nem is jelenünk meg csupán egyszerűen jelen vagyunk emlékezőkként és nyugtalanító tényezőként [...] Az erős, éppen mert erős nem áll senki ellenében, de mindenkit támogat. Nem siet előre, várakozik. Nem nyugszik, hanem virraszt. Nem oktat, imádkozik, vagy imádkozva oktat. Nem fellép, hanem visszalép. Sehol nincsen ott, mert mindenütt jelen van.” BARTH, Karl: *Römerbrief. Zweite Fassung* 1922, Herausgegeben von Cornelis van der Kooi – Katja Tolstaja [GA II/47] Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2010. 698. [A szöveget, saját fordításomban, eddigi gyakorlatomtól eltérően azért idézem fordításban, mert így talán világosabbá válik azon érvelés teológiai gyökere, amely egész írásom gerincét adja. F.Á.]

képvisel napjainkban, s amelynek értelmében a valóság és realitás fogalmait a társadalmi részrendszerekre is jellemző legitim módon lehet a teológiai szóhasználatban és értelmezésekben is használni. Úgy gondolom, ennek a belátása nagymértékben elősegítheti annak a célnak a megközelítését, amely az Evangélium hiteles hirdetése kérdésének kapcsán arra figyelmeztet, hogy a kérdések megválaszolása tekintetében az egyháznak és a teológiának szükségszerűen alkalmazkodniuk kell a meglévő diskurzus rendszerek szabályaihoz. Lehetősége van viszont arra, hogy ezeknek a szabályoknak a betartásával saját szabályait is megjelenítse a társadalmi közbeszédben és vitákban. Jüngel teológiának magas fokú elfogadottsága erre a lehető legjobb példát kínálja. Luhmann azt állítja, hogy erre azért van lehetőség, mert a vallási rendszer maga is olyan rendszer, mely a társadalom komplex rendszereinek összefüggésében a saját és sajátos nézőpont érvényre juttatására törekszik- ez pedig mindenképpen legitim próbálkozás.²¹

A luhmanni, vallásra vonatkozó nézetek nem lennének teljesek, ha nem tekintenénk ki legalábbis vázlatosan arra, amit ebben a rendszerszemléletű gondolkodásban szerzünk a vallási rendszerek sajátosságával kapcsolatosan megfogalmaz. A klasszikus *ecclesia visibilis* és *ecclesia invisibilis* kettősségére is tekintve, a rendszer sajátos és komolyan veendő kritikát fogalmaz meg a szekularizált társadalmi közegben élő egyházra nézve. A kritika lényege szerint arra mutat rá, hogy az egyház, mint spirituális kommunikációt megvalósító társadalmi entitás (Luhmann nem térnek nevezi ugyan, de lényegében

21 Lásd LUHMANN, Niklas: *Funktion der Religion*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1977. 247.: „[...] auch ein System für sich, das ein Komplexitätsgefälle mit Bezug auf eine innergesellschaftliche und eine aussergesellschaftliche Umwelt zu stabilisieren hat. Nur in dieser Systemreferenz und ihrer Umweltsstruktur, nur im Bezug auf sich selbst und die eigene Umwelt, kann das Religionssystem mit Einsatz eigener Reflexionsmittel disponieren.“ Igaz, hogy ez a megközelítés, minden megengedő volta ellenére is megszorító elemeket tartalmaz, azonban látnunk kell e megszorító rendszerelméleti megközelítés lehetőségeit is, mint amelyek olyan kitörési pontok, amelyek a teológiai világtérkép számára a már bekövetkezett szekularizációs folyamatban biztos párbeszédet elősegítő támpontok. E tekintetben hivatkozom a fejtegetések folytatására: „Es genügt also nicht, die Auflösung- und Relationierungsetchniken anderer Funktionsbereiche einfach in die Religion zu importieren, um diese Komplexitätsbewusst zu machen. Aber es könnte Formprobleme abstraktesten Art geben, in denen Weltprobleme und theologische Probleme konvergieren. Schliesslich führt jede Diskretisierung und Typisierung in Komplexitätsprobleme, so dass alle Bemühung des Umgangs mit hoher strukturierter Komplexität zugleich jenes Strukturierungsrisiko betreffen, auf das auch die Religion zu antworten hat.“ Kétségtelen tény, ezzel még nem oldottuk meg, és legfőképpen nem oldottuk fel alapvető dilemmáinkat, de mindenképpen rámutattunk arra, hogy a kérdések megoldásnak semmiképpen nem lehet az a módja, hogy a vallást és a vallások megközelítéseket a társadalmi párbeszéd-ből kizárjuk.

így is nevezhető) szemben áll az egyháznak szervezetként való felfogásával. Szekularizált környezetben az egyház hajlamos a szervezeti elemeket kiemelni és a spirituális kommunikáció messzemenően háttérbe szorul.²² Nem kevésbé meggondolandó az sem, hogy a vallás, illetőleg a vallási alrendszerek komplexitásának kialakulási folyamatát elemezve Luhmann felhívja a figyelmet arra, hogy az idők folyamán a vallásokban kialakult egyfajta szervezési rend, amely komplex dogmatikák kialakulását hozta magával. Ennek a szervezési rendnek folyamatokat meghatározó jellege azonban éppen abban rejlik, hogy ez esetben a szervező erő nem egy központ, hanem a határok. A határok, amelyek ebben az értelemben a rendszer kizáró erejét mutatják a maguk rendjén nem mások, mint működő kizárási mechanizmusok, amelyek minden esetben lehetővé teszik a közösséghez való tartozás világos

22 I. m., 288.: „Begriffena ls System geistlicher Kommunkation ist auch eine christliche Kirche offensichtlich keine Organisation. Theologen halten denn auch, gegenteiler Kirchenpraxis zum Trotz, zum Beispiel mit der These des Miteinander der ecclesia visibilis und der ecclesia invisibilis an der Unentscheidbarkeit der Mitgliedsfrage fest. Schärfer kann der Organisationscharakter (im hier gewählten Verständnis) gar nicht negiert werden. Andererseits gibt es durchaus Anhaltspunkte dafür, dass Kirchen als Organisation über Entscheidungsprozesse erzeugt werden und dass im Laufe der neuen Zeit, wie einer Art Einstellung auf die Säkularisierung der Gesellschaft, die geistliche Kommunikation zurücktritt, die Organisation dagegen hervortritt, bis schliesslich geistliche Kommunikation als eine Amtspflicht, eine Art organisierte Veranstaltung begriffen wird.“ **Úgy vélem, ebben a sajnos sok esetben empirikusan is igazolható jelenségben Luhmann mindenképpen megragadott valamit, ami napjaink egyházi szervezeteinek fejlődését jellemzi: a spiritualitásról való beszéd csak azt felejteti el velünk, amit Barth a KD IV/4.-ben így fogalmazott meg: „Sie kann mit seiner göttlichen Beauftragung zu einem bestimmten kirchlichen Amt und mit seiner göttlichen Einweisung in ein solches zusammenfallen – sie muß es aber nicht. Es gibt auch ganz individuelle, es gibt auch vorübergehende und wechselnde Befähigungen dieser Art – auch solche, die sich ganz unmöglich in den Rahmen einer institutionell kirchlichen Amtlichkeit einspannen lassen. Es kann und wird die «Hierarchie» solcher Befähigungen und Einweisungen, die Über- und Unterordnung der Einen im Verhältnis zu den Anderen nie und nirgends eine starre, sie wird immer und überall beweglich sein und bleiben müssen, so daß je und je die ersten Empfänger und Träger einer bestimmten Gabe praktisch aus Letzten zu Ersten, aber auch aus Ersten zu Letzten werden können. Es wird aber umgekehrt das Kriterium der Echtheit der Praxis aller institutionell-kirchlichen Amtlichkeit immer und überall die Frage sein: ob der in diesem oder jenem «Amt» Dienende ein Empfänger und Träger des zu seinem Tun unentbehrlichen Charismas und zuerst und zuletzt der allen Geistesgaben überlegenen Liebe ist oder nicht ist. So daß die Bitte: Veni Creator Spiritus! an keiner Stelle und zu keiner Zeit des Lebens und Dienstes der Gemeinde und also des Vollzugs der christlichen Mitmenschlichkeit entbehrlich werden kann, nicht immer und überall neu gebetet werden muß.“** BARTH, Karl: *Kirchliche Dogmatik*, München – Zürich, Chr. Kaiser Verlag – Evangelischer Verlag Zürich, 1932–1967. 42. Megdöböntő ez az egybeeső meglátás a két különböző korban keletkezett és más-más irányultságból szerzett szöveg között. A „hivataltok-egyház” kritikája e tekintetben is mindenképpen mérlegelésre érdemes a jelen egyházi viszonyai tekintetében is.

körülhatárolását.²³ A közösség által meghatározott kizárási mechanizmusok nem csak elhatárolódást jelentenek, de egyben a biztonság és a valahova tartozás illúzióját is kínálják a közösséghez tartozók számára. Úgy vélem, legalábbis ebben a tekintetben a luhmanni rendszerelméletű vallás–megközelítés nagyon is feladja a leckét a kortárs vallási elméletekkel foglalkozóknak. Abban az értelemben is foglalkoznunk kell és érdemes is foglalkoznunk a kérdéssel, mert ezen elmélet felhívja figyelmünket arra, milyen kevésbé törődik az egyház azzal, hogy tagjainak egyházhoz való hozzáállását „egyáltalán döntésként” értékelje.²⁴

Luhmann vallásról, egyházzal és annak tagjairól vallott gondolatai kijelölik azt az irányt, amelyben haladva a modern kor „kockázat-társadalmának” emberét az egyház egy lehetséges irányba tudja mozdítani. Kétségtelen tény: az „egomániás” világkép napjainkra tarthatatlanná vált, a kérdés azonban, melyre jelen dolgozatomban is keresem a választ az, hogy milyen választ tud adni az egyház, a teológia, a kereső emberek döntést igénylő és határok felmutatását is váró törekvéseire. E feladat komolyan vétele fogalmaztatja meg a kérdést, hogy amennyiben az egyház, a vallás a társadalomban ilyen és így körülhatárolható szerepet tölt be, miként beszél az egyházon belüli teológiai nyelvezet a nyilvánosságról, mint teológiai fogalomról.

Erik Peterson eszkatológiai-pneumatológiai nyilvánosság fogalma

E céloom megközelítését Erik Peterson teológiai látásának rövid felvillantásával kívánom bemutatni. Döntésem nem véletlenül és semmiképpen nem esetlegesen esett Peterson személyére, hanem nagyon jól körülhatárolhatóan két okból kifolyólag is. Elsősorban azért, mert amellet, hogy Erik Peterson személyében olyan huszadik századi evangéliumi teológussal van dolgunk, aki a dialektikus teológiához közel állva, eminens teológiai kérdésként kezelte a nyilvánosság problematikáját, másfelől azért, mert személyében Barth egyik teológiai ellenfelének munkásságán túl azt a teológust láthatjuk, aki

23 Lásd i. m., 287.: „Damit entsteht in mehrere Entwicklungsschritten mit allmählicher Verschiebung von Bekenntnis auf Lehre eine komplexe Dogmatik [...] Die Bewahrung dieser sich auf Ereignisse in der Vergangenheit zurückführenden Dogmatik begünstigt Ämterbildung mit Sukzessionsbewusstsein und Hierarchisierungen. Wie allgemeine systemtheoretische Annahmen vermuten lassen, sind also Grenzen (und nicht Zentren) das organisierende Prinzip, und wenn Grenzen als Entscheidungen interpretiert werden, entsteht über notwendig werdende Anschlussentscheidungen eine Organisation.“

24 I. m., 293. Jóllehet Luhmann csak az egyházvezetésről beszél az idézett helyen, de mindenképpen elgondolkodtató a teológiát és egyházat komolyan vevők számára a fenti felvetés.

egyfajta teológiai határmezsgyén létezve végül is a római katolikus teológia mellett kötelezte el magát, és ezen döntése alapos megfontolás eredménye. Peterson elmélete, legalábbis ebben a kérdésben, kiválóan kiegészíti azonban a református álláspontot a 20. században meghatározó barthi teológia sajátos teológiafelfogását, ugyanakkor következtetései a maguk rendjén a barthi teológia „meg nem írt” pneumatológiájának egy gyakorlati, de eszkatologikus kitekintésű kiegészítését adják. Arról is számot kell adnom, hogy miért nem Johann Baptist Metz jóval ismertebb és nagyobb hatású politikai teológiájával és nyilvánosság-elméletével foglalkozom e helyen, annál is inkább mivel ennek magyar nyelvterületen az utóbbi időben egy fajta hatástörténete kezd kialakulni. Ezt figyelembe véve, döntésemet a fenti érvek mellett elsősorban az a tény határozta meg, hogy Erik Peterson személyében olyan protestáns gyökerekről induló teológussal van dolgunk, aki teológiai meglátásaival egy esetleges ökumenikus teológiai látás irányába is vezetheti a mai olvasókat, az általam érintett kérdésben legalábbis. Az már csak mellékes adalék, hogy a dialektikus teológia alapjairól induló petersoni teológia egyaránt kiváltotta az iskola akkor még együtt haladó két nagy egyéniségének Barthnak és Bultmannnak a nemtetszését is.

Nyilvánvaló, s ezt szükséges előrebocsátanom, hogy munkám, nem Peterson-értelmezés, annál is inkább, mivel magam nem vagyok Peterson-szakértő. Teológiájának bevonását a kérdés tárgyalásába azonban két tény is indokolja: mivel esetében a kérdés avatott teológiai értelmezőjéről van szó, olyan ellenőrző elemként építettem be gondolatait dolgozatomba, melyek engem is folyamatosan figyelmeztetnek a teológusként gondolkozás igényére, szükségére, lehetőségére és létjogosultságára a nyilvánosság kérdésének interdiszciplináris területén is. Természetesen arra is, hogy ne maradjak meg a Barth névvel fémjelzett sajátos református teológia belső diskurzusának összefüggérendszerében, hanem igyekezzek annak eredményeit más teológiai nézetekkel ütköztetve a szélesebb teológiai tudományosság diskurzusába bevonni.

Az egyház lényegének teológiai meghatározása nyomban arra a területre visz, ahol szükségszerűen figyelemmel kell lennünk mindazon társdiszciplináinkra, ahol a nyilvánosság kérdésével kapcsolatos reflexiók megfogalmazódnak. Azt jelenti tehát ez, hogy a genuin teológiai gondolkodás és beszéd sajátosságos képeit fel kell adnunk, amennyiben a kérdésről beszélni kívánunk? Nyilvánvaló, hogy a korábbiakban vázolt fejtegetések alapján ez a válasz számomra, evangéliumi alapon gondolkodó teológus számára elfogadhatatlan. Azonban azzal is tisztában kell lennünk, hogy a teológia belső, ha úgy tetszik rendszerimmanens, nyelvezetének használatával, olyan korlátokkal szembe-

sülünk, melyeket nem lehet egyszerűen nem figyelembe venni. Ez esetben még csak nem is a vallási szójátékok sajtósági szabályaira gondolok, hanem arra, hogy milyen módon lehet teológiai állításokat a szélesebb nyilvánosság számára is követhető és mégis megfelelő komplexitással megfogalmazni. Az egyház ugyanis a maga rendjén, intellektuális, de elsősorban szociológiai rendszerként értelmezve azt, nem más, mint egy olyan kommunikációs közösség, amely képes például a megigazulás fogalmának komolyan vételével felmutatni a teológiai tartalmak társadalmi relevanciáját.²⁵

Ebben a kérdésben Peterson az evangéliumi teológia ez irányba elkötelezett gondolkodói között is első helyen áll, hiszen már munkásságának korai szakaszában foglalkozott a teológiai nyilvánosság és a társadalmi nyilvánosság igényével és lehetőségeivel. Véleménye szerint a teológiának mindeképpen végig és át kell gondolnia mindazokat a kérdéseket, amelyek a nyilvánosság előtti fellépését meghatározzák – már tudniillik abban az esetben, ha mondanivalóját szeretné a társadalom széles rétegei számára is hozzáférhetővé tenni. Roger Mielke, aki Peterson munkáinak avatott értőjeként foglalkozik a teológus munkásságával monográfiájának kezdetén, felteszi azt a nagyon is elgondolkoztató kérdést, hogy vajon napjainkban mit kell tenni az egyház azért, hogy nyilvánosságot élvezzen. E helyen kell utalnom a korábbiakban már említett német szociológiai felmérésre, amely szerint a mai tömegtájékoztató az egyházzal kapcsolatos híreket is azok hírértékével méri. Ugyanakkor azonban a média valamilyen módon az egyházi életet is befolyásolni kívánja, amint azt a XVI. Benedek lemondása utáni médiakampány napjainkban világosan mutatta is, s amint azt az aktuális pontifex nyilatkozatai kapcsán fel-fellángoló mediális érdeklődés is mutatja. Mielke az egyház és a teológia helyzetét diagnosztizálva azt mondja, hogy az egyház a mai világban és társadalomban egyfajta szubkultúrává vált, melynek üzenete hírértékű ugyan, de pontosan ennek tudható be az is, hogy az egyház sajátos genuin nyilvános teréről, a média által kreált nyilvános térbe való lépésével lemondani kényszerült.²⁶ Ha e helyzet felvállalását nem is tekintjük szükség-

25 Lutheránus oldalról sokszínű és sokperspektívás nézőpontból láthatjuk a kérdés megközelítését a következő kötetben: MUNZERT, Susanne – MUNZERT, Peter (szerk.): *Quo vadis Kirche? Gestalt und Gestaltung von Kirchen in den gegenwärtigen Transformierungsprozessen. Joachim Trach zum 65. Geburtstag*, Stuttgart, Kohlhammer Verlag, 2005. Különösen is tanulságosnak tartom RICHERT: *Rechtfertigung und Leben*, in: i. m., 90–103.

26 Lásd MIELKE, Roger: *Eschatologische Öffentlichkeit. Öffentlichkeit der Kirche und Politische Theologie im Werk von Erik Peterson*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012. 11.: „Kirche scheint heute eine semantische Subkultur zu sein „die ihre Themen in der medial formierten Öffentlichkeit nachrichtenwertkompatibel inszenieren muss, um Öffentlichkeit in der Form von Wahrnehmung durch ein Publikum zu genießen. Öffentlichkeit gerät als

szerűen lemondásnak, de az minden bizonnyal igaz, hogy e kérdésben különösen is szükség van a kérdéseket feltevő teológiai gondolkodás fokozott jelenlétére.

A nyilvános térben ugyanis az Ige egyháza mindenképpen két formában jelenik meg: egyrészt az egyház valóságában, amely mint olyan Bonhoeffer klasszikus megállapítása szerint a közösség minden jegyét magán hordozza, annak minden ellentmondásaival együtt is, másrészt pedig, és jelen munka esetében ez a hangsúlyosabb, a teológiai eszmélkedésben. Míg az előbbi a rendszerszemléletű szociológia számára inkább elfogadható, utóbbival kapcsolatban problémák merülnek fel. Azonban akár így, akár úgy mégiscsak elfogadhatónak tűnik annak megállapítása, hogy a posztmodern korban a nyilvánosság nem jelent és nem is jelenthet mást, mint az egyház és a teológia jelenlétét a társadalmi térben.²⁷

Amint azt az előbbiekben már láthattuk, a rendszerelmélet értelmében, ebben a térben egymás mellett léteznek olyan párhuzamos terek, melyeknek nemcsak szerepük különböző, de az e szerephez tartozó feltételek és operacionális műveletek is. Ezek között a terek között a kapcsolatot a média és az a sajátos információs tér jelenti, amelyet e dolgozatban is nyilvánosságnak nevezek. Mielke diagnózisát e kérdésben is találok érzem, amikor is megfogalmazza, hogy a probléma lényegét nem is az jelenti, hogy az egyház és teológia ezekben a terekben mozog és kell mozognia, sokkal inkább az, hogy azokat a szabályokat tekinti a maga számára is mérvadónak, melyek e részrendszerekben, vagy a nyilvánosság átfogó és összefogó információs hálózatában érvényesülnek, s ezzel a sajátos teológiai megközelítés a háttérbe szorul.²⁸ Ezen kérdésfelvetés különleges aktualitást nyer abban az esetben, ha elfogadjuk Mielke azon tézisé, amely szerint az egyháznak, mint a vallás társadalmi megnyilvánulásának nyilvánosság-fogalma azért különösen veszé-

durch »Öffentlichkeitsarbeit« herzustellende im Blick. Allerdings gilt: wenn die Kirche diese Mechanismen medialer Öffentlichkeit als Horizont ihrer Praxis unhinterfragt akzeptiert, dann ist ihre genuine Gestalt von Öffentlichkeit schon bedroht.“

²⁷ Lásd i. m., 12.

²⁸ Lásd i. m., 14.: „Man kann sagen: Kirche ist unter den Bedingungen der Moderne in der steten Versuchung, die Präsentationsformen und Funktionsbedingungen gesellschaftlicher Öffentlichkeit für sich selbst zu übernehmen. Das heisst, dass diese Bedingungen nicht nur als unvermeidbarer Kontext kirchlichen Handelns und der darauf bezogenen theologischen Reflexion wahrgenommen werden, sondern dass sie vielmehr selbst zu Leitannahmen werden, auf die sich und an denen sich die Kirche ausrichtet. Die öffentliche Plausibilität und kommunikative Anschlussfähigkeit der originären Praxisformen des Glaubens nimmt dann in dem Masse ab, in dem sie nicht oder nicht mehr in den Kategorien öffentlicher Aufmerksamkeitsregung artikulierbar sind.“

lyezettetett, mert egy sajátos társadalmi térben kíván annak érvényt szerezni. A habermasi tétel a nyilvánosság struktúrájának változásáról napjainkra mélyebb és már-már tragikus méreteket ölt, amennyiben a nyilvánosság tömegtájékoztatás által meghatározott tere egyre inkább olyan térré válik, amelyben csak a hatalomról és a hatalom gyakorlásának megfelelő eszközeiről van szó. Habermas diszkurzív politikai nyilvánosságát a tömegtájékoztatás leegyszerűsítő mechanizmusai egyre inkább veszélyeztetik. Ezen mechanizmusok fenomenológiáját a luhmanni rendszer alapján a korábbiakban vázoltam is. Kérdésünk azonban megmarad: létezik-e olyan lehetőség, amely egyszerre jeleníti meg azon tény tudomásul vételét mely szerint az egyház léte partikuláris társadalmi lét, viszont kiemeli azt is, hogy az egyház üzenete és annak igazságigénye igenis egyetemes jelleggel bír?

Kérdésünk problematikussá abban a sajátos társadalmi térben válik, amelyben a hatalom és erő jelennek meg hívószavakként, s ebben az összefüggésben ugyancsak kevés szó esik az etikus és tisztességes döntésekről, sőt nagyon sok esetben még csak a morál sem kerül elő, hogy valamiféle, legalábbis látszatlegitimációt szolgáltatson. A Rawls igazságos államrendje, amint azt napjainkra egyre jobban látjuk, teljességgel csődöt mondani látszik és a helyére lépő radikalizálódott, s a szó legsötétebb értelmében véve „re-akciós” alrendszerek nem tulajdonítanak jelentőséget döntéseik külső szemlélő előtti legitimálásának. A korábbi példát felhasználva, a múltbeli egy sakktábla és egy sakkjátszma helyét napjainkra egy bonyolult, több-összetevős és sok fronton megvalósuló játszmasor váltja fel, amelyben ugyanaz az ágens hol az egyik, hol a pontosan azzal ellentétes másik oldalon áll. Ebben, a még csak valamiféle társadalmi morál által sem általánosan igazolt helyzetben kell az egyháznak és a teológiának a maga, etikailag is megalapozott igazságigényét szem előtt tartani. Nem felejtkezhetünk meg ezenközben arról sem, hogy az egyház pontosan a Lélek munkája által tapasztalja meg a maga partikularitását, de üzenetének univerzális jellegét is.

Mielke Peterson alapvető tézisé az egyház létevel és nyilvánosság igényével kapcsolatosan úgy rekonstruálja, hogy az egyháznak tudomásul kell vennie: nyilvánosságot nem kell előállítson, megteremtsen, hanem az egyház nyilvánossága már adott. Ezek szerint nyilvánosság az egyházban ott van, ahol az egyház helyi gyülekezetként a látható és láthatatlan egyház közösségének tudomásul vételével istentiszteletben Isten trónja előtt megáll.²⁹ A probléma azonban e nyilvánosságfogalommal kapcsolatban azonnal felmerül, amint szembesülünk azzal a kérdéssel, hogy miként tudjuk ezt kom-

29 Lásd i. m., 26.

munikálni a nyilvánosság egyéb terei felé. Peterson ugyanis valami olyasmit nevez nyilvánosnak, ami a szó szoros értelmében véve nem nyilvános. Jóllehet az egyház istentiszteletei, a teológiai munka műhelyei nyilvánosak, de ez esetben mégis egy olyan elem kerül a definícióba, amelyet semmiképpen nem nevezhetünk szorosan véve nyilvánosnak. Természetesen arról sem felejtkezhetünk meg, hogy a mai sajátos helyzetben, a társadalomban olyan tendenciák is megmutatkoznak, amelyek Hans-Richard Reuter fogalmával élve „keresztyénség-produktív tendenciák”.³⁰ Ezeknek kihasználása hozzásegítheti a hagyományos egyházat és teológiát egy jogos társadalmi nyilvánosság iránti igény reális megjelenítéséhez. A modern egyházelmélettel foglalkozó münsteri teológus azonban azt is kiemeli, hogy az egyház nem tekinthető csupán bizonyos igények kielégítésére létrehozott intézménynek, hanem pontosan egy „funkciók által átszőtt társadalomban az egyháznak azt kell megjelenítenie, ami nem cél-szerűsíthető”.³¹ Ezen jellegét az egyház elsődlegesen abban mutathatja meg, ha a világbeli léte és jelenléte „jel-lét”, abban az értelemben, hogy Isten Jézus Krisztusban minket, embereket önmagával megbékítő szeretetének jeleként van jelen.³² Mindezen felismerések Peterson teológiájának jóval korábbi felismeréseivel csengenek egybe: Ezt támasztják alá azok a legújabb kutatások is, amelyek az egyház-jelleg és a gyülekezet összefüggéseire figyelnek, és egyre jobban hangsúlyozzák a lokális gyülekezet helyét és szerepét annak tradicionális *dichotómiájával* együtt.³³ Ezen *dichotó-*

30 REUTER, Hans-Richard: *Botschaft und Ordnung. Beiträge zur Kichentheorie*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 84.: „Ein letzter Hinweis: Für die personenspezifische Dienste ist es wichtig zu sehen: »Christentumproduktive« Tendenzen manifestieren sich heute bei uns in schöpferischer, nonkonformistischer Opposition gegen die risikogesellschaftliche Folgen und Aporien beschleunigter Modernisierung. Sie treten in Gestalt neuer sozialen Bewegungen hervor, die quer zu den etablierten Grossorganisationen und Kontrollinstanzen, aber auch quer zu den Restbeständen traditionellen Milieus stehen, aus denen sich weithin die Kerngemeinden rekrutieren.” Reuter a különleges egyházi szolgálatok, a „rétegalkalmak” tekintetében igen fontosnak véli éppen a fentebbi tendenciák komolyan vétele miatt egy bizonyos autonómia megélésének lehetőségét a törzs-gyülekezettel szemben is.

31 I. m., 85.: „Gerade in einer durchfunktionalisierten Gesellschaft muss die Kirche Repräsentantin des Nicht-Verzweckbaren sein. So wie jeder einzelne Mensch seine Würde darin hat, nicht nur Mittel zum Zweck, sondern immer auch sich selbst Zweck zu sein, so ist die Kirche, die Gemeinschaft von Menschen, in der Gott-der in Jesus Christus offenbare Gott-um seiner selbst willen geehrt wird.”

32 Lásd i. m., 86k.

33 Különösen is hangsúlyos ez HERMELINK, Jan: Doppelsinnigkeiten in der Gemeinde, in: POHL-PATOLONG, Uta: *Kirchliche Strukturen in Plural. Analysen, Visionen und Modelle aus der Praxis*, Schenefeld, EB Verlag, 2004, 55–69. különösen 61–62. Hermelink szerint az egyházi struktúrák azért nem lehetnek pusztán azok, amiknek strukturálisan leírjuk őket,

mia feloldása csak akkor lehetséges, ha azt a megváltó, megszentelő és elhívó Úr perspektívájából nézzük. Barth úgy fogalmazta ezt meg a maga teológiájában, hogy Krisztus az ő gyülekezetének és egyházának Uraként jelenik meg a Lélek munkájának következtében. Erről a végtelenül egyszerű dogmatikai axiómáról nem felejtkezhetünk meg az egyház közéleti szerepvállalásainak mérlegelése kapcsán.

Lássuk azonban, hogy Peterson tézisei, amelyek a maguk korában a dialektikus teológia képviselőinek, köztük magának Barthnak is, heves ellenkezését váltották ki, mit is fogalmaznak meg az egyházzal, teológiával, nyilvánossággal kapcsolatosan. Mint azt a korábbiakban láthattuk, Peterson a liturgia és az istentisztelet által képzett teret tekinti a voltaképpeni egyházi nyilvánosság terének. Ebben a térben szintúgy, mint más nyilvános terekben bizonyos operacionális műveletek zajlanak, de egyvalamiben mégis különbözik a társadalmat meghatározó nyilvános terektől. Jóllehet hasonló szabályszerűségekre épül fel, mint más terek, de éppen mivel alapja egy sajátos *dichotómia* (világ-egyház kettőssége) rendező elve és meghatározó szabályszerűsége egészen más. Ebben a térben ugyanis nem a hatalom gyakorlásának játszmáiról és a hatalom legitimitásának ellenőrzéséről van szó, hanem ellenkezőleg: az egyház nyilvános terében a gyülekezet a hatalom gyakorlásával, pontosabban fogalmazva, a hatalom gyakorlójával szembesül.³⁴ Ez a jellegzetesség határozza meg az egyházat, mely a maga részéről erre a hatalmat gyakorló Úrral való szembesülésre nem csak az istentiszteletben, de életének és szolgálatának minden vonatkozásában felel. Peterson elképzelése szerint az egyház a hatalmat gyakorló Úrral szembesülve és annak hatalmi igényét tudomásul véve, arra a maga rendjén három olyan tevékenységgel felel, amelyek mindegyike sajátos nyilvános relevanciát ad létének. Ez a három tér: a *leiturgia-martíria-diakonia*, melyek egyben az egyház klasszikus működési területeit is lefedik.³⁵

mert továbbmutatnak a kiábrázolhatótól a kiábrázolhatatlan felé. Uo.

34 Lásd MIELKE: i. m., 57.: „In der Öffentlichkeit der Liturgie geht es nicht darum, wie im originären politischen Kontext, die Legitimität der Herrschaft zu prüfen. Vielmehr geschieht eine Konfrontation mit bestehender Herrschaft, mit der Herrschaft Gottes der seiner Kirchein Gottesdienst und im Zeugnis des Märtyrers als der Herr begegnet.” Vö. LUHMANN: Die Religion, 35. Ott az „értelem” (Sinn) kérdéssel kapcsolatosan fogalmazódik meg annak nem pusztán az anyagi világhoz kötött volta. Thomas Luckmann a vallásszociológia egyik klasszikusa a vallás szerepének gyengülésével kapcsolatosan diagnosztizálja azt, hogy a vallás a maga egyházas formájában ugyan a társadalom peremére szorult, hiszen a hagyományos vallási „értelmet” kereső kérdést (Sinnfrage) a modern ipari társadalom nem támogatja, viszont tanúi lehetünk annak, hogy a vallás a maga rendjén különböző vallásossági formákat öltve, de jelen van a modern társadalomban is. LUCKMANN, Thomas: *Die unsichtbare Religion*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1991. 72k.

35 Vö. PETERSON, Erik: *Offenbarung des Johannes und Politisch-theologische Texte*. Aus dem

Igaz, hogy a klasszikus protestáns teológia nem tudja elfogadni Peterson azon érvelését, mely szerint mindhárom résznyilvánosság önálló és önmagában megálló nagyság, de mindenképpen elgondolkoztató legalább annak a mérlegelése, hogy a modern kor viszonyai között is ezek maradtak azon viszonyulási rendszerek, nyilvánosságot és nyilvános teret teremtő lehetőségek az egyház számára, amelyeknek komolyan nem vétele valóban azt sodorja veszélybe, ami egyházi létünknek jellegzetes sajátossága: Istenre irányított életünket és életvitelünket. Peterson a Jelenések könyvének magyarázatában adja annak indoklását, hogy miért kell az egyháznak a maga sajátos és saját teológiai nyilvánosságához ragaszkodni, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a mindenkori hatalom gyakorlói valójában nem tesznek mást, mint a maguk hatalmi igényét egyfajta mítoszba öltöztetve mutatják fel célközönségüknek. Ez a mitológiai nyelvezet, s ebben Peterson a dialektikus teológiát követi, azért veszélyes, mert egy emberi konstrukció nyer benne végső dolgokat megillető tiszteletet.³⁶ Ha Peterson koncepciója nem is mindenben követhető a mai protestáns teológiában, annyit mindenképpen látnunk kell, hogy személyében olyan gondolkodóval állunk szemben, aki világosan látta azt a problémát, amelyet a hatalmak és a HATALOM egymással való szembenállása jelent, nyilvánvalóan nem csak elméleti teológiai, de gyakorlati szempontból is. Ebben a tekintetben gondolatai Barth kései teológiájának némely

Nachlass herausgegeben von Barbara Nichtweiß und Werner Löser SJ [*Erik Peterson Ausgewählte Schriften 4*], Würzburg, Echter Verlag, 2004. 166.

- 36 AS 4,11.: „[...] in dieser phantastischen Konstruktion eines Führertums durch den aktuellen Träger der politischen Gewalt gründet dann die Möglichkeit, seine Herrschaft zu mythologisieren. Das goldene Zeitalter bricht mit ihm herein, und so wird er selber denn zum schicksalhaften Gott eines schicksalhaften Zeitalters, das meist in den traditionellen Formeln des astrologischen Schicksalglaubens geschildert wird.” Peterson rámutat ebben az összefüggésben, hogy a hatalom gyakorlása magában véve is hordoz valamilyen szemivallásos jelleget amelyet érdemes komolyan vennünk. Meglátása szerint ez a magyarázata annak, hogy az őskereszténység a császárkultusszal szemben hatékonyan csak az apokaliptika nyelvezetét állíthatta. Peterson ezen fejtegetései a Jelenések Könyvének magyarázatát vezetik be, amikor is a szerző egy hosszabb elmélet részben a zsidó és a keresztény apokaliptika közötti különbségeket vizsgálva azt emeli ki, hogy mivel az apokaliptika mindig valamely konkrét, s mint olyan politika helyzetére reagált, ezért a teológia ezen megnyilvánulási formáját minden esetben konkrét politikai megnyilvánulásnak kell tekintenünk. Jóllehet Peterson nézetivel vitatkozni lehet, de az apokaliptikához való viszonyulása magyarázatot ad arra, hogy miként és milyen értelemben tekintette a teológiai és egyházi létet eminensen politikainak is.

gondolatával rokoníthatók.³⁷ Az „úrvesztett erőkkel” való szembenállás pedig nem csak Barth számára eminensen teológiai, sőt politikai-teológiai feladat.

Peterson ezt a szembeállást (s ebben Barthra hasonlít gondolkodása) az eszkatológikus távlatból tartja megvalósíthatónak és elképzelhetőnek. Meglátása szerint az egyház ideje megméretett, meghatározott idő, melyet egyrészt a „démoni hatalmak” és Krisztus hatalma közötti küzdelem határoz meg, másrészt határa eleve adott, mert bárha Krisztus már itt ebben a világban is jelen van sakramentális jelenléte szerint, de bizonyosan visszajön és akkor az idők végén trónra szállásával új aión kezdődik.³⁸ Peterson exegetikai fejtegetéseiben különös figyelmet szentelt a hatalom metafizikájának, mert meglátása szerint ezzel kell a keresztyén teológiának a maga sajátos felfogását szembeállítania. Világosan kifejti, hogy Krisztus és az ő egyházának hatalma soha nem lehet azonos azzal a hatalomgyakorlással, amely a politikum terében zajlik, és amelyben a hatalom önmagáért való gyakorlása lesz a végső cél. Ha az egyház felhagy a Krisztusra néző helyzetével és helyzetét hatalom gyakorlására használja fel, legyen az bármilyen jellegű is, pontosan egyházjellegéről mond le.³⁹ Peterson gondolkodása nagyon erősen dualisztikus és a világ-egyház ellentét komolyan vételéből táplálkozik, amelyet a német teológus radikális és teljes ellentétként képzel el. Hiányzik ebben a teológiában az a megközelítés, amelyben a dialektikus teológia más képvise-

37 Lásd a kérdéstről részlegesen magyarul FERENCZ Árpád: Élet az úrvesztett erők vonzás-terében, in: *Studia Theologica Debrecinensis* 2 (2010), 21–33. ott részletes utalásokkal és irodalomjegyzékkel is.

38 Mielke így summázza az ezzel kapcsolatos meglátásait: „Wie die Zeit des politischen die Zeit der politischen Herrscher und des jüdischen Messianismus war, so ist die eschatologische Zeit die Zeit der Kirche [...] Von diesem Konzept der eschatologischen Zeit her kann Peterson die Zeit zwischen Pfingsten und der Wiederkunft Christi nur als befristete Zeit deuten, als Zeit, die zwar von der Überwindung des Politischen schon gezeichnet ist, die jedoch noch auf die endgültige Apokalypsis wartet. Diese Zeit ist einerseits Zeit des Kampfes zwischen der »dämonischen Macht« und »der Macht Christi« und andererseits doch Zeit der charismatischen und sakramentalen Präsenz Christi.” MIELKE: i. m., 163.

39 Lásd AS 5, 134.: „Niemals kann Macht und Herrlichkeit Christi und seiner Kirche dasselbe bedeuten, denselben Sinncharakter haben wie Macht und Herrlichkeit der Königreiche der Welt. Kirche und Christus können Ihre Macht und Herrlichkeit stets nur von Gott empfangen: wenn es anders wäre, hörten sie auf Kirche und Christus zu sein.” Peterson egyebekben a Lk. 4-beli megkísértés történetet elemezve jut arra a következtetésre, hogy van „valódi” és „nem valódi” hatalom is és éppen ennek köszönhető, hogy a keresztyénség társadalomban való léte minden esetben egy nyilvános, politikai lét is, hiszen a nem valódi hatalom ellenében kell Isten valódi hatalmáról bizonytságot tenni.

lői legalábbis meghagyják a világnak a saját jogon való létezés lehetőségét, jóllehet azt nem genuin jognak tekintik.

Amennyiben Peterson a hatalom–nyilvánosság–hatalomgyakorlás összefüggésében helyezi el az egyházi és teológiai kérdést érdemes egy pillantást vetnünk arra, amit a teológia és egyház sajátos és genuin nyilvánossági formáival kapcsolatban állít. Mielkével együtt kérdezhetjük, hogy a teológus totális eszkatológiai meghatározottságú koncepciójába belefér-e és ha igen, milyen formában a politikai és nyilvános lét valamifajta pozitív meghatározása. Ezzel kapcsolatosan azonban a petersoni életmű kérdéseket hagy nyitva, és csak sejtetni engedi, hogy a *creatio nova* tanításának irányába gondolkodik.⁴⁰ Akárhogyan is nézzük azonban, foglalkoznunk kell ebben, az eddigiekben felvázolt összefüggérendszerben azzal a kérdéssel, hogy az ilyenformán kijelölt koordináták között hogyan és milyen jogon helyezkedhet el az, amit az egyház genuin nyilvánosságának nevezünk. Elgondolkodtató e tekintetben, hogy a primér nyilvánosságot teremtő egyházi cselekedet a *leiturgia*. Érdekes, hogy a petersoni életműben egyébként sajátságosan megjelenő misztika itt hogyan jelentkezik a liturgiális cselekmények értelmezése kapcsán. Meglátása szerint a liturgia nem más, mint az igazság megnyilvánulásának „privilegizált tere”, amelyet két összetevő határoz meg: egyfelől az egyháztagok hódolata, amelyben az istentisztelet terében összegyűlnek, és a mindenható Isten trónja előtt hódolatot mutatnak be, másrészt ez az a hely, ahol megtörténik a sákrámentumok kiszolgáltatása által, s különösen is az eucharisztikus közösségben Krisztus valós jelenléte. Ez a valóságos sákramentális jelenlét teszi. Egyedül ez teheti az istentiszteleti teret meghatározó módon az igazság privilegizált terévé. Ebben a térben válik nyilvánvalóvá a visszajövetelét ígérő Krisztus igazság- és ezzel voltaképpen nyilvánosság-igénye is.

Ebben az értelemben tehát az egyház liturgiája által meghatározott tér, amennyiben a tér kategóriájában kívánunk gondolkozni valóságos a társa-

40 Lásd MIELKE: i. m., 176, ahol is idézi az 1 Kor 1,30k. kapcsolatosan az AS 7,91-et: „Es ist also nicht so, dass anstelle der Weisheit die Torheit, anstelle der Macht die Schwäche, anstelle der sozialen Ordnung die Anarchie getreten wäre, sondern in Christus baut sich nun eine neue Welt positiver Werte auf.” Ugyanakkor Mielke itt megfogalmazott kérdése mégiscsak jogos: „Man möchte Peterson fragen: welche »positiven Werte« und wie bestimmen sie die Praxis des Politischen?” Uo.

dalom egyéb tereihez képest. Mindez azonban már a liturgiai cselekmény minősítő, exkluzív jellegét is magában foglalja.⁴¹

Ha protestánsokként Peterson ezen fejtegetéseinek eucharisztikus kiéleztettségét nem is tudjuk maradéktalanul elfogadni, annyit mindenképpen továbbgondolandó impulzusként érdemes ebből megtanulni, hogy az egyház puszta léte, a világban való létének Istent dicsérő volta által valami olyan „ellen-teret” alakíthat ki, amely a társadalmi berögzült és megmerevedett mechanizmusokkal szemben mindenképpen felmutat egy másik lehetőséget. Vigyáznunk kell, éppen protestáns egyházakként és teológusokként, hogy az eszkatológikusan meghatározott istentiszteleti tér nem lehet emberi, magától értetődő természetesség, hanem amint azt a református teológia különösen is kihangsúlyozza, az Isten Törvénye megismerésének következménye az istentisztelet, hogy aztán ebben a térben megszülessenek és megszülethessenek az ember egész életére érvényes és eszkatológiailag meghatározott erkölcsi törvények. Az emberi aktusnak maga Peterson sem tulajdonít szentségi jelentőséget, de ilyen karakterrel ruházza fel viszont az eucharishtiát. Problémás protestáns szemszögből az is, hogy ebben az eseményben máris feloldódik a történelmi valóság az eszkatológiai jelenlétben. Úgy vélem, Peterson gondolatai e téren is figyelmeztetnek protestáns teológiai adósságainkra. A liturgia által meghatározott tér mindazonáltal csak egy, bár meghatározó eleme az egyház genuin nyilvános teret létrehozó cselekedeteinek.

A címben feltett, nem kis mértékben tendenciózus kérdésre dolgozatom nem kíván egyértelmű fekete-fehér alternatívát felmutatni, de figyelmeztetni szeretnék a beszéd és hallgatás dialektikus feszültségére és arra a tényre, hogy az istentiszteleti terében megszólaló, vagy éppenséggel az onnan indulva hangsúlyosan hallgató egyház tudja igazából megszólaltatni a Logos ma is társadalmat formáló igényét és igazságát. Ennek érdekében úgy vélem, a hangsúlyos megszólalás mellett helye, és pedig kiemelt helye van a hangsúlyos hallgatásnak, ezzel figyelmeztetve a szó devalválódására az Ige örök igényével szemben. Azt hiszem, ennél kevesebb a teológiának nem szabad

41 Peterson az agapé és az eucharisztikus jelenlét kapcsán az egyházra nézve egy nagy feladatot ró: „Im sakramentalen Kommen des Gottesreiches ist die Möglichkeit der historischen Dialektik endgültig aufgehoben. Es ist die Aufgabe der Kirche, durch das Sakrament, das Historische in das Eschatologische aufzulösen. Die Aufhebung des »Historischen« ist also nicht ein Akt der Gnosis, sondern der im Sakrament sich realisierenden Menschwerdung Gottes.” (AS 2,146 Fragemente), idézi i. m., 54. Természetesen látnunk kell, hogy a petersoni teológia ilyen radikális dialektika ellenessége a kortárs politikai filozófia egyik meghatározó alakja, Walter Benjamin alapvetően pozitív történelemszemléletével is vitázik. ANGLET, Kurt: *Messianität und Geschichte: Walter Benjamins Konstruktion der historischen Dialektik und deren Aufhebung ins Eschatologische durch Erik Peterson*, Akademie Verlag, 1995. 241–263.

megbékélnie, hiszen ezzel voltaképpen a mindenkori status confessionis komolyságát ásná alá. A mérlegelés és döntés az emberé, de ameddig az a Lélek erőterében történik, reménykedhetünk abban, hogy a Szentlélek, mint az „emberi értelem legbensősebb barátja” megmutatja az ő egyháza számára a theologia viatorum nehéz, de egyedül vállalható útját.

EGY ÉLETÚT ÁLLOMÁSAI

Hörcsik Richárd Sátoraljaújhelyen született 1955. december 23-án. A gimnáziumot Sárospatakon végezte. 1974-ben iratkozott be a Debreceni Református Theologiai Akadémiára, ahol 1980-ban tette le a második lelkészképesítő vizsgát, amely alapján református lelkészi oklevelet kapott. Egyetemi tanulmányai mellett 1977. október 15-től, mint exmisszus segédlelkész Sárospatakon lelkészi szolgálatokat is végzett. 1979. május 1-jén átkerült a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltárába. Ugyanott 1983-tól 1994-ig a levéltár igazgatói tisztségét is betöltötte.

1979-től 1985-ig a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen mélyítette tudását, ahol levéltáros (1982), egyetemi doktor (1984), középiskolai történelem tanár (1985) okleveleket kapott. 1985-től külföldön folytatta tovább tanulmányait. Az Edinburghi Egyetemen (New College) posztgraduális képzésben részesült, majd előadásokat hallgatott és kutatásokat végezett az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok több neves egyetemén is. 1989-ben elnyerte a történelemtudományok kandidátusa fokozatot. 1990 kora tavaszán meghívás alapján a grand rapids-i Calvin College-ban tartott előadásokat, valamint a H. H. Meeter Centerben végzett Kálvin-kutatást.

1990 áprilisától 1992. december 31-ig, az államtól elsőként visszaadott Sárospataki Református Kollégiumban, mint kollégiumi titkár végzett munkát. 1995. augusztus 15-én a Debreceni Református Hittudományi Egyetem meghívta az Egyháztörténeti Tanszék tanárának. 2002-ben habilitált a Debreceni Egyetemen.

1995 szeptemberétől a Miskolci Egyetemen vendégtanárként az „Európai integráció” tantárgyat adta elő a Regionális Gazdasági Tanszék posztgraduális hallgatóinak. E tárgykörben is számos hazai és nemzetközi fórumon tartott előadást.

Eddigi pályafutása során több nemzetközi szakmai-civil szervezetnek is tagja, tisztségviselője lett. Részt vett 1984-től az International Calvin Research Congress, 1985-től a Scottish Church History Society, 2004-től

Portius Társaság munkájában. Alapítója és kuratóriumi tagja volt 2002-ben a Bodroghközi Régi Magyar Kultúra Alapítványnak és a Zempléni Fejlesztési Társaságnak. 2005-től a Füzérradványért Alapítvány kuratóriumi elnöke és a Hegyközi Település Szövetség alelnöke, 2009-től pedig a Zempléni Tájak Vidékfejlesztési Egyesület elnökségi tagja.

2006-tól 2011-ig a Sárospataki Református Egyházközség presbitere volt.

Felsőoktatási és civil közéleti szerepvállalása mellett, a rendszerváltozás után folyamatosan politikai tevékenységet is folytatott. Ennek során a következő tisztségeket töltötte be: 1990–1994 – országgyűlési képviselő (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei lista), 1992–1994 az Európai Községi Ügyek Bizottsága alapító elnöke. 1990–1993, 1998–2002 – Emberi jogi, kisebbségi, vallásügyi bizottság tagja. 1993–1994 – a Külügyi Bizottság tagja. 1990–1994 – Interparlamentáris Unió (IPU) magyar-amerikai tagozat elnöke. 1990–1994 – Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése tagja, a Munkaügyi Albizottság elnöke, az Emberi Jogi Bizottság tagja, a Szociális Egészségügyi Bizottság tagja. 1998-tól eddig 4 cikluson keresztül a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei 10-es választó körzet egyéni képviselője. 2000–2006 – az Európai Ügyek Bizottsága alelnöke, 2006–2010 tagja. 2010-től a Parlament Európai Ügyek Bizottságának elnöke, 2002–2006 – a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Önkormányzat tagja, 2004-től – az Euró-Mediterrán Parlamenti Közgyűlés tagja, ahol a Kulturális Bizottság tagja. 2006-tól 2010-ig Sárospatak Város polgármestere, a Sárospataki Többcélú Kistérségi Társulás elnöke.

Tevékenységét elismerő kitüntetései és díjai közül ki lehet emelni a következőket: az Európai Parlament nagy érme (1994), Nyíri (2000), Hercegkút (2002) és Mikóháza (2006) díszpolgára; a Sárospataki Református Teológiai Akadémia tiszteletbeli professzora (2009).

Publikációk

1981

A Sárospataki Irodalmi Kör, *Borsodi Művelődés* 6 (1981)/3, 46–50.

A Kollégium épületeinek története, in: Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége (szerk.): *A Sárospataki Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1981. 267–274.

200 éves a sárospataki református templom, *Reformátusok Lapja* 25 (1981)/31, 5.

1982

- A protestáns kollégiumok gazdaságtörténeti értékű iratai, *Levéltári Szemle* 32 (1982)/2–3, 323–327.
- Lázár Andor életútja 1882–1971, in: Magyar Tudományos Akadémia (Budapest), Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottság, *A Dunántúl településtörténete. 5. 2. 1900–1944. A veszprémi településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege* (1981. nov. 10–11.). Veszprém, MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője, 1982. 448–453.
- Iskolatörténeti előadás, *Reformátusok Lapja* 26 (1982)/25, 4.
- Elhibázott angulus, a sárospataki Berna-sor, *Reformátusok Lapja* 26 (1982)/34, 22.

1983

- Református Iskola és nevelés, 1919–1948, in: BARCZA József (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica* V. köt. Budapest, Református Egyház Teológia Doktorok Kollégiuma, 1983. 299–311.
- Mióta van iskola? *Reformátusok Lapja* 27 (1983)/15, 3.
- Óvjuk, őrizzük értékeinket. Egyházi levéltárosok továbbképző tanfolyama, *Reformátusok Lapja* 27 (1983)/32, 5.

1984

- A békés együttélés útján. Nicolae Balcescu és az 1849-es magyar-román megegyezés, *Napjaink: észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap* 23 (1984)/3, 28–30.
- A Magyar Református Egyház feudáliskori pecséthasználata, in: KÁLLAY István (szerk.): *Magyar Herald Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv* (1984)/1, 359–388.
- A Magyar Református Egyház feudáliskori pecséthasználata, *Neveléstörténeti Füzetek* 1 (1984)/1, 61–70.
- Fejezetek a Sárospataki Református Főiskola gazdaságtörténetéből, 1850–1860. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve III*, Budapest 1984. 116–124.
- A Magyar Református Egyház pecséthasználata, *Ráday Gyűjtemény Évkönyve III*, Budapest 1984. 311–314.

1985

- HÖRCSIK Richárd – KONCZ Gábor, Sárospatak a magyar művelődésben. Történeti áttekintés I. rész, *Kultúra és Közösség* 12 (1985)/2, 103–113.
- HÖRCSIK Richárd – KONCZ Gábor, Sárospatak a magyar művelődésben. Történeti áttekintés II. rész, *Kultúra és Közösség* 12 (1985)/3, 20–53.
- A Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye Levéltárának története, 1531–1966, *Borsodi Levéltári Évkönyv* 5 (1985)/5, 409–480.
- Bornemisza Péter 1535–1585, *Theologiai Szemle* 28 (1985)/3, 173–175.
- Die Tschechischen Exulanten und das Kollegium von Sarospatak, in: LANGHOFF, J. – ROGGE, J. (szerk.): *Immigration und Emigration – die calvinistische Einwanderung und Auswanderung in Mitteleuropa. Reitrage des II. Kongresses für Calvinforschung in Mittel- und Osteuropa vom 24. bis 26. September 1984 in Berlin*, Berlin, Wichern Verlag, 1985. 54–59.

1986

- Magyar peregrinusok Edinburghban, *Reformátusok Lapja* 30 (1986)/18, 5.

1987

- Miért ONCSA az ONCSA kollégium, *Szülőföldünk* 7 (1987)/10, 93–94.
- 150 éve született Szilády Áron, *Theologiai Szemle* 30 (1987)/4, 245–247.
- Sárospatak pecsét-története, in: BÁLINT István János (szerk.): *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*. Budapest, OSZK, 1987. 195–218. (Országos Széchényi Könyvtár kiadványai; 2.)
- A településszerkezet és egy felekezet iskolahálózata közötti összefüggés néhány módszertani kérdése, in: DEGRÉ Alajos – FOKI Ibolya (szerk.): *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1987. 281–282. (Zalai Gyűjtemény 27.)
- Fél évszázad a misszió szolgálatában, *Reformátusok Lapja* 31 (1987)/20, 5.

1988

- GULYÁS József – CSORBA Csaba (szerk.): Egyéb szerzőség: HÖRCSIK Richárd (vál.); *A sárospataki főiskola és a szabadságharc*, Sárospatak, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1988. 14 p.

- HÖRCSIK Richárd – MALLER Sándor – POZSGAY Imre (szerk.): *Emlékezés, értékelés, kitekintés. Válogatás a népfőiskolások 1986-os jubileumi találkozójának előadásaiból*, Sárospatak: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1988. (Sárospataki népfőiskolai füzetek 1.) 20 p.
- Előszó, in: HÖRCSIK Richárd – MALLER Sándor – POZSGAY Imre (szerk.): *Emlékezés, értékelés, kitekintés. Válogatás a népfőiskolások 1986-os jubileumi találkozójának előadásaiból*, Sárospatak, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1988. 5. (Sárospataki népfőiskolai füzetek 1.)
- HÖRCSIK Richárd – B. BALSÁI Jolán (szerk.): *Sárospatak régi lapokon*, Sárospatak, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1988. 30 p.
- A puritanizmus időszerű öröksége. 350 éves a londoni liga, *Képes Kálvin Kalendárium az 1989. évre*, 180.

1989

- A pataki kollégium diákjai a matriculákban, *Széphalom*. 217–236 (A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 2).
- Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: BARCZA József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1989. 161–182.
- Miért és hogyan gazdálkodott a pataki kollégium, in: KEMÉNY Bertalan (szerk.): *Tokaj-Hegyaljai Kalendárium 1990*. Miskolc, BAZ Megyei Közművelődési Módszertani Központ, 1989. 165–168.

1990

- BENDA Kálmán – HÖRCSIK Richárd – NAGY Edit (szerk.): *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1990. 176 p.
- Kálvin és a 16. századi Magyarország. Adatok Kálvin 16. századi magyarországi recepciójához, *Theologiai Szemle* 33 (1990)/6, 341–348.
- A protestantizmus történelmi szerepe a kultúra és a művelődés területén, *Holnap* (Miskolc) 1 (1990)/1, 31–32.
- Comenius és az észak-magyarországi cseh-morva emigráció, in: CSORBA Csaba – FÖLDY Ferenc – KÖDÖBÖCZ József (szerk.): *Comenius és Magyarország*, Sárospatak: Magyar Comenius Társaság, 1990. 145–154 (Bibliotheca Comeniana, 3).

1991

A Gömöri Református Egyházmegye történetének vázlatos áttekintése a reformációtól 1938-ig, in: DANKÓ Imre – KÜLLÖS Imola – MOLNÁR Ambrus (szerk.): *Vallási Néprajz V. Jubileumi kötete. Tanulmánygyűjtemény a Doktorok Szekciója tevékenységének 10. évfordulójára*, Debrecen, Református Egyház Teológia Doktorok Kollégiuma, 1991. 137–150.

1992

NITRAUW, Ben F. – HÖRCSIK Richárd (szerk.): *Protestáns keresztyének a politikában. Magyar-holland konferencia a Sárospataki Református Kollégiumban, 1991. november 22–23.*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium – Református Politikai Szövetség (GPV), 1992.

The parliamentary relationship between the EC and Hungary Budapest papers on democratic transition, Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar, Politikatudományok Intézete, 1992.

Hungary, in: MCKIM, Donald K. (szerk.): *Encyclopedia of the Reformed Faith*. Edinburgh, Westminster John Knox Press, 1992. 186–187.

1994

Comenius és Sárospatak, in: CSORBA Csaba – FÖLDY Ferenc – KÖDÖBÖCZ József (szerk.): *Comenius és a magyar művelődés*. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 1994. 34–39 (Bibliotheca Comeniana, 5).

John Calvin in Geneva, 1536–1538. Some question about Calvin's first stay in Geneva, in: NEUSER, W. H. (szerk.): *Calvinus Sacrae Professor. Calvin as confessor of Holy Scriptures*. Grand Rapids, Eerdmans, 1994. 155–165.

1995

Adatok a 18. század végi protestáns kollégiumok provinciális barokk építészetéhez, különös tekintettel a sárospataki Berna-sorra, *Széphalom*, 37–43 (A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 7).

1996

A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete, 1800–1919. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1996. 173 p.

- Költözzünk vagy tatarozzunk? Gondolatok Magyarország európai integrációjáról, *Magyar Nemzet* 59 (1996)/292, 14.
- Újszászy Kálmán irodalmi munkásságából. Újszászy Kálmán nyomtatásban megjelent, feltárt írásai, *Széphalom. Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 93–97 (A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 8).
1848. október 6-a tanulságai, in: NAGY Mihály (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Évkönyve*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1996. 128–131.
- Dr. Nagy Barna Kálvin-kutató munkássága, in: MÁRKUS Mihály – KARASSZON István (szerk.): *Honnan-hová? Kálvin-konferencia: Balatonfüred, 1995. április 4–6*. Budapest, Kálvin János Szövetség Kálvin-kutató Tagozata; Károli Gáspár Református Egyetem, 1996. 9–26.
- Az egyháztörténet tanításának szolgálatában, *Nagytemplomi Gyülekezeti Élet* 7 (1996)/1, 18–20.

1997

- A magyar protestáns oktatás helye és szerepe az ezeréves magyar művelődésben, *Confessio* 21 (1997)/2, 87–95.
- A magyarországi református iskolaügy és tanügyi igazgatás történeti áttekintése, *Theologiai Szemle* 40 (1997)/2, 101–111.
- A magyar protestáns iskolakultúra európaisága: a peregrinatio, in: DOBROSSY István (szerk.): *Miskolc a millecentenárium évében I–II*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1997. 41–52.
- 1848–1849. református öröksége, *Reformátusok Lapja* 41 (1997)/11, 1.
- Forradalom és rendszerváltás 1848/49-ben, *Patak és Vidéke: Sárospatak város és környéke független, kritikus, közéleti lapja* 4 (1997)/4, 1–3.

1998

- HÖRCSIK Richárd – GYÖRGY KOSZTIK Gábor – HAJDU Anita (szerk.): Egyéb szerzőség: Dienes Dénes (sajtó alá rend.); *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998. 398 p.
- A Sárospataki Református Kollégium gazdálkodása 1800–1919, *Ökotáj* 7 (1998)/16–17, 122–134.
- Philipp Melanchthon (1497–1560). Emlékezés születésének 500. évfordulója alkalmából, *Theologiai Szemle* 41 (1998)/2, 97–102.

A protestantizmus szerepe a humanista szellemű tudomány és oktatás kialakulásában, debreceni szempont, *Theologiai Szemle* 41 (1998)/2, 114–115.

Szent István öröksége, *Reformátusok Lapja* 42 (1998)/33, 1.

A magyar református egyház és az önkormányzatiság, *Reformátusok Lapja* 42 (1998)/40–44, 1.

Az EU csatlakozás feltételei az emberi jogok vonatkozásában, különös tekintettel a kisebbségek helyzetére. *Újhelyi Körkép* 10 (1998)/14, 15.

A református egyház és az állam kapcsolata a valós számok tükrében, *Sárospataki Református Gyülekezeti Élet* (1998)/1, 6–7.

1999

In Memoriam Németh Gábor, in: TAMÁS Edit (szerk.): *Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére*. Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 1999. 5.

2000

Tóth Endre történetírói munkásságának helye a magyar történettudományban, *Református Egyház* 52 (2000)/4, 86–89.

Küzdelem a „protestáns pátenis” ellen. Emlékbeszéd a Tiszántúli Református Egyházkerület tiltakozó közgyűlése 140. évfordulóján, a debreceni Kistemplomban 2000. január 9-én tartott ünnepségén, *Református Tiszántúl* 8 (2000)/1, 3–5.

Hörcsik Richárd, Fekete Károly ifj., Lenkeyné Semsey Klára, Bölcskei Gusztáv, Fekete Károly, Gaál Botond, Barcza József, A díszdoktorok laudációi, *Református Tiszántúl* 8 (2000)/5, 6–9.

Kálvin és a tizenhatodik századi Magyarország, *Reformátusok Lapja* 44 (2001)/37, 5.

2002

A debreceni- és a sárospataki kollégiumok kapcsolata. (A reformációtól a 20. századig), in: DIENES Dénes – SZABADI István (szerk.): *Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*. Sárospatak; Debrecen, DRHE; Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár; Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2002. 115–125.

A magyar bor esélyei az Európai Unióban. Különös tekintettel a tokaji bora, in: NYIKOS István – SÉLLYEI András (szerk.): *Tokaj szőlővesszein. Gondolatok a tokaji borról: tokaji bor konferencia 2001.* Budapest, Magyar Borok Háza, 2002. 102–128.

Az európai integráció fejlesztése a magyar egyházak szemszögéből, in: TÓTH Károly (szerk.): *Az egyházi intézmények szerepe az európai integráció fejlesztésében, valamint a belga és magyar társadalomban.* Budapest, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2002. 49–59.

2003

Lenkeyné dr. Semsey Klára köszöntése, *Pataki Diák: A Pataki Diákok Szövetsége Hírlevele* 3 (2003)/1, 5–6.

2004

Szegedi Kis, Istvan, in: BETZ, H. D. – BROWNING, D. S. – JANOWSKI, B. – JÜNGEL, E. (szerk.): *Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft.* Bände 1–8 + Register. Tübingen, Mohr Siebeck Verlag, 2004. 2028.

Keresztyén értékek, egyházak és az Európai Unió, in: FEKETE Károly – HANULA Gergely (szerk.): *Gondolkodó és cselekvő hit. Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére,* Debrecen, DRHE, 2004. 150–162.

Makkai László és a Doktorok Kollégiuma. Adatok a MORE Doktorok Kollégiuma megalakulásának történetéhez, in: KUSTÁR Zoltán – BARÁTH Béla Levente – GONDA László – HODOSSY-TAKÁCS Előd – GAÁL Botond (szerk.): *Orando et laborando: A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2003/2004. évi értesítője (466. tanév).* Debrecen, DRHE, 2004. 151–160.

A tokaji aszú védelmében, *Újhelyi Körkép: Sátoraljaújhely város közéleti lapja* 12 (2004)/3, 5.

Rendezni végre közös dolgainkat, *Regio: kisebbség, politika, társadalom* 15 (2004/május 4.) 8–9.

A reformáció hatása napjainkban, I–II–III. *Reformátusok Lapja* 48 (2004/44), 1. Keresztyénként, kisebbségi létben – Európában, *Reformátusok Lapja* 48 (2004)/52, 7.

Debrecen, Universitat, in: BETZ, H. D. – BROWNING, D. S. – JANOWSKI, B. – JÜNGEL, E. (szerk.): *Religion in Geschichte und Gegenwart,*

Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bände 1–8 + Register. Tübingen, Mohr Siebeck Verlag, 42004. 608.

Sárospatak, in: i.m., 840.

Sinai, Miklos, in: i.m., 1332.

Szenczi Molnar, Albert, in: i.m., 2028.

Szikszai, Gyorgy, in: i.m., 2029.

Sztarai, Mihaly, in: i.m., 2029–2030.

2005

A nemzeti parlamentek szerepe az új Európai Alkotmányban, *Európai Tükör: Az Integrációs Stratégiai Munkacsoport kéthavonta megjelenő folyóirata* 10 (2005)/3, 48–57.

Ötszáz éve született Szegedi Kis István 1505–1572, *Református Tiszántúl* 13 (2005)/5, 1.

A Biblia és a reformáció, in: KUSTÁR Zoltán – BARÁTH Béla Levente – GONDA László – HODOSSY-TAKÁCS Előd – GAÁL Botond (szerk.): *Orando et laborando: A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2004/2005. évi értesítője (467. tanév)*. Debrecen, DRHE, 2005. 165–176.

Bocskai István, a református politikus, *Sárospataki Füzetek* 9 (2005)/1, 121–124.

A Doktorok Kollégiuma megalakulásának rövid áttekintése, *Collegium Doctorum: Magyar Református Teológia* 1 (2005)/1, 8–15.

Az elhurcoltak emlékezete, *Herceghúti Hírek* 6 (2005)/1, 1–3.

Az elhurcolt pataki könyvek sorsa, *Reformátusok Lapja* 49 (2005)/17, 5.

Bocskai, a református államférfi, *Reformátusok Lapja* 49 (2005)/18, 5.

400 éve halt meg Bocskai István fejedelem, *Képes Kálvin Kalendárium az 2006. évre*, 36–37.

2006

A szeretet pecsétje. Esketési igehirdetés, *Református Egyház* 58 (2006)/3, 56–57.

A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténetének fő vonásai, 1919–1941, *Zempléni Múza* 6 (2006)/3, 25–34.

Adatok a Sárospataki Református Kollégium „hadifogságból” hazatért könyveiről, in: KUSTÁR Zoltán – BARÁTH Béla Levente – GONDA László – HODOSSY-TAKÁCS Előd (szerk.): *Orando et laborando: A Debreceni*

- Református Hittudományi Egyetem 2005/2006. évi értesítője* (468. tanév). Debrecen, DRHE, 2006. 161–170.
- Az Euro-Mediterrán Parlamenti Közgyűlés rövid történeti áttekintése, in: KUSTÁR Zoltán – BARÁTH Béla Levente – GONDA László – HODOSSY-TAKÁCS Előd (szerk.): *Orando et laborando: A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2005/2006. évi értesítője* (468. tanév). Debrecen, DRHE, 2006. 253–264.
- A hazatért sárospataki könyvekről, *Collegium Doctorum: Magyar Református Teológia* 2 (2006)/1, 143–148.
- About the European Commission's Legislative and Work Programme for 2006., in: JUHÁSZ László (főszerk), JUHÁSZ-TÓTH Angéla (magyar változat), TAMÁS Csaba Gergely (angol változat) (szerk.): *Az Európai ügyek bizottságának nyílt napjai 2005–2006 – Open days of the Committee on European Affairs. Az Európai Bizottság 2006. évi jogalkotási és munkaprogramjáról, valamint a Lisszaboni stratégiáról – on the European Commission's legislative and work programme for 2006, and on the Lisbon strategy*. Budapest, Európai Ügyek Bizottsága, Magyar Országgyűlés, 2006. 22–24.
- A sárospataki könyvek hazatérnek, *Sárospatak - Közéleti Újság* 39 (2006)/1, 4. Utószó a sárospataki könyvek odisszeájához, *Magyar Nemzet* 69 (2006. február 13), 6.
- A „hadifogságból” hazatért sárospataki könyvekről, *Partium: irodalmi, művészeti, közéleti folyóirat* 15 (2006)/1, 34–38.
- Beszélgetés Hörcsik Richárddal, in: LUX Ágnes (szerk.): *Arcok, karcok, harcok, avagy magyarnak lenni Európában*. Budapest, Euro Info Service, 2006. 55–64.
- Egyházak és a nemzeti fejlesztési terv, *Reformátusok Lapja* 50 (2006)/46, 5.
- A sárospataki könyvekről Moszkvában és a magyar parlamentben, *Reformátusok Lapja* 50 (2006)/52, 4.

2007

- „Bodrog partján van egy város...” *Tanulmányok Sárospatak történetéből*, Budapest, Napkút Kiadó, 2007. 225 p.
- Hazatért sárospataki könyvek. Szempontok a kulturális kooperáció európai kiterjesztéséhez, *Zempléni Múzsza* 7 (2007)/1, 87–89.
- A 150 éves sárospataki tanítóképző és a város kapcsolata, *Sárospataki Pedagógiai Füzetek* 25, 19–21.

Mezőgazdaság és vidékfejlesztés az Európai Unióban, in: GYÖRKÖS Marianna (szerk.): *Párbeszéd európai fejlődésünkért. Az Országgyűlés és az Európai Parlament szakmai rendezvénysorozatának összegzése*. Budapest, Az Országgyűlés Hivatala, 2007. 89–90.

Pataki bölcső. Árpád-házi Szent Erzsébet és Sárospatak, *Napút: Irodalom, művészet, környezet* 9 (2007)/6, 14–22.

800 éve született Árpád-házi Szent Erzsébet, in: KUSTÁR Zoltán – BARÁTH Béla Levente – GONDA László – HODOSSY-TAKÁCS Előd (szerk.): *Orando et laborando: A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2006/2007. évi értesítője*. 469. tanév. Debrecen, DRHE, 2007. 207–219.

Elöljáróban, *Zemplén Hírlap* 1 (2007)/1, 5.

A tokaji bor védelmében, *Zemplén Hírlap* 1 (2007)/2, 3.

Elöljáró beszéd, *Zemplén Hírlap* 1 (2007)/2, 8.

A tehetséggondozás bölcsője: Sárospatak, *Zemplén Hírlap* 1 (2007)/9, 5.

Churches, Christian values and the European Union, in: KOFFEMAN, L. J. – HODOSSY-TAKÁCS Előd (szerk.): *Church and Culture*. Debrecen, DRHE, 2007. 47–55.

2008

Emlékezés és tisztelgés Rákóczi földjén, *Zempléni Múzsza* 8 (2008)/2, 90–93.
Árpád-házi Szent Erzsébet és Sárospatak kapcsolata, *Debreceni Szemle* 16 (2008)/2, 255–262.

Köszöntő a Magyar Nyelv Múzeuma avatőünnepségén, *Széphalom* 8. (A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 18).

Egység a sokszínűségben - Szent Erzsébet, *Zemplén Hírlap* 2 (2008)/4, 5.

40 éves A Művelődés Háza Kamarakórusa, *Zemplén Hírlap* 2 (2008)/13, 4.

Az Euro-Mediterrán Parlamenti Közgyűlés feladata, a vallások közötti párbeszéd mélyítése, *Reformátusok Lapja* 52 (2008/augusztus 3.), 3.

Patakiak búcsúja Bertalan Imrétől, *Reformátusok Lapja* 52 (2008)/37, 8.

A reformáció és a Biblia (cikksorozat), *Reformátusok Lapja* 52 (2008)/40, 8.

„1968. Párizs – Prága – Sárospatak”, *Zemplén Hírlap* 2 (2008)/16, 8–10.

Október 6 – a Kárpát-medencei népek közös gyásznapja, *Zemplén Hírlap* 2 (2008)/19, 3.

Sárospatak és az 1708-as „Kuruc” Országgyűlés, *Zemplén Hírlap* 2 (2008)/20, 4–7.

Emlékezés és tisztelgés Rákóczi földjén, *Zempléni Múzsza* 8 (2008)/2, 90–93.

Znacsenie reformatszkoy duhovnoszti i knizsnoszti v isztorii kulturni Vengrii, in: JURJEVNA, Gennyijeva Jekatyerina – MONOK István (szerk.):

Šarošpatakskaâ kollekcîâ i istoriâ ee vozvrašeniâ v Vengriû: sbornik statej. Moskva, Rosszpen, 2008. 27–31.

2009

- Kovács, Ábrahám: The History of the Free Church of Scotland's mission to the Jews and its impact on the Revival on the Reformed Church of Hungary Vienna-Oxford-Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006. (Studies in the Intercultural History of Christianity, 140.), *Egyháztörténeti Szemle* 10 (2009)/1, 118–122.
- Kálvin és Magyarország. A magyar református egyház megalapozása, *História* 31 (2009)/9-10, 32–35.
- Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: FAZAKAS Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradványokról és magyarországi hatásáról*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 13–37.
- Sárospatak, der Geburtsort der Thüringer Heiligen Elisabeth aus dem Herrscherhause Árpád, *Református Szemle* 102 (2009)/1, 92–102.
- Híd Kelet és Nyugat között. Anasztázia, I. András és Sárospatak, in: BOJTOR István – KISS Endre József (szerk.): *Tanulmányok prof. dr. dr. Csohány János tiszteletére: [professor historicus ecclesiae]*. Sárospatak; Debrecen, Kazinczy Ferenc Társaság, 2009. 13–18.
- Soha többé kommunizmust! *Zemplén Hírlap* 3 (2009)/4, 5.
- Kálvin Magyarországról (1.), *Reformátusok Lapja* 53 (2009)/9, 1.
- Kálvin Magyarországról (2.), *Reformátusok Lapja* 53 (2009)/10, 1.
- A befejezetlen forradalom, *Magyar Hírlap* 42 (2009)/245, 14.
- Parlamenti megemlékezés az Alkotmányozó Zsinatról, *Reformátusok Lapja* 53 (2009)/23, 3.
- A fejlődés Kulcsa. A Parlamentben is megemlékeztek Kálvinról, *Reformátusok Lapja* 53 (2009)/47, 5.
- The Meeting of Peripheries. Scottish and Hungarian Connections in the Second Half of the 19th Century, in: KOVÁCS Ábrahám – BARÁTH Béla Levente (szerk.): *Calvinism on the Peripheries. Religion and Civil Society on the Peripheries of Europe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009. 66–77.

2010

- Az Országgyűlés és a magyar EU-elnökség, *Európai Tükör: Az Integrációs Stratégiai Munkacsoport kéthavonta megjelenő folyóirata* 15 (2010)/11-12, 69–81.
- Álom és valóság Európában – EU tagságunk öt éve, *Confessio* 36 (2010)/4, 32–41.
- Sárospatak: a nyugati és keletei kereszténység között, *Orosz Negyed* 3. (2010)/1, 35–36.
- Előszó, in: HAJDÚ Imre, *Sárospatak. Képek a 20. századi városról*. Sárospatak, Sidinfo Nonprofit Kft., 2010. 4.
- Kárpótolhat a sors, *Magyar Hírlap* 43 (2010)/december 4., 8.
- Nehéz, de eredményes négy év van mögöttünk, *Zemplén: közéleti lap* 1 (2010)/4, 3–4.
- Erős Magyarország egy erős Európában, *Kulcs Magazin* 4 (2010)/11, 9.
- Januártól rajtunk a világ szeme, *Észak-Magyarország* 67 (2010)/november 8., 2.
- Felnőttünk ehhez a feladathoz, *Hajdú-Bihari Napló* 67 (2010)/november 8., 2.

2011

- Az Európai Unió és Trianon. Történelmi áttekintés, in: FEKETE Károly – KUSTÁR Zoltán – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*. Debrecen, DRHE, 2011. 243–258. (Acta Theologica Debrecinensis; 2.)
- Trianon és az Európai Unió, in: FÁBIÁN Tibor (szerk.): *Tiszta szívből, Liber amicorum. Hermán M. János tiszteletére*. Nagyvárad – Zwolle, Lénia DTP Stúdió, 2011. 107–113.
- Az Országgyűlés szerepe az EU-elnökség alatt, *Európai Tükör: Az Integrációs Stratégiai Munkacsoport kéthavonta megjelenő folyóirata* 16 (2011)/7, 30–40.
- Megyénk és az Unió elnökség, *Kulcs Magazin* (Miskolc) 5 (2011)/1, 8.
- Végigszurkolni mindkét félidőt. Közelkép az uniós magyar elnökség munkájáról, *Magyar Nemzet* 74 (2011)/73, 6.
- Az első félidő után. Dióhéjban a magyar EU-s elnökség eddigi munkájáról. *Jegyző és Közigazgatás* 13 (2011)/2, 60.
- Hit, haza, haladás, in: ÚRHÁZY-KIS Stella Beáta (szerk.): *Emlékezz vissza az egész útra! A 75 éves magyar népfőiskola jubileumi ünnepségén elhangzott előadások*. Budapest, Magyar Népfőiskolai Kollégium, 2011. 36–40.

2012

Makkai László és Sárospatak. Adatok Makkai László első „egyházi szolgálatához”, in: FAZAKAS Sándor – FERENCZ Árpád (szerk.): *„Krisztusért járva követségben...” Teológia - igehirdetés – egyházkormányzás. Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára*. Debrecen, DRHE, 2012. 495–513. (Acta Theologica Debrecinensis 3.)

A reformáció emlékünnepe, *Hajdú-Bihari Napló* 69 (2012)/225, 2.

Előszó, in: ZELENÁK István (szerk.): *A tokaji aszú titkai*. Budapest, Agroinform Kiadó, 2012. 5–6.

Lie as a political virtue? The contradictionns of political morals... in: BEINTKER, Michael – FAZAKAS Sándor (szerk.): *Die öffentliche Relevanz von Schuld und Vergebung. Perspektiven Reformierter Theologie*. Debrecen, DRHE, 2012. 99–105. (Studia Theologica Debrecinensis, Sonderheft, 2012)

2013

Költségvetés az Európai Unióban 2014 és 2020 között, avagy mérlegen a magyar „tortaszelet”, in: SZABÓ Előd – VLADÁR Gábor (szerk.) *„Isten Fia magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe”. Ünnepi kötet dr. Márkus Mihály püspök-professzor 70. születésnapja tiszteletére*. Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2013. 89–105.

Az Európai Unió jövője – A jövő Európai Uniója, *Studia Theologica Debrecinensis* 6 (2013)/1, 21–27.

2014

100 éve született Koncz Sándor levéltár igazgató (1913–1983), a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei levéltár igazgatója, *Levéltári Szemle* 64 (2014)/2, 47–57.

Előszó, in: SZEMÁNNÉ ORTÓ Ildikó (szerk.): *A gönci barack*, Kiadja a Gönc és Térsége Fejlesztéséért és Kultúrájáért Alapítvány, Gönc 3–4.

Kovács Ábrahám, Hörcsik Richárd, A debreceni diákok egyetemjárása Skóciába 1865–1939, *Confessio* 38 (2014)/1, 56–79.

A fejezetet összeállította: Baráth Béla Levente

A KÖTET SZERZŐI

Dr. habil. BARÁTH BÉLA LEVENTE – egyetemi docens, DRHE, Egyháztörténeti Tanszék

Dr. habil. BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR – egyetemi tanár, Magyar Táncművészeti Főiskola

Dr. habil. FEKETE KÁROLY – egyetemi tanár, püspök, DRHE, Gyakorlati Teológiai Tanszék

Dr. habil. FERENCZ ÁRPÁD – református lelkipásztor

Dr. habil. GAÁL BOTOND (az MTA doktora) – ny. egyetemi tanár, DRHE, Dogmatikai Tanszék

Dr. HERMÁN M. JÁNOS – ny. egyetemi docens, PKE, Teológia Tudományok Tanszék

Dr. habil. HODOSSY-TAKÁCS ELŐD – egyetemi docens, DRHE, Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék

Dr. KONCZ GÁBOR – egyetemi magántanár, főiskolai tanár

Dr. habil. Kovács Ábrahám – egyetemi docens, DRHE, Dogmatikai Tanszék

Dr. KOVÁCS TEOFIL – tudományos munkatárs, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára

MAGYAR BALÁZS DÁVID – teológus-vallásstanár

Dr. HABIL. MOLNÁR JÁNOS – ny. egyetemi docens, DRHE, Egyháztörténeti Tanszék

Dr. NÉMETH ÁRON – egyetemi adjunktus, DRHE, Ószövetségi Tanszék

Dr. habil. PERES IMRE – egyetemi tanár, DRHE, Újszövetségi Tanszék

ŐSZ SÁNDOR ELŐD – levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár

Dr. habil. UGRAI JÁNOS – egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK Tanárképző Intézet

A sorozat eddig megjelent kötetei:

- PERES Imre (szerk.): Kezdetben volt az Ige. Tanulmánykötet Lenkeyné Semsey Klára tiszteletére 80. születésnapja alkalmából (2011)
- FEKETE Károly – KUSTÁR Zoltán – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára (2011)
- FAZAKAS Sándor – FERENCZ Árpád (szerk.): „Krisztusért járva követségben...”. Theológia – igehirdetés – egyházkormányzás. Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára (2012)
- BALOG Margit – KÓKAI Nagy Viktor (szerk.): Újszövetség és eszkatológia. Tanulmánykötet Peres Imre tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából (2013)
- HODOSSY-TAKÁCS Előd (szerk.): A tíz Ige. Tanulmánykötet Marjovszky Tibor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából (2013)
- KÁROLY Fekete – ZOLTÁN Kustár (ed.): Commitment, Belief, Knowledge. Celebratory volume on the occasion of the 475th anniversary of the Debrecen Reformed Theological University (2014)